

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XXIV. KÖTET — 1. SZÁM

GÁVAI GAAL JENŐ

IG. ÉS R. TAG EMLÉKEZETE

ÍRTA

HELLER FARKAS

RENDES TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1943. MÁRCIUS HÓ 23-I ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1943

GÁVAI GAAL JENŐ

IG. ÉS R. TAG EMLÉKEZETE

ÍRTA

HELLER FARKAS

RENDES TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMANYOS AKADÉMIA
1943. MÁRCIUS 23-I ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1943

Kiadásért felel: Voinovich Géza.

21829 Sárkány-nyomda r.-t. Budapest, VI., Horn Ede-u. 9. Tel.: 122-190, 526-066.
Igazgatók: Wessely Antal és Wessely József.

Annak a korszaknak, melyben ma élünk, egyik leg-szembeötlőbb, és talán egyik legjellegzetesebb vonása a lelkek nyugtalansága. A nyakunkba zúduló események áradatában szinte keressük a lelki támaszt, mely a világ-történelmi események közepette is lehetővé teszi lelkünk egyensúlyának megővását. Jól esik emlékezetünkben fel-eleveníteni oly férfiak alakját, akik nehéz napokban is meg tudták őrizni lelki egyensúlyukat, mert oly eszmények éltek bennük, melyekhez lelkükben nem fért semmi kétség. Bátorítást nyerünk abból a lelki erőből, mellyel megállták helyüket nemcsak akkor, amidőn a szerencse mosolygott országunkra, hanem akkor is, mikor szomorú napok virrad-tak hazánkra.

Ilyen férfiú volt Gaal Jenő. Sohasem volt optimista, mert éles szemével tisztán látta az emberi gyarlóságot. Életpályájának nagy része Magyarország hatalmas fel-lendülésének korába esett, melynek nemcsak előnyeit, ha-nem hibáit is jól látta; agg korában megérte a kommunizmus viharát és az ország megcsonkításának szomorú napjait, de e megpróbáltatások közepette is szilárdan megőrizte hitét abban, hogy az okosság és az erkölcsi erő le fogja győzni a nemzet fejlődése elé tornyosuló nehézségeket. Vezércsillaga nem kisebb férfiú, mint a Legnagyobb Magyar, az Akadémia alapítója volt, kire rajongásig menő tiszte-lettel tekintett.

Nem minden aggodalom nélkül vállaltam azt a meg-tisztelő feladatot, hogy Gaal Jenő emlékét felidézzem e körben, melynek munkájában közel négy évtizeden ke-resztül fáradhatatlan buzgalommal vett részt, mert nem-csak a tudósnak, hanem oly férfiúnak egyéniségét és mun-kásságát kell jellemeznem, aki a politikában és a közélet számos más terén is tevékenykedett és akinek érdeklődési köre messze túlterjedt szaktudományának tágabb értelem-

ben vett határain. Ha mégis vállalkozni mertem erre a feladatra, egyrészt a hála érzete készítetett, melyet személye iránt érzek, másrészt az a kötelesség, mely azt terheli, aki felelős állásban elfoglalja elődjének helyét és amely feladatává teszi, hogy méltó emléket állítson annak, aki, mint Gaal Jenő, egész lelkét fektette bele hivatásának teljesítésébe. Élete folyásának megírására bátorítást merítettem abból, hogy majdnem három évtizeden keresztül több téren is szerencsés voltam Gaal Jenővel együttműködni és így közvetlen közről voltam tanúja tevékenységének és annak rugóiba is mély bepillantást nyertem.

Gaal Jenő, mint Gaal Sándor elsőszülött fia, 1846. szeptember 14-én született a gerendási pusztán, egy az 1811. és 1816-os devalvációk folytán vagyonának java részét elvesztett régi nemesi családból, melynek a szabolcsmegyei Gáván — honnan nemesi előneve — és a biharmegyei Földesen voltak birtokai. Az az ág, melyből Jenő származott, a XVIII. század elején Békés megyében telepedett meg és itt gazdálkodott. Az iskola már korán kiragadta a családi körből. Békéscsabán, majd Selmecbányán és Pozsonyban folytatta tanulmányait és 1865-ben a pesti egyetem jogi karára iratkozott be. Fiatalkori benyomásait oly korban és oly környezetben szerezte, melyről azt írja emlékiratában, hogy „az akkori közhangulat jobban nevelt, mint a családi élet légköre“. A fiatalság éber figyelemmel kísérte a közállapotokat és az országgyűlésnek 1861-ben való feloszlatása mély benyomást tett rá. Ebben a légkörben érlelődött meg Gaal elhatározása, hogy jogi pályára lép.

Jellemének alapvonásai már korán kibontakoztak. A szülői házból hozott komoly életfelfogás erős kötelességérzetet oltott belé, mely messze túlterjedt azon, amit rendszeren kötelességtudásnak nevezünk, mert Gaal Jenőnél ez nemcsak azt jelentette, hogy amit elvállalt, pontosan és lelkiismeretesen teljesíti, hanem azt is, hogy minden alkalmat megragad, mely új, kötelességek vállalására kínálkozik. Már jogász korában az előadásokon kívül szorgalmasan látogatta a nyilvános könyvtárakat és

önképzésére minden alkalmat felhasznált. Amennyire csak ideje engedte, szorgalmas látogatója volt a nyilvános egyetesi előadásoknak és már mint jogász ellátogatott az Akadémia üléseire, ahol először hallotta beszélni Deák Ferencet, akinek hatalmas egyénisége mély benyomást tett rá. Nemsokára naponkinti látogatója lett a képviselőháznak, hová a kis követek intézményének megalakulása után állandó jegyet sikerült kapnia. Élvezettel hallgatta itt a Haza akkori nagyjainak beszédeit. Fiatal kora ellenére is akkor nem az ellenzéki pártokkal rokonszenvezett, és aggódo szemmel kísérte a kiegyezés esélyeit, mert ettől várta az ország boldogulását. Midőn azután a kiegyezést gátló körülmények megszűntek és a kiegyezés megtörtént, áhitattal volt szemlélője a koronázás nagy ünnepségének és a jövőbe vetett hittel, melyet az új kilátások megnyíltá benne keltett, akkor ébredt benne a vágy, hogy e jövő kiépítésében ő is résztvehessen. Megfogadta, hogy a Haza napszámosa lesz és ezt meg is tartotta utolsó órájáig, bár sokkal magasabb pozíciókban, mint amilyenekre akkor gondolni mert, midőn e fogadalmat tette.

Tanárai közül az egyetemen Kautz Gyulának volt rá a legnagyobb hatása, ki a közjogon és politikán kívül, melyek Gaal Jenő politikai irányú érdeklődését elégítették ki, a nemzetgazdaságtant különös szeretettel adta elő hallgatóinak. Meggyőzően fejtette ki előttük azt, hogy a közgazdasági tudásnak mily döntő jelentősége van egy még kiaknázatlan országban, aminő akkor Magyarország volt és ez olyan mély benyomást tett Gaal Jenőre, hogy ezentúl érdeklődése a közgazdasági tanulmányok felé fordult. Az egyetemről távozva, Kautz véleményét kérte ki arra nézve, hogy milyen külföldi munkákat tanulmányozzon és azzal a szándékkal hagyta el az egyetemet, hogy közgazdasági pályán fog elhelyezkedni.

1872-ben kínálkozott is oly alkalom, mely egyszerre egy korához képest fényes állásba helyezte a 25 éves fiatalembert. Akkortájt alakult meg ugyanis az aradi kereskedelmi és iparkamara, melynek megszervezésére alkalmas titkárt kerestek. Gaal Jenőre esett a választás, kinek

neve akkor már ismert volt a vármegyében, mert az ottani legelterjedtebb lapban már ismételtlen jelentek meg cikkei. Bár, eredetileg más tervei voltak, Gaal elfogadta a neki felajánlott állást, mert alkalmat nyújtott nemcsak a közgazdasági élet közvetlen közelségből való szemlélésére, hanem arra is, hogy tanulmányaiban elmélyüljön, szabadon írhasson és beszélhessen, valamint arra is, hogy utazgathasson a világban.

Először is tanulmányútra indult, hogy a rá váró szervezési munkákhoz kellő tájékozottságot szerezzen. Lelkének egyik alapvonása nyilvánult meg ebben, mely folytonosan a látókör szélesbítésére és tapasztalatok szerzésére vágyott, hogy minél alaposabb felkészültséggel végezhesse teendőit. Ezután is gyors egymásutánban kereste fel a kamara kerületének vidékeit, hogy necsak beadványokból és hasonló iratokból ismerje meg az ipar és kereskedelem helyzetét, hanem magából az életből, ennek közvetlen szemléléséből.

Első külföldi útja csak Bécsbe vitte, de már a következő évben bejárta Németországot, majd az ezután következő évben Angliát és így került sorra Európa legtöbb országa, Spanyolországot, sőt Oroszországot sem véve ki. Utazásai előkészítésére és a külföldi irodalomnak eredetiben való tanulmányozása céljából szenvedélyesen tanult nyelveket és mindenhol, ahol megfordult, érintkezést keresett az illető országbeliekkel, hogy minél közvetlenebbül ismerje meg az ottani viszonyokat és a lakosság gondolkodását. Gaal Jenőnél az utazás általában nem azt jelentette, amit a legtöbb embernél, hogy szórakozást keresett volna benne. Tagadhatatlan ezt is talált külföldi útjain bőven, de célja mindig látókörének tágítása és a külföld közgazdasági és kulturális intézményeinek beható tanulmányozása volt, úgyhogy — kifejezetten üdülésre, vagy gyógyulásra szánt utazásait kivéve, melyek rendszeren a Tátrába, Szováta, vagy kedvelt Lussin Grandéjába vezettek — útjai mindig a legszorosabb értelemben vett tanulmányutak voltak. Ha elolvassuk külföldi utazásairól szóló feljegyzései, szinte beleszédülünk, hogy mit volt

képes sokszor rövid idő alatt ily utakon megszemlélni. Minden külföldi útjáról a különböző intézmények, kiállítások és egyéb őt érdeklő dolgokról szóló nyomtatványok egész tömegét hozta haza magával, vagy küldette maga után, melyeket azután itthon alaposan tanulmányozott, mert érdeklődési köre szinte kimeríthetlen volt. Minden érdekelte, mindig főképpen azt keresve, nem lehet-e a benne rejlő gondolatokat valahogy Magyarország szempontjából is hasznosítani. Így p. o. a nagyszabású müncheni Deutsches Museum megszemlélése után egy magyar technikatörténeti múzeum felállításának gondolatát vetette fel, a drezdai egészségügyi kiállításról hazatérve pedig a magyar közegészségügy javítását szorgalmazta.

Munkabírását talán semmi sem mutatja jobban, mint az, hogy egy ideig úgyszólván évenkénti nagy külföldi útjai mellett is bámulatos pontossággal és eréllyel tudta végezni hivatali teendőit, melyekhez pedig rövidesen egy új munkakör is csatlakozott, midőn 1878-ban a pécskai kerület országgyűlési képviselője lett. Ellenzéki programmal lépett fel és ehhez hű maradt addig, míg a képviselőháznak tagja volt, sőt ezután is. Tudásánál fogva pártjában csakhamar előkelő szerephez jutott; közgazdasági kérdésekben vezérszónoka lett a pártnak, mely őt két ízben a delegációba is bejuttatta. Szorgalmasan és mindig nagy hozzáértéssel szolt hozzá a legkülönbözőbb közgazdasági és pénzügyi javaslatokhoz, miként ez összegyűjtött országgyűlési beszédeiből kitűnik, melyeket 1907-ben néhány egyéb tanulmányával együtt két vaskos kötetben adott ki.

Az 1890-ben bekövetkezett politikai fordulat után Gaal, mint írja, nem keresve ugyan erős elhatározással a politikától való szabadulás útját, de — belefáradva az ellenzéknek a várt eredményt meg nem hozó küzdelmébe — mindinkább kezdett hajolni arra, hogy a politikából való kiválás lehetőségét — ha az önmagától kínálkozik — megragadja. Míg régebben a nyolcvanas évek közepén kapott ajánlatokat kereken visszautasította, most, midőn Lukács Béla kereskedelmi miniszter az iránt érdeklődött, nem volna-e hajlandó állami szolgálatba lépni, jó alkalmat

látott ebben a politikától való visszavonulásra és a neki felajánlott miniszteri tanácsosi állást elfogadta. A kikötések, melyekhez új állásának elfogadását kötötte, jellemzők egyéniségére. Első kikötése ugyanis az volt, hogy a pécskai kerület megmarad pártjának, melynek nem szabad veszteséget szenvednie azért, mert ő visszavonul a politika teréről, a másodikat pedig úgy foglalta össze, hogy ő politikailag továbbra is az marad, aki volt és ezt később is nyíltan ki fogja mondani. Wekerle miniszterelnök az utóbbi kikötést is elfogadta azzal, hogy ő a pártot, melyhez Gaal tartozott, később úgyszólván egyesíteni szándékozik a kormánypárttal. Miután Apponyi és Wenckheim gróf is helyeselte elhatározását, 1893-ban elfoglalta állását a kereskedelmi minisztériumban.

Nagy kedvvel látott hivatali munkájához, mert az iparfejlesztési osztály vezetésével bízta meg minisztere. Az ország legnagyobb textilgyárának, a rózsahégyinek létesítése körül fáradozott és e téren teljes sikert ért el. De alig élte bele magát új hivatáskörébe, midőn újabb, természetének inkább megfelelő munkakörre nyílt kilátása. A Kir. József-Műegyetem, melynek magántanára volt, azzal a felszólítással fordult hozzá, hogy a nemzetgazdaságtan betegeskedő tanárának, Gerlóczy Gyulának előadásait ideiglenesen vállalja el. A Műegyetem rektora egyúttal azt is jelezte, hogy rövidesen a szóbanforgó tanszék betöltésére kerül sor, amidőn is a Műegyetem egész tanári kara örömmel fogadná, ha Gaal minisztériumi állásának elhagyásával a katedra betöltésére vállalkoznék. A tudománnyal való háborítatlan foglalkozás vágya mindig élt benne és kamarai titkárságának korában is mindig a jelentések készítése és tanulmányok végzése elégítette ki legjobban természetét: így hát Gaal a megtisztelő ajánlat elfogadására határozta el magát. Egy évig — minisztériumi teendőinek elvégzése mellett — Gerlóczy Gyulát helyettesítette, majd pedig a Műegyetem egyhangú meghívására 1894-ben elfogadta a tanszéket.

Új korszaka nyílt meg ezzel életének, mert most már zavartalanul a tudomány művelésének szentelhetette egész

idejét és hozzáláthatott e téren a rendszeres munkához. Nem is késett ezzel és ezentúl a tudománynak és tanszékének élt. Volt pártvezére, Apponyi Albert, kihez régi barátság fűzte, ismételten felszólította, hogy miután az tanári állásával összefér — lépjen fel ismét valamely megüresedett kerületben képviselőnek. Ő azonban ezt visszautasította, mert egész erejét a tudománynak akarta szentelni, mely meggyőződése szerint egész embert kíván. Visszautasította báró Láng Lajos akkori kereskedelmi miniszternek azt az ajánlatát is, hogy mellette a politikai államtitkárság betöltésére vállalkozzék. Így azután minden idejét a közgazdasági irodalomban való elmélyedésre fordította. Öt évi szakadatlan munka után a „Nemzetgazdaságtan rendszere” című két kötetes kézikönyvében közzétette tanulmányai eredményét, jól átgondolt és szépen arányosított vezérfonalát nyújtván mind a közgazdasági elméletnek, mind a gazdasági politikának.

A Műegyetem tanári testületének harmonikus légkörében otthonosan érezte magát. Tanártársai őszinte nagyrabecsüléssel fogadták, és nemsokára barátság fűzte nem egy kollegájához. Tanártársai hálások voltak neki azért, mert nemcsak teljes megértéssel illeszkedett be előadásaival a tanmenet együttesébe, hanem vele a Kautz Gyula távozása óta időnként zökkenésekkel járt nemzetgazdaságtani előadások biztos révbe jutottak. A személye iránti rokonszenvet növelte, hogy soha sem avatkozott oly dolgokba, melyek nem ő reá tartoztak, de mindenkor rendelkezésre állt, ha valamit közreműködésével előbbre vihetett. Később, midőn az ország közgazdasági haladása a mérnökök részére behatóbb közgazdasági tudás megszerzésének lehetővé tételét kívánva, erre bő alkalom nyílt, mert Gaal Jenőnek az erre vonatkozó tervek megvalósításában és keresztülvitelében vezető szerep jutott.

A tanári pálya nyugodt légköre megadta a lehetőséget a kutató munkára és nemsokára új munkaterületek is nyíltak meg számára. Az egyik a főrendiház volt, melynek életfogytiglani tagjává nevezte ki a király. Még emlékeztetnem van, hogy milyen jól esett neki ez a legfelsőbb

helyről jövő kitüntetés, éppen úgy, mint ahogy fájt neki az, hogy a felsőházi tagok sorából kimaradt, midőn az új törvény alapján alakult meg a felsőház. De a főrendiházi tagság erős elfoglaltságot is jelentett számára, ki sohasem hajlott arra, hogy a dolgokat a könnyebb oldalukon fogja meg. A javaslatokat mindig gondosan áttanulmányozta és csakhamar a főrendiház bizottságaiba is bekerült, hol bőségesen vették igénybe előadói minőségben is.

A másik erős elfoglaltságot maga teremtette magának, midőn Széchenyi nemzetnevelő eszméitől mindjobban áthatva Apáthy Istvánnal és Jancsó Benedekkel a Magyar Társadalomtudományi Egyesületet alapította. Nem tudván nyugodt lelkiismerettel nézni a Pikler Gyula és Jászi Oszkár vezetése alatt álló Társadalomtudományi Társulat és folyóiratuk, a „Huszedik Század” pusztító munkáját, társaival oly egyesület alapítására határozta el magát, mely a nemzeti eszme szolgálatában magyar szellemben és történeti alapon állva, de a korral haladva műveli a társadalomtudományokat. Az alakulásra való felhívásban bátran szállt szembe azzal az elfoglaltsággal, mely csakis a külföld és csakis idegen nemzetek fejlődésének eredményeiből akarja saját nemzetünk életének irányító törvényeit levezetni. Az új egyesületben a három igazgatói állás közül az egyiket elvállalta, ami mindinkább azt jelentette, hogy ő végezte az igazgatás teendőit. Ez az egyesület munkatervéből is kitűnik, melyben sűrűn szerepeltek oly szakértekezletek, melyek korszerű kérdésekkel foglalkoztak és melyeknek eszméje rendesen ötöle származott. Sorra került így a birtokpolitika kérdése, melyre Gaál mindig nagy súlyt helyezett, a kivándorlás problémája és a közegészségügy újjászervezésének kérdése. Mind e tanácskozásokat ő maga szervezte meg, igyekeztén minden kérdésre a leginkább hivatott előadókat megnyerni; a tanácskozás befejeztével ő maga készítette el az összefoglaló jelentést és személyesen igyekezett odahatni, hogy necsak az anyagi eszközöket bocsássák rendelkezésre a munkálat kiadására, hanem, hogy a kormány is tudomást vegyen az elhangzott javaslatokról. Egyik kedvenc gondolatát, egy

Széchenyi-előadássorozat rendezését is ennek az egyesületnek a keretében valósította meg.

A kormány megbízásából újabb és újabb feladatok is nehezedtek vállaira. Így a Kivándorlási Tanácsnak nemcsak tagja lett, — pedig lelkiismeretessége mellett már ez is erősen elfoglalta — hanem előbb másodelnöke, majd pedig elnöke. Több mint egy évtizeden keresztül teljes lélekkel vett részt e tanács munkájában, illetőleg vezette azt, mert meggyőződése az volt, hogy „a magyar vérrel minden téren a legtakarékosabban kell bánni és annak feccsérzése égbekiáltó bűn”. A kivándorlás és a kivándoroltak visszatelepítése kérdésének helyes mederbe terelése érdekében a belügyminiszternél személyes befolyását is latba vetette.

Hasonló buzgalommal vett részt a Törvényes Munkásvédelem Magyarországi Egyesületének életében is. A kereskedelemügyi miniszter őt az idevágó nemzeti egyesületek központjában, a Baselban székelő Nemzetközi Munkásvédelmi Egyesületben Magyarország kormányképviselőjének nevezte ki, ami sok külföldi utazással volt egybekötve, mert az egyesület kétévenként Svájcban tartotta összejöveteleit és egyes szakbizottságoknak szintén a külföldön tartott tárgyalásain is részt kellett vennie. Más külföldi utazással egybekötött kormánymegbízatást is kapott. Gróf Apponyi Albert közoktatásügyi miniszter felkérésére 1908-ban a londoni nemzetközi erkölcsnevelési kongresszuson képviselte a magyar kormányt és e kongresszusra előadmányt is készített. Minden kiküldetéséről részletes jelentésben számolt be, és e jelentések nyomtatásban is megjelentek.

Az 1914-ben kitört háború több szempontból fordulóponthoz vezetett Gaal Jenő életében. 1916-ban visszavonult műegyetemi tanszékéről, melyen közel egy negyed századot töltött elévülhetetlen érdemeket szerezve a műegyetemi oktatás körül. Ezt a Műegyetem egy küldöttsége köszönte meg neki és később a Műegyetem ötven éves jubileuma alkalmával halála jeléül a közgazdasági tudományok tiszteletbeli doktorává is avatta őt. Egyéb tereken való mun-

kálkodása ugyan nem szűnt meg, de a háborús viszonyok között mind nagyobb akadályokba ütközött. A háború második felében hazafiúi aggodalma is mind súlyosabban nehezedett lelkére, és bár tanulmányait szorgalmasan folytatta — ekkor báró Skerlecz Miklós és Thessedik Sámuel működésének tanulmányozásával volt elfoglalva — és a főrendiházban is serényen dolgozott, mégis érdeklődését főképpen a közállapotok alakulásának szemlélése és az események pontos feljegyzése foglalta le.

A háború befejezését követő viszonyok között is megtalálta azt a területet, melyen hazájának szolgálatot tehet. 1919 januárjában Lóczy Lajos felszólítására elhatározta, hogy ő is résztvesz a külföldi tanulmányozási missziók felvilágosítását célzó munkában. Itt oly működési teret talált, melyre nemcsak nyelvtudása és külföldiekkel érintkezésre való alkalmassága, hanem az is különösen hivatottá tette, hogy Arad megyében töltötte életének nagy részét és régóta alapos ismerője volt a megye nemzetiségi viszonyainak. Képviselői kerületében a választók egy része román anyanyelvű volt; Gaal beszélte nyelvüket és a kilencvenes évek elején Horánszky Nándor és társai pártjuk nevében őt kérték fel arra, hogy utazzék Romániába és igyekezzék az iránt tájékozódni, hogy ott miként vélekednek a Magyarországon megindult román agitációról. E kérdésre vonatkozó ismereteit igyekezett most Gaal a hazájára értékesíteni, midőn angol nyelven emlékiratot szerkesztett, melyben Arad megye példáján világította meg, hogy az oláhság betelepítése mikor és milyen körülmények között történt, valamint azt, hogy az oláh lakosság kultúrában és anyagi jólétben saját hibájából mennyire elmaradt és így inferiorításban maradt ott is, ahol számbeli többséget mutathat fel. Már 70. életévét is jóval túlhaladva, fáradhatatlanul igyekezett felvenni a francia és az angol misszióval az érintkezést és, bár budapesti otthonát éppen úgy, mint a birtokán levő lakását requirálás veszélye fenyegette, a Határmegállapító Központ rendelkezésére bocsátotta magát. Egy hajszálon múlt, hogy e magas korában 1920 február havában nem utazott le Biharkeresztesre,

hová a határmegállapítás kapcsán megidéztek, akkor, midőn a vasúti közlekedés szünetelése miatt szekéren kellett volna az út jó részét megtennie. Szerencsére ettől az elhatározásától sikerült őt eltéríteni; de midőn Aradon lehetett a bizottság előtt megjelennie, haladéktalanul leutazott és ott valamint később egy másik alkalommal is részletes előadásban volt alkalma a határmegállapító bizottságban előterjesztést tenni, melyet állására, korára és külföldi összeköttetéseire való tekintettel udvariasan meghallgattak és személyével megkülönböztetett tisztelettel bántak. Hogy hazafias buzgalmával nem sikerült nagyobb eredményt elérnie, ez nem rajta múlt, hanem azon, hogy olyan erőkkal állt szemben, melyek a higgadt érvelésnek és a méltányos gondolkozásnak nem voltak hozzáférhetők.

Közügyekben való fáradozását ezután is még sokáig folytatta. Midőn ez elől sehogysem tudott kitérni, 1922-ben elfogadta az Országos Ipari és Kereskedelmi Oktatási Tanács elnökségét. Még 1930-ban is két fontos megbízatást vállalt. Az egyik az Akadémia felkérése volt, hogy Széchenyi Hitelének centenáriuma alkalmával az ünnepi értekezést ő tartsa. Beható méltatást írt 84. életévében, melyet azonban már nem tudott személyesen felolvasni és erre Bernát Istvánt, szeretett barátját, kérte fel, aki kérésének eleget is tett. Ugyanebben az évben, midőn már nagyon betegnek érezte magát, írta az Országos Magyar Gazdasági Egyesület felkérésére egyik legsikerültebb munkáját, melynek a „Legnagyobb Magyar” címet adta. Nagy, 200 oldalra terjedő munka volt ez, mely francia nyelven is megjelent. Így hát a két testülettől, melyek szívéhez különösen közel álltak, a Magyar Tudományos Akadémiától és az Országos Magyar Gazdasági Egyesülettől Széchenyi emlékével búcsúzott el.

Hosszabban időztem Gaal Jenő életének vázolásával, de ezt elkerülhetetlennek tartottam, mert így is csak azt mondhattam el, ami egyéniségének és törekvéseinek jellemzéséhez elengedhetetlenül szükséges. Csakis hosszú életének mozzanatait végigkísérve, elevenedik meg előttünk egyéniségének sokoldalúsága, valamint a köteleességtudás-

nak és az önzetlenségnek az a mértéke, mely őt jellemezte. Nem volt intézmény, amely ha közreműködésre szólította fel, kosarat kapott volna tőle, és számos esetben maga lépett fel kezdeményezőleg ott, ahol úgy vélte, hogy szolgálatot tehet a közügynek.

A közügyek iránt való érdeklődése volt az, ami tudományos érdeklődésének irányát is megszabta. Őt sohasem a részletek érdekelték, hanem mindig a tények a maguk egészében, életközelségükben. Ez határozta meg a közgazdasági elmélethez való viszonyát is. Tisztelője volt az elméletnek, de az nem tudta igazán felmelegíteni, mert az elvont okoskodás soha sem terjedhet ki az élet tényezőinek sokoldalúságára és ezért csak egyik, igaz, hogy alapvető eszköze a nemzetek életében adódó helyzetek megértésének, melyeknek pedig Gaal érdeklődése elsősorban szólt. Azoktól a kételyektől, melyek küzdelmes és vergődő korunkban felütik fejüket, Gaal teljesen mentes volt. Meg volt győződve arról, hogy céltudatos intézkedésekkel sokat lehet elérni a közgazdasági életben, de csak akkor, ha a közgazdaság alaptörvényeivel nem jutnak ellentétbe. „A nemzetgazdaságtan rendszere” c. kétkötetes munkájának első kötetéből arról is meggyőződhetünk, hogy az elméletet alaposan átdolgozta és tetszetős, könnyen érthető alakban sikerült annak főbb tételeit összefoglalnia. De élénk politikai érdeklődése folytán számára a közgazdaságtan elsősorban politikai tudomány volt, a német „politische Ökonomie” értelmében. Ezért, bár ment maradt a német történeti iskola egyoldalúságától, melyet kézikönyvében ki is emel, mégis mindig történelmileg adott és történeti tényezők által meghatározott problémákkal szerezett foglalkozni.

Az egyoldalúságtól mentességre való törekvés volt gondolkozásának egyik alapvonása, mely minden munkájában megnyilatkozik. Emlékirataiban több helyen is hangsúlyozza, hogy mennyire helyteleníti az egyoldalúságot tudományban és politikában egyaránt, mert az nem egyesít, hanem szétválaszt és ellentéteket támaszt ott is, ahol ilyenekre semmi szükség nincs. Az ipar és a kereskedelem

terén kezdte pályáját, később pedig a magyar mezőgazdaság legelőkelőbb érdekképviselésével sűrű érintkezésben működött és hosszú ideig egyik szakbizottságának is elnöki tisztét töltötte be. Ebben sem ő, sem senki más nem látott ellentétet, mert mindenhol egyformán ment maradt az egyoldalúságtól. Erre való törekvése volt egyik fő oka a politikából való kiválásának is és ezentúl gondolati függetlensége felett féltékenyen őrködött és ezt természetesen ott igyekezett legerősebben érvényesíteni, ahol erre legnagyobb szükség van: a tudományban.

Gazdaságpolitikai munkáit tárgyilagosságuk mellett a tényállás pontos kivizsgálására alapított higgadt ítélet jellemzi. Ez biztosította a sikert első nagyobb, nyomtatásban megjelent önálló tanulmányának, melyet az 1885. évi nemzetközi gazdakongresszus előadójaként készített és amely egyszerre ismertté tette a nevét nemcsak hazánk, hanem a külföld gazdatársadalma előtt is. Feladata a kongresszuson az volt, hogy akkor az európai országokat mélyen sújtó mezőgazdasági válságot ismertesse, kitérve egyúttal azokra az eszközökre is, melyek alkalmasak arra, hogy a mezőgazdaságot a válság nehézségein átsegítsék. A közgazdák egy része akkor még azzal az érveléssel igyekezett megnyugtanni a mezőgazdaságot, hogy az Egyesült Államok versenye gyors népszaporodásuk folytán rövidesen csökkenni fog. Ezzel szemben Gaal tisztán látta, hogy erre még sokáig nem lehet számítani és hogy az Egyesült Államok vasúti hálózatának rohamos fejlődése egy ideig még fokozni fogja az európai piacokon való versenyüket, ami be is következett. Gaal alaposan kidolgozott előadmánya az észszerűbb gazdálkodás szükséges voltának hangsúlyozása mellett a közép-európai kereskedelmi szerződések hálózatának eszméjét pendítette meg, melyet nemcsak a kongresszus fogadott el, hanem amely később Németország kezdeményezésére meg is valósult. Idevágó munkája Németországban is elismerésre talált és később is szívesen hivatkoztak rá.

Ugyanez az alaposág és tárgyilagosság jellemzi egy másik munkáját is, melyben egy kényes és a kedélyeket erősen izgató kérdést, az alföldi munkásmozgalmat tár-

gyalja. Erről a kérdésről Kautz Gyula felhívására az Akadémia Nemzetgazdasági Bizottságában tartott előadást, melyben széleskörű adatgyűjtés alapján tárta fel azokat az okokat, melyek a magyar társadalmat egészen váratlanul érő és már a kilencvenes évek elején komoly gondokat okozó mozgalmakhoz vezettek.

E tanulmányával Gaal először lépett arra a területre, melyet élete végéig nem szünt meg művelni, t. i. a szociálpolitika területére. Láta és mélyen fájlalta hazánknak akkor e téren való elmaradottságát. Még mint országgyűlési képviselő, élénken résztvett Baross Gábor munkásvédelmi törvényjavaslatainak tárgyalásában. Mindjobban megérlelődött benne az a meggyőződés, hogy bármily fontos is e téren a részletmunka, a munkáskérdést a maga egészében kell vizsgálat tárgyává tenni, amint az a korszerű termelés és jövedelemeloszlás keretében mint korunk társadalmi kérdése mutatkozik. Ez indította azután a szocializmus behatóbb tanulmányozására. Minthogy tudása és higgadt ítélete tiltakozott a fennálló gazdasági rend alapjait megrendítő megoldások ellen, másrészt azonban tisztán látta a társadalmi bajokat és azt, hogy mily veszélyek fenyegetik a nemzet békés fejlődését az alsó osztályoknak a szocialisták által akkor erősen szított elégedetlensége folytán, kereste azokat az eszközöket, melyek a bajok elhárítására és a nyugodt társadalmi fejlődés biztosítására vezethetnének.

Ekkor akadt meg szeme Carlyle Tamás alakján, ki bátran feltárva a bajok forrását, a történelem tanulságainak megszívlelésére intette honfitársait, és ezzel hazájában hatalmas társadalmi mozgalmat tudott megindítani, melynek meg is volt a sikere. Carlyle erkölcsi bátorsága, mellyel fenntartás nélkül szállt síkra egy emelkedettebb világfel fogás mellett és mindent megtett a társadalmi lelkiismeret felkeltésére, mélyen megragadta Gaal Jenőt, mert teljesen átértette azt, hogy az alsó osztályokkal való törődés és helyzetük javítása nemcsak erkölcsi kötelesség, hanem ezt parancsolja a józan belátás is, ha fenn akarjuk tartani a társadalmi békét. Ennek hatása alatt írta „A társadalmi

béke a közgazdasági patriarchalizmus alapján" c. munkáját (Budapest 1896.) és röviddel utána székfoglalójában Carlyle alakját és tanítását mutatta be az Akadémiában. Bátor szociálpolitikai hitvallás e két munkája. A magyar társadalom megújulásának követelése hangzik ki belőlük, figyelmeztetve arra a veszélyre, mely abból származik, ha a társadalmi osztályok között a meg nem értés és a gyűlölet érzése üti fel fejét.

Ezek után szinte érhetetlennek tűnik fel, hogy Gaal Jenőt bizonyos körök maradisággal vádolták, sőt egyenesen mint a reakcionárizmus megtestesítőjét szerették feltüntetni. Pedig ennek megvolt a nagyon is kézen fekvő oka, mert azok, akik igazán maradiak voltak törekvéseikben, nem látszottak veszélyesnek az ekkoriban erősen szervezkedő radikálisoknak, de midőn Gaal Jenő jobb belátásra intette a felső osztályokat és az alföldi munkásmozgalomról szóló értekezésében jó példa adására szólította fel őket mondván, hogy a „tisztességes úri osztály ellen is lehet izgatni, de már sokkal nehezebben" és az ily izgatás megtorlásában a nép igazságérzete is könnyebben megnyugszik, ez nagyon is kényelmetlen volt azok számára, akik a marxizmust hirdették mint a kor szellemének egyedül megfelelő megoldást. Az akkor Pikler Gyula vezetése alatt a Társadalomtudományi Társaságban szervezkedő radikális elemek legfélelmeesebb ellenségüket látták Gaal Jenőben, ki bátran szembeszállt a szocializmussal nemcsak számos írásában, hanem tettel is, midőn 1907-ben a Magyar Társadalomtudományi Egyesületet megalakította és ebbe életet öntött. Ezért kellett őt, ki az alföldi munkásmozgalom okait kutatva az úri osztály hibáira is bátran rámutatott, aki Carlyle tanaira esküdött és mindenkor az osztályok közötti megértés szükségét hirdette, maradnak bélyegezni, amint az az 1907-i pécsi szabadoktatási kongresszuson történt. A szociális kérdéssel való foglalkozástól és a munkásvédelem ügyeivel való törődéstől ez természetesen legkevésbé sem vette el a kedvét.

Gaal Jenő tudományos munkásságának nagy része az Akadémiával szoros kapcsolatban áll. Amióta az Akadé-

mia 1896-ban levelező, 1908-ban rendes, később pedig igazgatósági tagjává választotta, tudományos munkásságát elsősorban az Akadémiának szentelte, mert az akadémiai tagságot nemcsak kitüntetésnek, hanem kötelességnek is tekintette. Munkássága számára új terület nyílt meg, midőn az Akadémia Nemzetgazdasági Bizottsága a századforduló idején a Magyar Közgazdasági Könyvtár c. sorozatot indította meg. Gaal Jenőt a Bizottság arra kérte fel, hogy hazánkban a XIX. század elején munkálkodó kiváló nemzetgazdájának, Berzeviczy Gergelynek dolgozatait fordítsa le a sorozat számára. Eleinte vonakodott ennek elvállalásától, mert egy más munka tervével foglalkozott. Végül mégis elfogadta a megbízatást. Szokott alaposságával fogott munkájához, melyhez az Akadémia elnöke, Berzeviczy Albert azzal nyújtott hathatós támogatást, hogy a családi levéltárból mindazt rendelkezésére bocsátotta neki, ami Berzeviczy Gergely életének és munkáinak megismeréséhez szükséges. Gaal kutatásai meglepő eredményhez vezettek. Sikerült ugyanis a megküldött anyagban Berzeviczy Gergely egy oly munkáját megtalálnia, mely eddig ismeretlen volt. Ez „De Economia Publico Politica” c. dolgozata, melyből kitűnik, hogy Berzeviczy Gergely nemcsak igen képzett közgazda volt, ki alapos tudás és széles látókör birtokában foglalkozott gazdaságpolitikai kérdésekkel, hanem a közgazdasági elméletet is művelte és oly művet hagyott hátra, mely Smith Ádám és Jean Baptiste Say úttörő rendszerén felépülve, meglehetősen önállósággal tárgyalja a közgazdaságtan alapvető kérdéseit. Hogy Berzeviczy Gergely közgazdasági elméleti munkát is írt, erről Kautz Gyulának, a régi magyar közgazdasági irodalom legalaposabb ismerőjének sem volt tudomása. Gaal Jenő most megmutatta, hogy már a XIX. század elején is volt Magyarországnak elméleti közgazdája, ki egészen korának színvonalán állt.

Gaal nemcsak Berzeviczy Gergely munkáinak fordítását végezte, hanem a rendelkezésére bocsátott levéltári anyag alapján életrajzát is behatóan ismertette, világot vetve sok érdekes történeti tényre és szép jellemzését adva

a kornak, melyben Berzeviczy Gergely élt. Munkájában és az ezt az Akadémiában bemutató előadásában is behatóan foglalkozott avval a kérdéssel, igaz-e az, hogy az 1790-ben „Politisch-Kirchliches Manch Hermaeon” c. alatt megjelent jozefinista iratnak, melyet sokan neki tulajdonítottak, Berzeviczy Gergely volt a szerzője. A rendelkezésre álló adatok alapján Gaal arra az eredményre jutott, hogy ennek a publicisztikai jellegű iratnak Berzeviczy Gergely nem lehetett a szerzője. Döntő bizonyítékot hoz fel, midőn arra hivatkozik, hogy a Martinovics-féle összeesküvésről szóló iratában maga Berzeviczy a szóban forgó dolgozat szerzőjéül Hajnóczy Imrét jelöli meg.

A Berzeviczy Gergelyről írt munkája annyira felkeltette Gaal érdeklődését a mult század elején hazánkban mutatkozó közgazdasági törekvések iránt, hogy tovább is kutatott e téren. Így kutatásokat végzett Skerlecz Miklós munkássága tárgyában, aki 1796-ban a kir. helytartótanács közgazdasági előadója volt és kinek munkáit azután Akadémiánk magyarra lefordította. Figyelme ezután Thessedik Sámuelre irányult, kinek a XVIII. század végén és a XIX. század elején végzett kulturális munkája azért érdekelte, mert a magyar alföld népének az okszerű földművelésre tanítását célozta. Az Országos Levéltárban és Szarvason végzett kutatásai alapján felderítette annak a kísérletnek részleteit, melyet Thessedik a gazdasági iskola hazánkban való meghonosításával tett. Gaalnak e munkáját is az Akadémia adta ki, amire sajnos, csak szomorú körülmények között 1918-ban került a sor. Berzeviczy Gergelyről és Thessedik Sámuelről szóló dolgozataiban bőségesen meghozta gyümölcsét az a munka, melyet Gaal a régi magyar közgazdák műveinek tanulmányozására fordított és melynek elvállalásától eleinte vonakodott.

E vonakodás nem kényelemszeretetből származott. Oka az volt, hogy Gaal akkor egy nagy munka tervén dolgozott, melynek tárgya Széchenyi nemzeti politikájának elemzése volt. E munka célját a század fordulóján az Akadémiához intézett beadványában fejtette ki. „Negyedfélégig tanulmányoztam gróf Széchenyi Istvánnak úgy

nyomtatásban megjelent, valamint még kiadatlan összes íratait" — írja beadványában — „abból a célból, hogy nemzetfejlesztő politikai rendszerét összeállítván, azt kritikailag minden szempontból megvilágítsam". E munka tervét az Akadémia szívesen fogadta és nemcsak annak megírására kérte fel Gaal Jenőt, hanem arra is, hogy az 1901. évi ünnepi ülésen Széchenyiről mint nemzetfejlesztő politikusról tartson felolvasást, ami meg is történt. Maga a mű három kötetben kívánta feldolgozni Széchenyi életét, munkáit és tevékenységét. Az anyag teljes ismerete és Gaal nagy munkaképessége lehetővé tették, hogy az első és a második kötet — több mint 600 oldalnyi terjedelemben — már 1902-ben és 1903-ban elhagyta a sajtót. A harmadik kötet is készen volt, de e körül a szerző és akadémiai bírálója között sajnálatos ellentét merült fel. Miután mindkét fél ragaszkodott álláspontjához, Gaal azt a megoldást ajánlotta az Akadémiának, hogy a harmadik kötet külön, tehát ne mint az első kettő, az akadémiai kiadványok közt jelenjék meg, amihez az Akadémia hozzá is járult. Így azután a harmadik kötet is még 1903-ban került a könyvpiacra.

A háromkötetes munka egységes egész. Bevezetésül Magyarország közállapotait jellemzi a Széchenyi előtti korban, kimutatva, hogyan lettek e közállapotok Széchenyi reformatori tevékenységének forrásai. Ezután Széchenyi életének és jellemének alapos vizsgálata, majd alkotásainak és műveinek méltatása következik, míg a második kötet Széchenyi világnézetét, közgazdasági, társadalompolitikai és általános politikai nézeteit fejti ki bőven. Ehhez csatlakozik „Gróf Széchenyi István nemzeti politikája és jövőnk" címen Széchenyi működéséből a magyarság jövőjére vonatkozó következtetések levonása, kimutatva azt, hogy Széchenyi eszméi nem a múlté, hanem marandó becsűek, mert a történelem beigazolta helytálló voltukat. Az egész mű nagyszabású felépítésével azt akarja megértetni, hogy Széchenyi szelleméhez kell a magyarságnak visszatérnie, ha jövőjét biztosítani akarja. Széchenyi lángoló szellemét és bölcsességét kell a magyarságnak

vezércsillagává tenni, hogy valóban értékes és nélkülözhetetlen tagjává legyen a nemzetek nagy együttesének.

A maga munkásságát ezentúl Gaal a Széchenyi-kultusz szolgálatába állította. Egyéb munkái mellett mindig visszatért Széchenyire. Akadémiai rendes tagsági székfoglalójában Széchenyinek a Pesti Hengermalomtársaság alapítása és felvirágoztatása körüli működését ismertette, élesen megvilágítva a magyar ipar fejlesztése körüli érdemeit. Mint Gaal egyéb Széchenyi-tanulmányai, ez az értekezés is alapos forrástanulmányok eredménye. A mellett, hogy számos a malom, sőt a magyar ipar fejlődésével kapcsolatos egyéb jellemző adatot tartalmaz az értekezés, élénk világot vet arra, hogy eszméi emelkedettségével mily nagy mértékben tudta összhangba hozni Széchenyi a technika és az egészséges üzleti szempont követelményeit. Rámutat p. o. arra, hogy a magyar tőkének vállalkozásra ösztönzése céljából mily súlyt helyezett a méltányos osztalék fizetésére, figyelmeztetve azonban egyúttal az igazgatóságot arra is, hogy jó években ne fizessen túlságos osztalékot, hanem tartalékoljon forgó tőke gyűjtésére.

Még számos cikkében foglalkozott Gaal a Legnagyobb Magyar alakjával és elveivel. Ezek felemlítése helyett azonban inkább arra kívánok rámutatni, hogy Gaal nem érte be szóval és írással, hanem a Széchenyi-kultuszt tettel is igyekezett élesztetni. Már a Magyar Társadalomtudományi Egyesülettel ez volt a célja és ebben az egyesületben rendezte azután 1911-ben megindított Széchenyi-ciklusát, melyet három évre tervezett és egy szép előadással ő maga vezetett be. Sorra szólaltatta meg azután a legkiválóbb szónokokat, élükön Berzeviczy Alberttel, aki Széchenyi és a közművelődés címen tartott előadást. Beöthy Zsolt, Prohászka Ottokár, Ravasz László, gróf Andrássy Gyula, Pauler Ákos és még közéletünk és tudományunk több kiválósága értekeztek Széchenyiről, magas szintájú és nagy hatású felolvasásokban méltatva Széchenyi alakját, eszméit és tevékenységét. Gaal Jenő érdeme volt, hogy e ciklus nagyhatású előadásai a Franklin-Társulat „Kultúra és Tudomány” című sorozatában nyomtatásban is megörökí-

tették. Azt hiszem, ezek után csak igazságot szolgáltatunk Gaal Jenőnek, midőn megállapítjuk, hogy kevesen tettek annyit a Széchenyi-kultusz érdekében mint ő.

A Széchenyi-kultuszban felolvadó egyéniségéhez leginkább méltó akkor volna Gaal Jenőről való megemlékezés, ha azt ennek megállapításával zárnám le. De ha ezt tenném, egyik legbecsesebb és legértékesebb munkája maradna ki emlékbeszédemből, melybe igaz magyar lelkét valósággal beleöntötte. Ez „Élmények és Tanulságok” címen a Magyar Történelmi Társulatra hagyományozott posthumus munkája, melynek csak hat évvel halála után való megjelenése volt egyik oka annak a sajnálatos késelelemnek, melyet emlékbeszédem szenvedett. E munkáról, mely naplójegyzetei alapján készült és melyet ő a legnagyobb szeretettel és gondossággal írt, valóban nehéz képet adni. Legutolsó éveiben, miután úgy érezte, hogy már elvégezte azokat a munkákat, melyeket rábíztak, vagy melyeket megírni kötelességének tartott, egészen emlékei felújításának és feldolgozásának élt és ennek szentelte idejét. Nyílt egyéniségéhez híven, szépités nélkül adja elő élete történetét, megfigyeléseit és a gondolatokat, melyeket benne keltettek. Minthogy egész fiatal korától érdekelte a politika, melyben később aktívan részt is vett, midőn pedig elhagyta a politikai pályát, akkor is — miként írja — úgy érdekelte a politika, mintha neki kellett volna az ország sorsát intéznie, élénken tükrözi vissza e munka hazánk politikai életének a hetvenes évek óta való alakulását. A vezető politikusokkal való állandó és belső kapcsolatánál fogva sok oly részletre is szolgál felvilágosítással, mely érdeklődésünket megérdemli. Valóban forrásmunka számba megy azonban e kötet a világháború utáni időre, kívált a kommunizmus szomorú korszakára vonatkozólag, melyről nemcsak benyomásait és élményeit jegyezte fel a legnagyobb lelkiismeretességgel, hanem számos, ebből a korból származó okmányt is felvett munkájába. A magam részéről nem ismerek más leírást, mely ily hű, átfogó és világos képét adná az 1919. évi eseményeknek.

Minthogy az utókor számára írta művét, a kegyelet és

a hála adóját sem mulasztotta el leróni mindazokkal szemben, akiknek lekötelezettjeként érezte magát. Szülei mellett elsősorban hön szeretett felesége iránti hálája emelkedik ki, mert ő valóban őrangyalként örködött egészsége felett és megértésével oly otthont tudott neki nyújtani, mely nélkül azt az óriási munkát, amit végzett, nem tudta volna elvégezni. Az emberi életkor határára érkezve, mély-séges hálát érzett az Akadémia iránt, mely megbízásaival munkára serkentette és melynek tudós környezete buzdítás volt tudományának elmélyítésére. „A magyarnak műveltséget adni azért, hogy hazánkban magyar maradhasson, ez volt a cél, melyért Széchenyi küszködött”, mondotta Eötvös Lóránd a Széchenyi születésének 100. évfordulóján tartott ünnepi beszédében. Mintha e szavak csengtek volna Gaal Jenő fülében, ahányszor az Akadémia küszöbét átlépte, átérezve azt, hogy midőn e csarnokban a tudományt műveljük, ezt nemcsak tudásvágyból, hanem azért is tesszük, hogy az Akadémia nagy alapítójának szellemében teljesítsük a magyarság iránti kötelességünket. Átdott legyen körünkben annak a férfiúnak az emléke, aki e csarnokhoz és nemes hivatásához ennyire ragaszkodott.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XXIV. KÖTET — 2. SZÁM

GRÓF KLEBELSBERG KUNÓ

IG. ÉS T. TAG EMLÉKEZETE

ÍRTA

SZILY KÁLMÁN

LEVELEZŐ TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1943. MÁJUS 16-I ÜNNEPÉLYES KÖZÜLÉSÉN

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1943

GRÓF KLEBELSBERG KUNÓ

IG. ÉS T. TAG EMLÉKEZETE

ÍRTA

SZILY KÁLMÁN

LEVELEZŐ TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1943. MÁJUS 16-I ÜNNEPÉLYES KÖZÜLÉSÉN

B U D A P E S T
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1 9 4 3

GRÖF KLEBELSBERG KUNÓ

18. ÉS 19. TAG EMLÉKEZETE

1924

GRÖF KLEBELSBERG KUNÓ

1881-1924

ADATOK A SZAKMAI ÉS POLGÁRI ÉLETRŐL

1881-1924

Kiadásért felel: Voinovich Géza.

21 836 Sárkány-nyomda r.-t. Budapest, VI., Horn Ede-u. 9. Tel.: 122-190, 326-066.
Ígazgatók: Wessely Antal és Wessely József.

I.

Az elmúlt év október havában volt tíz éve annak, hogy gróf Klebelsberg Kunó örökre lehúnyta szemét és földi életpályája elérte utolsó állomását, a szegedi fogadalmi templom kriptáját.

Mindenki, aki életét a köz szolgálatának szentelte, egyéniségével és életmunkájával még életében alá van vetve kortársai értékelő ítéletének, és hogy ez az ítélet hódolás a szellem nagysága előtt, tömjénező dicsőítés, az érdemek és jó szándékok elismerése-e, avagy pedig gáncsoló kritika, rosszalás, az érdemek lekicsinylése és kétségbevonása-e, az nem csupán a közéleti személy egyéniségétől és végzett munkájától függ, hanem függ az értékelő kortárstól is. Igen gyakran előfordul, hogy ugyanaz a személy ugyanazért a munkájáért egyidejűleg részesül a magasba emelés dicsőségében és a lebecsülés, a meg nem értés keserűségében; és ez nem is olyan fonák jelenség, ha meggondoljuk, hogy még a teljes jóhiszeműség feltételezésével is, politikai pártállás, egyéni erős meggyőződés, rokon- vagy ellenszenv milyen nagy mértékben képes elhomályosítani a tisztánlátást és megzavarni az igazságos ítélkezést.

De a közélet embere halála után még az utókor ítéletének is alá van vetve; és az utókor rendszerint igazságosabb bíró, mint a kortárs, mert minden érdekeltségtől mentesen, már bizonyos távlatból, elfogulatlan tárgyilagossággal alkothatja meg véleményét és hozhatja meg ítéletét. Igazában csak az utókor tudja megállapítani, hogy valakinek életmunkája vezetett-e időtálló, maradandó eredményekre, hogy az általa hirdetett eszmék élnek-e és hatnak-e akkor is, amikor a hirdető ajkán már régen elnémult a szó,

hogy életeredményeiben és eszméiben továbbél-e a halott?

Nyugodt, szinte lassú méltósággal haladó időkben egy évtized elmúlása még alig adhatja meg a jogosultságot, hogy máris utókorról beszélhessünk; az idő mostani vadul rohanó árában azonban, amikor az egyének és nemzetek életére sorsdöntő hatású események és történések torlódnak egymásra, amikor új eszmék rohamozzák meg a régieket, amikor a méreteiben és következményeiben szinte beláthatatlan világháború orkánja rázza az emberiséget, tíz esztendő alatt már nagyban megváltozott új világ keletkezik, jórészt más feladatokkal és törekvésekkel, más gondokkal és veszedelmekkel, úgyhogy ezt már a régihez képest valóban utókornak lehet tekinteni.

Milyen messze távolban tűnnek fel ma már előttünk a magyar multnak azok a korszakai, amelyekben Klebelsberg élt és működött: a kiegyezés korának utolsó szakasza az első világháborúval és az összeomlást követő újjáépítés korszaka! Gróf Klebelsberg Kunó alakja már a magyar történelemé, és ő a történelem mérlegén az utókor ítéletének súlyával már lemeretett; ez az ítélet azoknak ad igazat, akik már életében is Klebelsbergben nagyokat tervező, nagyokat alkotó, nagy eszméket hirdető nagy magyar államférfit és providenciális kultúrpolitikust láttak, akik az ő működését az egész magyar művelődésre különösen áldásosnak, valósággal újjáteremtő jelentőségűnek tartották, és elveti a jó- vagy rosszhiszemű kortárs-kritikusok vádaskodó kifogásait.

A Magyar Tudományos Akadémia mindig nagyra becsülte az élő Klebelsberg Kunót, akit 1922-ben tiszteleti taggá és 1924-ben igazgatótanácsi taggá választott, és halála után hálás kegyelettel ápolta emlékét. Az elhunytát jelentő gyász hír vétele után 1932. október 24-re rendkívüli összes ülést hívott egybe, és azon Berzeviczy Albert elnök fennkölt szavakkal áldozott Klebelsberg emlékének és méltatta az ő rendkívüli érdemeit. Az Akadémia megbízást adott Huszti József tagtársunknak Klebelsberg működését kimerítően méltató, összefoglaló munka megírására; Huszti

József fényesen meg is felelt igen nehéz megbízatásának, és terjedelmére, tartalmára és érdemére nézve egyaránt hatalmas könyvét „Gróf Klebelsberg Kunó életműve” címmel a múlt év októberében, az Akadémia kiadványaként, megjelentette. Klebelsberg halálának tizedik évfordulója alkalmából, 1942. október hó 25-én, Akadémiánk emlékülést tartott amelyen az elnöki székéből Kornis Gyula idézte fel kegyeletes jellemzéssel a megdicsőült emlékét, és Huszti József olvasta fel előbb említett könyvének egy fejezetét. Az Akadémia végül engem bízott meg, hogy mai ünnepi közülésén emlékbeszédet tartsak gróf Klebelsberg Kunó fölött. Mélységes meghatottsággal teszek eleget ennek a kitüntető felszólításnak, mert feltörnek szívemben az ifjúkorba visszanyúló barátságnak és annak az időnek emlékeiből fakadó érzések, amikor Klebelsbergnek, mint miniszternek közvetlen munkatársa voltam.

II.

Klebelsberg Kunó élete hatalmas, egységes egészet alkot, amelyben változó helyzetekben, változó külső körülmények között szinte változatlanul dominál mint felsőbb alakító tényező az ő rendkívül erős lelki egyénisége, amely az idők során színekben gazdagabbá, intenzitásában hatásosabbá válhatott, de lényegében, vagyis az alapelemek összetételében mindvégig változatlan maradt.

Klebelsberg életének gerince és Magyarország művelődéstörténetére nézve korszakos jelentőségű része az a közel egy évtized, amely alatt vallás- és közoktatásügyi miniszter volt; ez az évtized döntötte el és alakította ki nagyon hosszú időre szóló érvénnyel a magyar művelődés sorsát, ezt az évtizedet Klebelsberg alkotásainak káprázatos sokasága tölti ki, miért is ez az időszak nemzeti közművelődésünk történetében mindig különálló nagy fejezetet fog alkotni, és ez Klebelsberg nevére lesz elnevezve.

Ezt az évtizedet Klebelsberg életének negyvenhét esztendeje előzi meg, amely magában foglalja a gyermek-

és az ifjúkort a szabályos iskolai tanulással és az ennél tágabb értelmű, de sokkal hasznosabb és értékesebb egyéni tanulással, magába foglalja a korán megkezdődő közszolgálatot, az ebben kifejtett, önmagában véve is nagyon érdemes és nagyjelentőségű munkássággal. Mindez azonban az alkotások évtizedéhez viszonyítva nemcsak időbelileg, hanem fejlődéstörténetileg is csupán előzmény, mert itt találhatjuk meg az alkotások indítékainak alapforrását.

Klebensberg életének e nagy évtizede után már csak nagyon rövid időt — alig egy évet — engedélyezett a Végzet, és így az erre az időre eső szavai, írásai és cselekedetei, amelyek pedig arra lehettek volna hivatva, hogy egy újabb, második klebensbergi alkotás-periódusnak legyenek előhangjai, tragikusan „utolsó akkordokká” váltak.

III.

Gróf Klebensberg Kunó 1875. november hó 13-án született az aradvármegyei Magyarpécskán, mint gróf Klebensberg Jakab császári és királyi huszárcapitány és Farkas Aranka fia. Apja régi, tirol-i eredetű nemes családból származott; a család legtöbb férfitagja a császári hadsereg katonatisztjeként hűségesen és vitézül szolgálta a Habsburg-dinasztiát.

Apai oldalról törökverő osztrák katonahősöknek volt ivadéka a már ízig-vérig magyar Klebensberg Kunó, akinek egyetlen életcélja volt, hogy szolgálja, majd elesettségéből felemelni segítse a magyar nemzetet.

Anyjának családja, a Felsőeőri Farkas-család, dunántúli színmagyar nemes család.

Klebensberg Kunó nagyon korán félárva lett, másfél éves volt csak, amikor elvesztette édesapját; édesanyja ekkor vele együtt saját családjának körébe, Székesfehérvárra költözött; így ez a szép, kis dunántúli város lett Klebensberg gyermekkorának otthona.

A szeretetteljes, gondos családi nevelésnek, a cisztercita-gimnázium hazafias, szigorú iskolai nevelésének, Szé-

kesfehérvár történelmi levegőjének és a dunántúli magyar úri társadalmi környezetnek együttes hatása formálta ifjúvá a gyermek Klebelsberg Kunót. Komoly, nyílteszű, szorgalmas, olvasni szerető, gondolatokba elmélyedő, magát fegyelmezni tudó, erős akaratú volt az a tizennyolc éves ifjú, aki az érettségi vizsgálat letétele után a budapesti egyetemre iratkozott be jogásznak.

IV.

Klebelsberg budapesti egyetemi tanulmányaival veszi kezdetét életének az a szaka, amikor már ön maga irányítja életét és páratlan céltudatossággal és rendszerességgel ön maga fejleszti ki fényes tehetségeit. Egyetemi tanulmányainak egy részét külföldön, Berlinben, Münchenben és Párizsban végezte.

Klebelsberg egyetemi tanulóévei alatt valóban tanult, a szó legátfogóbb értelmében tanult és ezt a tanulást a maga jellegzetes, egyéni módján egész életén át folytatta. Elképesztően sokat olvasott; az őt különösebben érdeklő témákról bőséges jegyzeteket készített, tanulmányvázlatokat, sőt valóságos terjedelmes tanulmányokat dolgozott ki. A hátramaradt jegyzeteit, feljegyzett gondolatait és tanulmányait tartalmazó füzetek együtt vastag kötetekre rúgnak.

Állandóan és valóságos szenvedéllyel foglalkozott elmélyedő történelmi tanulmányokkal; ezekhez őt nem csupán lelki hajlandósága vezette, hanem az a meggyőződése is, hogy a magyar jelen kínzó sorskérdéseire csak a magyar mult ismerete adhat útmutató, megnyugtató választ. Ugyancsak állandóan és nagy kedvteléssel foglalkozott művészettörténeti tanulmányokkal, mert valódi művészlélek volt és a legnagyobb fokú esztetikai gyönyörűséget találta a művészi alkotásokban.

Ő már kora ifjúságától kezdve érezte magában a hivatást és tudatosan készült is arra, hogy majdan Magyarország igazgatásában vezető szerephez jusson; ennek meg-

felelően és a hivatali állásai ügyköreiből felmerült problémák megvilágítására mélyrehatóan tanulmányozta az állam- és nemzetélet különféle politikai, kulturális, gazdasági és szociális kérdéseit.

Klebensberg ilyen módon szédületes terjedelmű enciklopedikus tudásra és nagy műveltségre tett szert; mindenkit, aki vele szakkérdésekről tárgyalt, bámulatba ejtett nagy tájékozottságával és a lényeg azonnali meglátásával.

Egyetemi tanulmányai befejeztével a budapesti egyetemen 1898-ban államtudományi doktorátust szerzett.

V.

Még ugyanebben az évben megkezdődött Klebensberg Kunó közszolgálat; mint segédfogalmazó a miniszterelnökség szolgálatába lépett, és a tisztviselői ranglétrán fokozatosan az osztálytanácsossáig emelkedve, tizenkét évet töltött ebben a szolgálatban, amiből közel két év gróf Tisza István első miniszterelnökségének idejére esik. Ezalatt kezdett kifejlődni a Tisza és Klebensberg közti bensőséges lelki kötelék; Tisza közvetlen, személyes tapasztalatból ismerte meg a fiatal miniszteri titkár rendkívüli szellemi képességeit, és ezért később ismételtén úgy irányította Klebensberg életútját, hogy ezek a képességek, megfelelő pozíciókban, a köz javára a legjobban érvényesülhessenek; Klebensberg pedig teljesen varázsa alá került Tisza államférfiúi és emberi nagyságának, úgyhogy valóban sűrű tartó hűséggel politikai példaképének, mentorának, atyai barátjának tekintette Tisza Istvánt.

Az a tizenkét esztendő, amelyet Klebensberg mint tisztviselő a miniszterelnökségen eltöltött, nagyon hasznos volt a későbbi politikus és államférfi számára. Klebensberg itt ismerte meg közvetlen közelről a magyar államélet és a magyarság előtérben álló, időszerű kül- és belpolitikai kérdéseit, és ez a megismerés klebensbergi értelemben vett mélyreható tanulmányozással járt együtt. Szorosán vett ügyköre főleg a hazai nemzetiségekre és az idegenbe sza-

kadt magyar állampolgárok nemzeti gondozására vonatkozó ügyekre terjedt ki. Hivatali munkája és az ehhez kapcsolódó magántanulmányai révén Klebelsberg a magyarországi nemzetiségi kérdés elsőrendű szakértőjévé vált. Kéziratban hátramaradt jegyzeteiből és tanulmányaiból teljes élességgel vetődik ki Klebelsbergnek a nemzetiségi kérdésre vonatkozó felfogása. E szerint: a nemzetiségi kérdés a magyar állam sorsdöntő kérdése; a kiegyezés korszakának nagy mulasztása, hogy ezt a kérdést nemcsak hogy nem tudta megnyugtató módon megoldani, hanem még tervszerű nemzetiségi politikát sem tudott kialakítani és látszólag közömbösen nézte mind az itthon megélni nem tudó magyarok tömeges kivándorlását, mind az erdélyi magyar földnek a magyarság lába alól való kicsúszását; a helyes nemzetiségi politika nem a nemzetiségek beolvasztására, hanem a magyarság megerősítésére irányuló törekvésben áll, aminek leghatásosabb eszköze a magyar népsűrűségnek tervszerű telepítéssel való emelése. Klebelsberg idevágólag nagy emlékiratot is dolgozott ki és kész törvényjavaslattervezettel és indokolással egészítette ki.

Mindennek azonban a gyakorlati politika terén nem lett folytatása, és így Klebelsbergnek nem adatott meg az a lehetőség, hogy a nemzetiségi politika keretében a magyarság megerősítésén cselekvőleg dolgozhassék.

Az azonban megadatott, hogy mint a Julián-Egyesület ügyvezető igazgatója a horvátországi szórvány-magyarság megerősítésének legyen a gondozó sáfárja. A Julián-Egyesület erőteljes állami támogatásban részesülő társadalmi egyesületként alakult meg 1904-ben gróf Széchenyi Béla elnökletével, abból a célból, hogy a horvátországi Szlavóniában szórványokban élő, magára hagyatott magyarságot gyermekeik anyanyelvükön való iskoláztatása révén megtartsa magyar nemzetiségében. Ennek a Julián-Egyesületnek hivatalos elnevezéssel ügyvezető igazgatója, valójában azonban megszervezője, éltető lelke, a legkülönbözőbb akciók kigondolója és program-kidolgozója tíz éven keresztül Klebelsberg Kunó volt, aki teljes lelki odaadással

szentelte legjobb erőit ennek a szent ügynek. Az eredmény bámulatosan sikeres volt; nagy számban létesültek a magyar nyelvű Julián-iskolák, amelyeknek tanítói a gyermekek tanítása mellett a felnőtteket továbbképzésben és gazdasági oktatásban részesítették és egészséges szövetkezeteket alapítottak. Az első világháború kitörésének idején már úgy látszott, hogy a szlavóniai magyarság meg van mentve. Ebben a mentési munkában fejthette ki először Klebelsberg a maga kivételes szervező és alkotó erejét, és építhetett először népiskolákat. Klebelsberg első alkotásait, ezeket a szlavóniai Julián-iskolákat, elsöpörte ugyan a föld színéről 1918-ban a magyar birodalom összeomlása és a szerb-horvát-szlovén állam (a későbbi Jugoszlávia) megalakulása, de magyarabbnak, műveltebbnek, gazdagabbnak és így ellenállóbbnak maradt meg a szlavóniai magyarság.

Klebelsberg igen fiatalon, huszonnégy éves korában nősült meg; 1899-ben nőül vette Botka Saroltát, egy ősi magyar család sarját, Kováts Gyula egyetemi tanárnak, a kiváló jogtudósnek mostoha leányát. Családi élete eszményien boldog és harmonikus volt; a megfeszített munkakifejtés után és a gondok meg izgalmak idején mindig megtalálta itt a lelki felfrissülést és a férfihomlokról a gondok redőit elsímítani tudó gyengéd női szeretetet.

VI.

Klebelsberg közszolgálatában 1910-ben hirtelen irányváltás állott be azzal, hogy Klebelsberg ekkor kivált a miniszterelnökség kötelékéből és a közigazgatási bíróság bírájává neveztetett ki. Ez a változás Tisza István tanácsára történt, aki Klebelsbergnek a jövőre való felkészülése szempontjából kívánatosnak és szükségesnek tartotta, hogy részleteiben is alaposan megismerje a magyar közigazgatást. Mondanunk sem kell, mert ez Klebelsberg egyéniségénél fogva nem is lehetett másként, hogy itt is teljes odaadással mélyedt bele új munkakörének problémáiba.

Amde nem sokáig maradt Klebelsberg a bírói pályán, amely természeténél fogva különben sem tudta volna tartósan kielégíteni az ő kezdeményezésre, cselekvésre és alkotásra irányuló és a köz javára máris olyan nagy sikerrel érvényesített lelki hajlandóságát; a király 1914. január havában Tisza István miniszterelnök befolyására a vallás- és közoktatásügyi minisztériumba államtitkárrá nevezte ki. Ügynevezett adminisztratív államtitkár volt, aki nem lett országgyűlési képviselő és így nem került még közvetlen érintkezésbe a politikával.

Mint államtitkár eleinte ereje javát főleg a népiskolai kérdéskomplexusnak szentelte és itt országos viszonylatban értékesítette azt a sok hasznos tapasztalatot és kiérlelt életrevaló gondolatot, amelyekre mint Julián-egyesületi igazgató a szlavóniai magyar népiskolák létesítése és fenntartása során tett szert. Alapos statisztikai felvételek alapján a legnagyobb részletességgel kidolgozta az egész történelmi Magyarországot behálózó iskolaépítés programját, amelynek az volt a vezérszempontja, hogy minden iskolaköteles korban lévő magyar gyermek, akár színmagyar vidéken, esetleg Isten háta mögötti magányos tanyán, akár nemzetiségi vidékbe beékelt kis magyar szórványban lakjék is, hozzájusson a magyar nyelvű iskoláztatáshoz. A mihamar kitört első világháború alatt természetesen szó sem lehetett ennek a nagy programnak végrehajtásáról; egy évtizeddel később pedig a miniszter Klebelsberg saját államtitkári tervezetének már csak a trianoni Magyarországra eső töredékét vehette munkába megvalósítás végett.

Már az államtitkár Klebelsberg is cselekvőleg foglalkozik a magas művelődésnek néhány feladatával is. Így az 1912. évi XXXVI. törvénycikkkel felállított két új vidéki tudományegyetemnek, a debreceninek és a pozsonyinak, megszervezését és elhelyezését nagyrészt Klebelsberg intézte; hasonlóképen Klebelsberg kiválóan sikerült műve volt egy merőben újszerű tudományos intézménynek, a Konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézetnek megszervezése is, amelynek az volt a hivatása, hogy lehetővé

tegye magyar történettudósok számára a konstantinápolyi császári levéltár magyar vonatkozású anyagának történetírásunk szempontjából annyira kívánatos felkutatását és feldolgozását és elősegítse magyar kutatóknak bizánci és török vonatkozású művészettörténeti, régészeti és nyelvészeti helyszíni tanulmányait.

Klebensberg vállainak az államtitkárság mellett mihamar új hivatal nagy súlyát is hordoznia kellett. A világháború magyar rokkantjainak és a hadigondozásra szorulóknak nagy száma már a háború tartama alatt szükségessé tette az intézményes megsegítést és új hivatalok felállítását. Nem lehetett kétséges, hogy ezeknek megszervezése és vezetése igen nagy szervező, alkotó és vezető tehetséget kíván; ezért esett Tisza István választása Klebensberg Kunóra, aki ilymódon 1915 augusztusában a Rokkantügyi Hivatal és 1917 márciusában az Országos Hadigondozó Hivatal ügyvezető alelnöke lett. Klebensberg ezeken a területeken igazán nem volt szakember, a rokkantügy és a hadigondozás kezdetben terra incognita volt számára, és mégis rövid pár hónap alatt ezeknek az ügyeknek elsőrangú specialistájává képezte ki magát és működésének ideje alatt csodálatos szervező erővel és nagyvonalú elgondolással a művégtaggyárak, kórházak, szanatóriumok, rokkantiskolák, utóképzőintézetek, rokkanttelepek, műhelyek és munkaközvetítők szervesen egymásba kapcsolódó hatalmas intézményrendszerét teremtetten meg.

VII.

Az 1917. év elején a magyar tudományos társulatok egyik legérdemesebbike, a már félszázados multa tekintő Magyar Történelmi Társulat nehéz feladat megoldása elé került: új elnököt kellett választania, mert régi elnöke, Thallóczy Lajos 1916 decemberében a herceghalmi vasúti katasztrófa halálos áldozata lett. A Társulat ritka szerencsés, szinte gondviselésszerű intuícióval Klebensberg

Kunót választotta elnökévé és ezzel megszerezte magának azt a vezető szellemet, mely majd számára új életerőket fakaszt benne, és megragadta azt a biztos kezét, amely majd átvezeti az akkor még nem is sejtett megpróbáltatások szakadékain és útvesztőin. Klebelsberg tizenöt évig, halála napjáig volt a Történelmi Társulat elnöke, és ez az idő a Társulatnak valóságos reneszánsz-korszakává vált.

Klebelsberg meggyőződése szerint a magyar történettudománynak szigorú tudományossága mellett nemzeti tudománynak kell lennie, nemcsak abban az értelemben, hogy a tárgy nemzeti, hanem abban is, hogy a nemzet lelkére nagy hatást kell gyakorolnia, mert — miként Klebelsberg mondá — a történettudomány szent feladata: „megmutatni nemzeti multunkban, nemzeti génuszunkban az örök értékeket, ennek révén növelni az önbizalmat, az önmebecsülést, figyelmeztetni a nemzeti hibákra, fejleszteni a nemzeti erényeket, saját értékének öntudatára ébreszteni a magyart”. Klebelsberg közelebb akarta vinni a Történelmi Társulat munkásságát a mai élethez és a művelt olvasóközönség érdeklődéséhez. Ezért kezdeményezte és szervezte meg az utolsó évtizedek legmonumentálisabb tudományos vállalkozását, a „Magyarország újabbkori történetének forrásai” gyűjtőcímű kiadványsorozatot, amely a terv szerint majd magába foglalja a Buda 1686-i visszafoglalása utáni kor legfontosabb történelmi forrásanyagának és gróf Széchenyi István összes munkáinak publikációit, mindezt tudományosan feldolgozó, bevezető tanulmányokkal ellátottan.

Ennek a vállalkozásnak szellemi sikere érdekében Klebelsberg valósággal mozgósította a magyar történetírókat, felkutatta és munkába állította a fiatal tehetségeket, eleven pezsgésbe hozta az egész magyar történetészvilágot.

A vállalkozás pénzügyi megalapozása körül is igen nagy munkát fejtett ki Klebelsberg, hiszen szokatlanul nagy pénzüsszegek megszerzéséről volt szó, és a felmerült nehézségek is egészen szokatlanok voltak a fokozódó drágulás és a pénz elértéktelenedése miatt.

Az utóbb említett bajok már a világháború utolsó évében és még inkább az összeomlást követő években anyagi zavarokba döntötték a Történelmi Társulatot és valamenynyí magyar tudományos társulatot; munkásságukban megbénították, mert könyveik és folyóirataik kiadását gyakorlatilag lehetetlenné tették. A Történelmi Társulat, illetőleg ennek elnöke, Klebelsberg Kunó, kezdeményezte azt a nagyon életrevalónak látszó tervet, hogy az erők összefogásában kell keresni a segítséget, vagyis hogy a tudományos társulatok együttességének kell kiadványaik nyomdai előállítására egy új nyomdai vállalatot, egy altruista nyomdát létesíteni. Klebelsberg energiájának és leleményességének sikerült is ezt a tervet megvalósítani, és létrejött a Tudományos Társulatok Szövetsége, ennek Sajtóvállalata és nyomdája, amely később a Kir. M. Egyetemi Nyomdával fuzionált.

Az Osztrák-Magyar Monarchia széthullása után az új osztrák köztársaság kormánya a bécsi régi udvari és állami levéltárak addig zárt és titkos anyagának nagy részét megnyitotta a történetbúvárok előtt, és ezzel a bécsi levéltárak magyar vonatkozású anyaga a magyar történészek számára is hozzáférhetővé vált. Ennek kiaknázása és rendszeres feldolgozása céljából Klebelsberg kis történeti intézetet szervezett, amelynek a bécsi magyar gárdapalotában szerény elhelyezést sikerült biztosítania; ebből a kis intézetből fejlesztette ki utóbb a ma nevről elnevezett „Bécsi Magyar Történetkutató Intézetet”.

A történelmi társulati elnökség bizonyos tekintetben fordulópontot jelentett Klebelsberg kultúrpolitikussá való kifejlődésében is. Mint elnök behatóan foglalkozott — egyelőre természetesen főleg a történettudományok területére korlátozottan — a tudománypolitika kérdéseivel, és ennek során érlelődött ki lelkében későbbi nagy tudománypolitikai koncepciójának lényege, amelynek körvonalai már a Történelmi Társulat évi közgyűlésein tartott elnöki megnyitó beszédeiből plasztikusan domborodnak ki.

VIII.

Klebelsberg még a világháború alatt belekerült a magyar politikai életbe: Ferenc József király 1917 márciusában Tisza István miniszterelnök előterjesztésére miniszterelnökségi államtitkárrá nevezte ki őt, és Kolozsvár városa nemzeti munkapárti programmal képviselőjévé választotta. Nem sokáig lehetett azonban Klebelsberg Tisza Istvánnak bizalmas hivatali munkatársa, mert Tisza még ugyanazon év június havában lemondott, és ekkor Klebelsberg is megvált az államtitkárságtól.

Ettől kezdve négy és fél évig, a háború utolsó szakában, az összeomlás és a forradalmak idején, majd az ellenforradalom győzelme után még egy darabig nem volt hivatali állásban. Még a háború alatt sokat foglalkoztatta elméjét az a kérdés, hogy miként alakul majd a háború győzelmes befejezése után Magyarországnak és különösen a székelységnek a sorsa. Elgondolásait és terveit saját maga számára készített nagy tanulmányban foglalta össze.

Klebelsberg lelke mélyéig megrendült Tisza István meggyilkolásának hírére; utolsó baráti kötelességét teljesítette mártírhalált halt mestere iránt és ott volt a Hermina-úti villában a holttest koporsóba tételekor.

Hazája sorsáért aggódo lelkével rémülten látta azt az örvényt, amely felé a Károlyi-forradalom Magyarországot sodorja, és gróf Bethlen István mellé állott, aki a nemzeti erők összefogására új polgári pártot próbált alakítani. De már késő volt! Kitört a második forradalom, a proletárdiktatúra. Ennek ideje alatt Klebelsberg letartóztatása elől vidéken, baráti házaknál — gróf Almásy Dénesnél, majd Hekler Antalnál — rejtőzött el.

Az alkotmányos élet helyreállta után Sopron városa küldte be Klebelsbergét keresztény nemzeti párti programmal a nemzetgyűlésbe képviselőnek. Tevékenyen részt vett Bethlen István egységes pártjának létrehozatalában, és 1921 decemberében a Bethlen-kormány belügyminisztere lett, de a belügyi tárcát csak félévig töltötte be. Rövid

belügyminisztersége tele volt politikai izgalmaival, és ezek közepette készítette el az új választójogi rendeletet.

A politikai gondok sem tudták a belügyminiszterben elnyomni a kultúrpolitikust, amit az is mutat, hogy állandó gondoskodásának tárgya volt az akkor még a belügyminiszter fennhatósága alá tartozó Országos Levéltár. Klebelsberg kezdeményezte, hogy az Országos Levéltár kulturális intézmény lévén, vétessék ki a belügyminiszter fennhatósága alól és helyeztessék a vallás- és közoktatásügyi miniszter fennhatósága alá; ő inaugurálta azt az érdembe vágó változást, amely szerint a jövőben az Országos Levéltárnak nemcsak családfákat felülvizsgáló hites állami hivatalnak és a történelmi múlt emlékeit megőrző nagy oklevél-raktárnak, hanem valódi tudományos intézetnek kell lennie, és ebből a célból anyagilag biztosította egy megindítandó új tudományos folyóiratnak, a Levéltári Közleményeknek kiadását.

IX.

Magyarország kormányzója 1922. június 16-án vallás- és közoktatásügyi miniszterré nevezte ki Klebelsberg Kunót; ezzel kezdetét vette az ő életének és az egész magyar művelődés életének nagy évtizede.

Klebelsberg kultuszminisztersége bizonyos szempontokból feltűnő hasonlóságot mutat nagy elődjének, Trefort Ágostonnak miniszterségével. A Gondviselés mind az egyikre, mind a másikra azt a hivatást bízta, hogy Magyarország egy új történelmi korszakának kezdetén alapozza meg és építse fel a magyar közoktatás- és közművelődésügynek az új korszakhoz illő épületét; elegendő időt is adott a hivatás teljesítésére: Trefort tizenhat évig, Klebelsberg közel tíz évig volt miniszter. A vállalt hivatás teljesítésében, a nagyszerű eredményekben is megvan a hasonlóság, mert ahogyan még a kiegyezés korszakának végén is tulajdonképpen Trefort miniszteri munkája adta meg kultúránk jellegzetes vonásait, ugyanúgy ma és még nagyon hosszú ideig Klebelsberg építő munkájának lehet

köszönni a magyar művelődés épületében a szilárd tartó pillérek nagy részét, a nagyszerűen megtervezett szerkezetet és az egységes homlokzati szépséget.

Ámde milyen nagy a különbség, ha magát a két történelmi korszakot hasonlítjuk össze egymással! A kiegyezési korszak elején a belügyeiben független államiságát visszanyert nemzet telítve volt pezsgő életerővel, lendületes alkotóvágygyal és a jövőbe vetett határtalan bizakodással, ezzel szemben a világháború után elkövetkezett újjáépítési korszak elején a háború elvesztésének, az állami összeomlásnak, az esztelen forradalmaknak és az országcsonkításnak együttes katasztrófájával porig süjtött, létalapjaiban megingatott és az ellenségek fojtogató gyűrűjétől szorongatott nemzet csak éppen, hogy felocsúdóban volt a szörnyű bukás kábulatából; nagyon sokan voltak, akik reményvesztetten, elfásultan, a meg nem érdemelt kegyetlen sorson kétségbeesve, néztek a kilátástalan jövőbe, miközben megmaradt erejüket a megélhetés mindennapi gondjai őrlték. A két korszaknak ez a pusztaszembeállítás is fogalmat adhat arról, hogy mennyire hatványozottan nehezebb volt Klebelsbergnek reformminiszternek lenni, mint Trefortnak. És ennek tekintetbevétele csak fokozhatja Klebelsberg történelmi érdekének nagyságát.

Ha azt a kérdést vetjük fel, hogy mi lett volna a magyar kultúrával, ha abban a válságos időszakban nem Klebelsberg Kunó lett volna a kultuszminiszter, illetőleg, ha az akkori kultuszminiszterben nem lettek volna meg azok a tulajdonságok, amelyek Magyarország szerencséjére Klebelsbergben megvoltak, akkor nem visszafelé való hiú jóslással, hanem logikus következtetéssel megtalálhatjuk a választ. Az ország akkori nyomorúságos állapotában a kormányzat a közhangulat érthető felfogásának megfelelően sokáig nem tartotta volna elsőrendű életszükségletnek a kultúrát, hanem a kenyérgondokon való segítséget és a gazdasági bajokból való kilábolást vélte volna még a kultúra rovására is a legfontosabbnak, ezért aztán a kultúra ügyei és intézményei mind az állami költségve-

tésben, mind a közvélemény megítélésében a legmostohább elbánásban részesültek volna; a kultúra és különösen a magas kultúra, tehát a tudomány és a művészet, a szükséges pénzügyi ellátás anyagi és a társadalmi megbecsülés erkölcsi tápláló erejének híjában mind rohamosabb sorvadásnak indult volna és az enyészethez közeledett volna. Hogy nem ez, hanem az ellenkezője, a kultúra egészséges fejlődése, számos új intézménnyel való gazdagodása és gyönyörű kivirágzása következett be, az Klebelsberg legnagyobb történelmi érdeme. Ebben az értelemben joggal mondhatjuk, hogy Klebelsberg a magyar kultúrát az enyészettől mentette meg.

Alig foglalhatta el valaki a miniszteri székét fényesebb felkészültséggel és nagyobb rátermettséggel, mint Klebelsberg Kunó. Hivatástudat, a történelem előtti felelősségérzet, főbb vonásaiban már kiformált program, a kultúra rajongó szeretete, teljes tárgyismeret, óriási tudás, kipróbált szervező tehetség, szüntelenül gondolatokat termelő és terveket szövő hatalmas elme, szárnyaló fantázia, égő alkotásvágy, hajlíthatatlan vasakarat, fáradhatatlan munkabírás, szívós kitartás, derűs optimizmus, az akadályoktól vissza nem riadó harci készség, nagy szuggesztív erő, feltétlen önbizalom, áldozatos elszánás a nemzet önzetlen szolgálatára vonult be az ő személyében a kultuszminisztérium holdutcai öreg épületébe. Csak az ő káprázatosan gazdag és teremtmőerejű zseniális egyénisége lehetett képes megvívni az ő küzdelmeit és megteremteni az ő alkotásait.

Klebelsberg kultuszminiszteri programját, miként ezt saját maga is olyan sokszor és a benső meggyőződés olyan lendületes erejével kifejtette, abba az egyetlen mondatba lehet összesűriteni, hogy meg kell tartani Magyarország kultúrfölényét. Ez alatt ő a következőket értette: Magyarországnak a trianoni katasztrófa előtt megvolt már a maga nagy nemzeti kultúrája, amely a nyugati nemzetek kultúráját megközelítette és a keleti országok kultúráját meghaladta, úgyhogy az utóbbi országokkal szemben kétségtelen művelődési felsőbbségünk volt, ezt kell továbbra

is megtartani, és így azt kell biztosítani, hogy Európa keletén a magyar legyen a legműveltebb nemzet. Klebelsberg a kultúrában nem csupán az emberi szellem eszméinek és értékes alkotásainak összességét és a magyar kultúrában nem csupán a legdrágább nemzeti örökséget látta, hanem az ő meggyőződése szerint a kultúra a nemzeti életben szinte mindenható hatalom, amely erősíti, sőt válságos időkben megmenti a nemzeti létet, amely előfeltétele a gazdasági megerősödésnek és a politikai felemelkedésnek. Az ő hitvallása szerint abból a mélységből, amelybe a trianoni katasztrófa taszította a magyarságot, elsősorban nemzeti művelődésünk megmentése és minél teljesebb kifejlesztése emelheti fel újra a magasba, annál is inkább, mivel a kultúra volt nemzeti életműködésünk egyedüli területe, amelyen cselekvési szabadságunkat nem korlátozták Trianon béklyói.

Ezt hirdette Klebelsberg mindjárt minisztersége első napján a minisztérium tisztviselői előtt tartott beköszöntő beszédében, midőn azt mondá, hogy „a magyar hazát ma elsősorban nem a kard, hanem a kultúra tarthatja meg és teheti ismét naggyá”. És ezt hirdette beszédeiben és írásaiban minisztersége egész ideje alatt valóságos apostoli hevülettel, az érvek, a bizonyítékok, a történelmi példák egész sokaságával, és ennek szerzett nagy igazságot cselekedeteivel és alkotásaival.

Már ennek a programnak pusztá hirdetése is tulajdonképpen harc és küzdelem volt a benne foglalt nagy gondolat eszmei diadaláért, de mennyi harcot és küzdelmet jelentett még a programnak a klebelsbergi alkotó génusz által kitöltött tartalommal való megvalósítása! Küzdeni kellett a meg nem értés, a kultúra iránti közömbös, vagy éppen ellenséges hangulat ellen. Küzdeni kellett a szegénység, az állam rossz pénzügyi helyzete és a takarékosági politika túlhajtott követeléseivel szemben, küzdeni kellett az ellen a felfogás ellen, hogy sorrendileg helyesen előbb a gazdasági megerősödésért kell pénzügyi áldozatokat hozni, és csak azután a kulturális megerősödésért, szembe kellett nézni a mindebből táplálkozó parlamenti és sajtó-táma-

dásokkal, szembe kellett nézni a pazarlás vádjával is. Klebelsberg megívta harcait, végigküzdötte küzdelmeit, állta a támadásokat és vádakát és közben tántoríthatatlanul ment a maga útján, az alkotások útján előre.

Teljes lehetetlenség volna ennek a terjedelmében korlátozott emlékbeszédnek keretében csak vázlatosan is megemlékezni Klebelsberg minden alkotásáról, és ezért kényszerűségből csupán a legfőbbeknek, valamint kultúrpolitikája jellegzetes vezető elveinek méltatására szorítkozunk.

X.

Klebelsberg kulturális alkotásaiban két súlypontot alakított ki: az egymástól látszólag oly távol eső népművelést és a magas kultúrát; az ő felfogása szerint ezeket nem szabad egymással szembe állítani, ezek között nincsen ellentét, mind a kettő szerves része az egészséges nemzeti kultúrának; szükség van a nép milliói értelmi és erkölcsi színvonalának emelésére, nemzeti érzésének megerősítésére, hogy a nemzet gazdasági és társadalmi életében több és jobb munkát tudjanak kifejtetni és hogy a politikai életben az aktív részvételre érettek legyenek; de ugyanúgy szükség van a magas kultúrára, a tudományra, szépirodalomra és művészetre is, mert ezek a nemzet legértékesebb és legszebb szellemi termékei, amelyek befelé a nemzeti életben hatalmas erőforrást, kifelé a művelt nemzetek társaságában pedig megbecsülést és az emberiség közös kulturális munkájában alkotó részességet jelentenek. A kettő nem független egymástól, egyiknek a másikkal kölcsönösen hatással kell lenni. A nemzeti kultúra virághoz hasonlítható, amely nem tud élni a mélybe eresztett gyökök és a magasból jövő napsugarak nélkül.

A népművelés alapja a kötelező elemi népoktatás, és ennek végrehajtó szerve az elemi népiskola. Nálunk már báró Eötvös József 1868-ban törvénybe iktatta ugyan az iskolakötelezettséget, ez azonban csak szép elv maradt, és a kiegyezés korszakának fél évszázada sem tudta azt a papírosról átvinni a való életbe. Kevés volt az iskola, ke-

vés a tanterem, kevés a tanító! A kiegyezési korszak iskolaépítési politikája főleg a nemzetiségi vidékeket tartotta szem előtt és elhanyagolta a magyar lakosságú országrészeket, különösen a Nagy Magyar Alföldet és ennek tanyavilágát. Az eredmény természetesen az lett, hogy éppen a magyar falusi és tanyai gyermekek tekintélyes része nem jutott iskolához, vagy ha jutott, akkor minden pedagógiát és higiénát megcsúfoló zsúfoltságot volt kénytelen elszenvedni. Csak két számadatot említek fel annak a szegényletes állapotnak jellemzésére, amely Csonka-Magyarországon, tehát a régi Magyarország nekünk megmaradt színmagyar darabján közvetlenül Klebelsberg kultuszministersége előtt, 1920-ban uralkodott. Az ország legnagyobb vármegyéjében, Pest-Pilis-Solt-Kiskun vármegyéjében a tanköteleseknek közel harmadrésze szorult ki hely híján az iskolából, és az egész országban a hat évesnél idősebb írni-olvasni nemtudóknak száma 1,093.000 volt, ami a lakosságnak 15.2%-ára rúgott. Ezek valóban nem méltó számok egy magát Közép-Európához számító kultúrállamhoz!

Klebelsberg a nemzet életkérdésének és a nemzeti becsület ügyének tekintette a gyökeres segítést. Elővette a régi államtitkári hagyatékából a nagy iskolaépítési programot és ennek a trianoni Magyarországra eső részét, új felvételek kiegészítésével, immár a végrehajthatóság boldog reményében részletes munkaprogrammá dolgoztatta ki. A végrehajtással azonban még egy darabig várnia kellett, mert ministersége első éveiben az állam katasztrofális pénzügyi helyzete miatt ilyen célú nagyobb beruházások még nem jöhettek szóba, és meg kellett elégednie tárgyi tekintetben szerény intézkedésekkel és a tanítói állások némi szaporításával.

Az 1925. év meghozta végre a nagy fordulatot ezen a téren is azzal, hogy a magyar állam pénzügyi helyzete rendbehozatalának, az úgynevezett szanálásnak nagy műve befejezést nyert, és Klebelsberg még ebben az évben benyújtotta a törvényhozáshoz „A mezőgazdasági népesség érdekeit szolgáló népiskolák létesítéséről és fenntartásá-

ról" című törvényjavaslatát, amely mint az 1926. évi VII. tc. került a törvénytárba. Ez a törvény vetette meg alapját Magyarország története addigi legnagyobb iskolaépítési akciójának. Az 1930. év utolsó negyedéig az iskola-fenntartóknak nyújtott államsegélyekkel és kölcsönökkel ötezer iskolaegység, úgynevezett objektum, vagyis tanterem és tanítói lakás épült meg. Hat egymásutáni év költségvetési és beruházási hiteleiből az állam kereken ötvenmillió pengőt bocsátott az építési akció végrehajtásának pénzügyi fedezetéül rendelkezésre; ennek az összegnek és a segítségével megvalósított iskolafejlesztésnek hatalmas voltát akkor tudjuk igazában méltányolni, ha figyelembe vesszük azt, hogy a kiegyezés korszakának Magyarországa ötvenegy év alatt ennél valamivel kisebb összeget fordított elemi iskolai építkezésekre.

Klebelsbergnek gyakran és szívesen emlegetett mondása volt, hogy a kultusztárca tulajdonképpen honvédelmi tárca, és méltán, mert a magyarságnak az a megerősödése, amelyet ősi alapjának, a mezőgazdasági népességnek az új iskolák útján magasabb értelmi és erkölcsi szintre való emelése jelentett, felért egy megnyert háborúval.

Klebelsberg iskolaépítési akciója különösen áldásos volt a Nagy Magyar Alföld tanyákon szétszórt lakosságára, amelynek gyermekei a nagy távolságok és a járhatatlan utak miatt jórészt meg voltak fosztva az iskolába járás lehetőségétől. Ezért egyes tanyacsoportok számára alkalmasan kiválasztott helyeken tanyaközpontokat létesítettek és itt helyezték el a gyermekek részére az iskolát, a felnőttek részére a kápolnát, népházat, népkönyvtárat és rádiót.

Az iskolaépítés gígászi munkája mellett Klebelsberg minisztersége mély nyomokat hagyott az iskola szellemi tartalmának és az iskolán kívüli népművelésnek területén. Új népiskolai tantervet bocsátott ki, erőteljesen fejlesztette az ismétlő iskolákat, újjászervezte és bőséges, új könyvanyaggal látta el a népkönyvtárakat.

Klebelsberg miniszterségének utolsó éveiben nagy erő-

vel igyekezett a közhangulatot a nyolcosztályos elemi iskola eszméjének megnyerni; részletesen kidolgozta a fokozatos életbeléptetés tervét, de ezt az újból megromlott pénzügyi viszonyok miatt már nem tudta megvalósítani. A nyolcosztályos népiskola rendszerét egy évtizeddel később, 1940-ben Hóman Bálint miniszternek sikerült törvénybe iktatni.

XI.

Klebensberg miniszteri széke elfoglalásakor a magas kultúra széles területét talán még sivárabb és vígasztalább helyzetben találta, mint a népművelését. Hiányoztak a régi Magyarország olyan virágzó kultúrájú részei, mint Erdély és a Felvidék. Budapesti vezető tudományos és művészeti intézeteink megvoltak ugyan, de milyen állapotban! Vagyonvesztetten, lerongyoltan, felszerelésük hiányossága és elavultsága, valamint az évi pénzügyi támogatás groteszk alacsonysága miatt működésükben egészen, vagy félig megbénítva. A két menekült egyetem, a kolozsvári és a pozsonyi ugyancsak Budapesten tengette szomorú, hontalan életét; a pozsonyival együtt a háború küszöbén, 1912-ben alapított és kölcsönbe kapott helyiségekben szorongó debreceni egyetem nagyszerűre tervezett, nagyerdei klinikai telepének félig elkészült, nyers épületei szinte elvesztek a gaz és dudva rengetegében. Tudósaink, ha tudtak is dolgozni, jórészt hiába dolgoztak, mert nem tudták munkáikat kinyomatni; művészeink, ha megrendelés híján dolgoztak is, nem tudták műveiket eladni. A tudomány és a művészet birodalma kezdett az enyészet birodalmává válni; a magyar szellemi alkotók nagy részében már-már csak az idealizmus és a megszokás tartotta a lelket, nem pedig a jobb jövő reménye.

Mindenki, akinek módjában volt megismerni és egymással összehasonlítani a magyarországi magas művelődésnek 1922. évi és 1931. évi állapotát, a nagy különbségnek lenyűgöző hatása alatt azt érzi, hogy itt kilenc év

alatt szinte varázslatos átalakulás ment végbe és kénytelen meghajolni Klebelsberg alkotó géniusza előtt.

Klebelsbergnek első miniszteri éveiben az ország pénzügyi helyzete még nem igen adott lehetőséget új, költséges alkotások létesítésére, sőt ellenkezőleg, meglévő kulturális intézmények léte forgott veszedelemben, és azok megmentésére kellett nagy erőfeszítést tenni. A politikai és társadalmi körökben mindinkább kifejezésre jutott az a felfogás, hogy olyan elnyomorodott, szegény kicsiny ország, mint amilyen Magyarország lett, nem bírja el a művészet- és tudomány-ápolás improduktívnak tartott nagy költségeit, hogy a magas kultúra inkább csak a nagy és gazdag nemzeteknek való fényűzés, és mind erősebb hangot kapott az a később is újra meg újra visszatérő követelés, hogy meg kell szabadulni jó egynéhány költséges és deficités intézménytől, így bérbe kell adni az állami operaházat, és a sok egyetem közül néhányat egészen vagy részben meg kell szüntetni.

Mindez mutatja, hogy különösen kedvezőtlen körülmények között a szegénység milyen nagy ellensége lehet a kultúrának.

A tárgyilagos igazság megkívánja azonban annak a megemlítését is, hogy az akkori egyetemellenes hangulatnak voltak nagyon józannak és megfontolást érdemlőnek látszó okai is. Mindenekelőtt nagyon rossz volt akkor nálunk az egyetemi kérdés optikája. Nagy-Magyarországnak egészen 1912-ig csak három egyetem-intézménye volt: a budapesti és a kolozsvári tudományegyetem és a budapesti műegyetem, míg a trianoni Magyarország keserves életét hat ilyen intézménnyel kezdte meg: a budapesti tudományegyetemmel, a műegyetemmel és a Közgazdaságtudományi Karral, a két menekült egyetemmel és a debreceni egyetemmel. Jogosan fel lehetett tehát vetni a kérdést, hogy nem kulturális túlzás-e, ha a harmadrészére zsugorodott országnak kétszer annyi egyeteme van, mint a régi nagy országnak volt?

De azután akkor éltük az elszakított területekről

kiüzött vagy menekülő intelligenciának a csonka országba áramlásának, a tisztviselői létszámcsökkentéseknek, a B-listáknak, a „leépítésnek” nevezett fájdalmas, általános zsugorítási műveletnek, egyszóval a magyar értelmiségi osztály nagy válságának szomorú korszakát. Jogosan felmerültek a kínzó kérdések: nem rejt-e magában veszedelmet az a jelenség, hogy a sok egyetem együttes hallgatósága számra nagyobb, mint a háború előtti Magyarországé volt? nem bontja-e meg az egészséges társadalmi rétegeződés egyensúlyát az aránytalanul megduzzadt értelmiségi réteg? nem fog-e a biztos keresethez nem jutó, elproletárizálódó állástalan diplomás tömeg elkeseredésében a társadalom nyugalmit felforgató, forradalmasításra dolgozó elemmé válni?

Ilyen helyzetben, ilyen hangulati légkörben és ilyen kérdések kavargása közepette vette át Klebelsberg a magyarországi magas kultúra gondozását. Minisztersége elején és jóformán annak egész tartama alatt a magas kultúra védelméért és fejlesztéséért érte őt a legtöbb kritika, gáncs és támadás, de ő rendíthetetlenül harcolt a maga fanatikusán vallott szent meggyőződéséért, hogy a magas kultúra létérdeke Magyarországnak, hogy a kultúrdefetizmus és a kulturális leszerelés vesztünket okozná.

XII.

Egyetemi politikájának, a sok egyetem rendszerének, a menekült és új egyetemek teljes kiépítésének védelmére bőségesen voltak érvei. Miniszteri működése megkezdésekor már egy éve kihirdetett törvény volt az 1921. évi XXV. tc., amely a két menekült egyetem további sorsáról intézkedik és ideiglenes székhelyül a kolozsvárinak Szegedet, a pozsonyinak Pécsét határozza meg; a jogrend és a törvényhozás munkájának komolysága megköveteli a már meghozott törvények tiszteletben tartását és végrehajtását. Az egyetem minden karával nemcsak oktató és tudományművelő iskola, hanem székhelyének és az azt

körülvevő országrésznek kultúrárt kisugárzó és orvostudományi karával beteggyógyító és a közegészségügyi állapotokat megjavító központja. Az egyetem dologi fenntartási költségeinek túlnyomó része a klinikákra esik,* úgy-hogy ez elsősorban egészségügyi kiadásnak tekintendő. Mindenik vidéki egyetemnek megvan a maga különleges nemzeti hivatása. Kevés egyetem esetében egyes tudományszakokra csak nagyon kevés, néha csak egy-két tan-szék esik, ami a tudós pályára való készülésnek, a tudósi utánpótlásnak és az alkotó tudományos munkának igen nagy akadályozója. Kevés egyetem esetében a budapesti egyetem mammut-egyetemmé válnék, amelyen a hallgató-ság számának óriási megduzzadása a sikeres tanítást lehetetlenné tenné! Az egész ország egyetemi hallgatóinak száma független az egyetemek számától; nem azért sok az egyetemi hallgató, mert sok az egyetem, hanem azért, mert sokan akarnak tanulni és magasabb műveltséget sze-rezni, ami nem speciális magyarországi jelenség, hanem a világháború után így van ez világszerte. Nem kell félni a túlságos sok tanult embertől, mert a több tudás és a magasabb értelmi szint nem lehet hátrány, az csak elő-segítheti az életben való boldogulást; már Széchenyi is azt hirdette, hogy „a tudományos emberfő mennyisége a nem-zet igazi hatalma”. Nem a sivár jelent kell nézni, hanem a boldogabb jövőre kell felkészülni!

A magas kultúránk kérdése körül dúló harcban Kle-belsberg lett a győztes, a veszélyben forgott intézménye-ket megmentette és magasra fejlesztette; a magyar állam és Debrecen, Szeged és Pécs városok nagy pénzügyi áldo-zat vállalásával a vidéki egyetemeket kiépítette és korsze-rűen felszerelte. Azt hiszem, alig akadhat ma magyar em-ber, aki jó lélekkel azt merné állítani, hogy zeneművésze-tünk büszkesége a budapesti Operaház, hogy a debreceni egyetem monumentális központi épülete és világhíressé vált nagyerdei klinikai telepe, hogy a páratlan szépségű szegedi Templom-tér, az annak idején annyit gúnyolt ma-

* Például a pécsi egyetemen 1942-ben 85.64%.

gyar „Márkus-tér” mind-mind csak fölösleges fényűzés, amire kár volt pénzt pazarolni! Klebelsberg állástalan diplomásainak tömege pedig nem csinált forradalmat, hanem ez adta a „kiművelt emberfők” tizezreit a visszatért országrészek és a keresztény, magyar ifjúság előtt felszabadult gazdasági életpályák munkahelyeinek betöltésére. Itt az élet szerencsénkre igazán bebizonyította, hogy a jövőnek dolgozni nem felhőkben járó ábrándozás, hanem a legreálisabb gyakorlati politika!

Klebelsberg egyetempolitikája ellen gyakran felhangzott a vád, hogy a budapesti egyetemeket elhanyagolta a vidékiek kedvéért, hogy a budapestieket a pénzügyi ellátás tekintetében a létminimumra szorította. Ez bizonyos mértékben igaz, ámde figyelembe kell venni a következőket. Klebelsbergnek, mint reálpolitikusnak az volt az elve, hogy a rendelkezésére álló beruházási összegeket nem szabad sok különböző célra szétaprózni, hanem azokat néhány nagy alkotás létrehozására kell koncentrálni, hogy nem szabad fél- és negyed munkát végezni, hanem mindig egész munkára kell törekedni. Így tehát egyidejűleg vidéki egyetemeket építeni és a budapestieket is nagy beruházásokban részesíteni, beleütközött volna ebbe az elvbe. Az pedig, hogy sorrendileg Klebelsberg előbbre helyezte a vidéki egyetemeket, mint a budapestieket, nagyon is érthető, hiszen Budapesten mégis csak volt valami, Debrecenben, Szegeden és Pécsen azonban semmi sem volt; Budapestnek fejlesztésre, a vidéknek teremtésre volt szüksége. Klebelsberg 1930 végén a vidéki egyetemek kiépítését nagyjában befejezettnek tekintette, úgyhogy elővehette a lerongyolódott budapesti egyetemek lábraállításának és fejlesztésének ügyét; az volt a terve, hogy az 1931-ben felvenni szándékolt nagy külföldi államkölcsönből milliókat juttat a budapesti egyetemeknek; ezt a tervét persze megíúsította a kitört nagy gazdasági válság.

Azt sem szabad elfelejteni, hogy volt Klebelsbergnek még a szegedi templomtéri építkezések megkezdése előtt egy, a budapesti egyetemeket legközvetlenebbül érintő gigantikus koncepciójú terve, amelyet ő a berlini

nagy, modern természettudományi telep után a magyar Dahlem tervének nevezett és amely abból állott, hogy a főváros lágymányosi részén, a műegyetem és az összekötő vasúti híd között fekvő dunamenti nagy területsáv természettudományi telep számára tartassék fenn, hogy ezen találjanak majd egységes elhelyezést húszéves megvalósítási programmal a tudományegyetem elavult épületeiből kiköltöztetendő természettudományi és elméleti orvostudományi intézetek, a műegyetem fejlesztéséhez szükséges új épületek, néhány új természettudományi kutató intézet és a Magyar Nemzeti Múzeum természettudományi tárai-
nak helyet adó Országos Természettudományi Múzeum. Ez a terv benne foglaltatott a Nemzetgyűléshez 1926-ban benyújtott természettudomány-fejlesztési törvényjavaslatban, amely azonban eredeti alakjában nem jutott törvényhozási tárgyalásra; a magyar Dahlem terve pedig mihamar, éppen főleg a Pázmány Péter-Tudományegyetem és Budapest főváros meg nem értése következtében a magyar természettudományi kultúra fel nem becsülhető kárára lekerült a napirendről.

XIII.

Ha ez a grandiózus terv nem is valósulhatott ugyan meg, mégis Klebelsberg volt az, aki a magyar művelődéstörténet nagy alkotói és alakítói között legtöbbet tett a természettudományi kutató munka megszervezésére és fellendítésére. Ő nemcsak felismerte és elismerte a természettudományoknak óriási jelentőségét a modern emberi művelődésben és azoknak műszaki, gazdasági, orvosi vonatkozású, életjavító gyakorlati felhasználását az egyes országokban, hanem lelkének nagy meglátó erejével még vérbeli természettudósnál is ritkán meglévő univerzalitással látta meg a nagy összefüggéseket és mérte le az egyes tudományos problémák és törekvések súlyát.

Klebelsberg természettudományos alkotásait a legrendszerezesebb előkészítéssel indította meg. Az 1926. év

januárjának elejére „Természet-, orvos-, műszaki- s mezőgazdaságtudományi Országos Kongresszust” hívott egybe, amely nagyszámú alapos referátumban helyzetképet adott valamennyi elméleti és gyakorlati természettudomány hazai állapotáról és fejlesztését biztosító igényekről, majd a Kongresszus rendkívül gazdag anyagának feldolgozására és részletes munkaprogramm készítésére Végrehajtó Bizottságot alakított. Azután két állandó szervet létesített a természettudományi kutató munka irányítására és a rendelkezésre álló pénzüsszegek felhasználására, egy államit és egy társadalmi. Az állami szerv, az „Országos Természettudományi Tanács” a kultuszminiszternek tudománypolitikai tanácsadó szerve és ez határoz a természettudományi kutatásokra szánt állami eredetű pénzek hovatartozásáról. A társadalmi szerv, a „Gróf Széchenyi István Tudományos Társaság” az államtól teljesen független alakulat, amely a gazdasági vállalatok, pénzintézetek és magánosok tagdíjaiból és adományaiból összetevődő összegeket fordítja főleg gyakorlati jelentőségű természettudományi kutatásokra. Ezen a Társaságon keresztül sikerült Klebelsbergnek a legnagyobb mértékben megnyerni és állandósítani a gazdasági- és pénzügyi világ tudománypártoló áldozatkészségét, amit legjobban az bizonyít, hogy a Társaság fennállása óta évről-évre százezer pengő körüli összeg felhasználásáról rendelkezik.

Klebelsberg szinte ideális tökéletességgel helyezte el és — részben az amerikai Rockefeller-Alap milliós adományának hozzájárulásával — szerelte fel a szegedi egyetem természettudományi intézeteit és pénzügyileg biztosította kutató munkájukat. A debreceni egyetem Bölcsészeti-, nyelv- és történettudományi Karán négy természettudományi tanszéket állított fel. Megépítette az országcsonkítás következtében elvesztett ógyallai, Konkoly-Thege Miklós alapítású Csillagvizsgáló Intézet pótlására a főváros anyagi támogatásával a budapesti svábhegyi Csillagvizsgáló Intézetet és az általános élettani és különleges balatoni kutatásokra hivatott, a tájékozatlanok ré-

széről meg nem érdemelten agyonkritizált tihanyi Magyar Biológiai Kutató Intézetet.

Mindez rövid öt év alatt jött létre és áldásait be nem látható időig élvezi a magyar természettudomány.

XIV.

Az a tudománypolitika, amely Klebelsberg természet-tudományos alkotásaiban megnyilvánul, csupán az erre a területre való átvitele volt az ő általános tudománypolitikájának. Klebelsberg felfogása szerint a tudomány előbbrevitele, új igazságok és eredmények találása a tudósok legszemélyibb munkája és ezért a hivatalos tudománypolitika feladata: megadni a tudósi munka sikeres végzéséhez az anyagi és egyéb természetű feltételeket. Tehát szükség van kellő számú és tisztességes megélhetést biztosító állásra, gondoskodni kell a munkahelyek, a könyvtárak, gyűjtemények, intézetek és laboratóriumok megfelelő elhelyezéséről, felszereléséről és évi dotálásáról.

Klebelsberg tudománypolitikájában különösen nagy súlyt fektetett a helyes személyi kiválasztásra, a tudományos kutatás szabadságának megóvása mellett az egész tudományos élet olyan megszervezésére, amely az erők összefogását és az egészséges munkamegosztást biztosítja, a jövőbe néző, céltudatos munka- és fejlesztésprogramm alkotására, a tervszerű tudósképzésre és a magyar tudományosságnak a nemzetközi tudományos élethez való kapcsolódására. Átfogó tudománypolitika addig Magyarországon nem volt, azt Klebelsberg teremtetete meg.

Klebelsberg legelső és legnagyobb szervezési alkotása az Országos Magyar Gyűjteményegyetem (mai elnevezéssel a Magyar Nemzeti Múzeum) volt, amelyet az 1922. évi XIX. törvénycikk hívott életre és amely nemzeti nagy közgyűjteményeinket, nevezetesen az Országos Levéltárat, a Nemzeti Múzeum Széchenyi Könyvtárát és különböző tárait, a Szépművészeti Múzeumot és az Iparművészeti Múzeumot egy jogi személyiséggel felruházott,

különálló önkormányzati testté kapcsolta össze. Itt érvényesítette Klebelsberg először azt a tudománypolitikai elvét, amelyet utóbb mindenhol alkalmazott, ahol annak helye volt, hogy tudományos intézmény igazgatását a politikai befolyást és protekciót kizáró szakszerűséggel leghelyesebben maga a tudós testület végezheti és ezért saját, miniszteri hatáskörének rovására széleskörű autonómiát adott a Gyűjteményegyetemnek. Az elv alkalmazásának következményeként az intézmények erőteljes fejlődésnek indultak, a tudósi munka fokozódott, úgyhogy minden Klebelsberg elvének helyességét igazolta.

Röviddel ezután megszervezte és a Gyűjteményegyetem keretébe illesztette az ország közgyűjteményeinek felügyeletére hivatott „Közgyűjtemények Országos Főfelügyelőségét” és a közgyűjtemények külföldi könyvbeszerzési és csereügyeinek lebonyolítására rendelt „Országos Könyvforgalmi és Bibliográfiai Központot”.

Az ugyanabban a szakban dolgozó tudományos erők összefogására és a tudományos dolgozatok publikálásának megkönnyítésére új tudományos társaságokat és folyóiratokat hívott létre.

Tudományos életünk aktivitásának fokozása érdekében a személyes ráhatás minden eszközét is bőségesen felhasználta Klebelsberg; gondolatait és terveit a tudósokkal megtárgyalta, munkára serkentett és lelkesített, témákat vetett fel, konkrét munkaprogrammokat dolgozott ki, külön megbízásokat adott, tanulmányokat végeztetett; a felbukkanó fiatal tehetségek boldogulása szíve ügye volt; nem volt még kultuszminiszter, aki a tudósvilággal olyan benső és állandó személyi kapcsolatokat tartott volna fenn, mint ő. Személyileg valóságos erjesztő kovásza volt az egész magyar tudományos életnek.

Klebelsberg tudománypolitikájának rendkívül nagy jelentőségű része az is, amely a tudósképzésre vonatkozik és ez természetszerűleg művész- és szakemberképzéssé bővült. Az ország mindenkori igazgatási, kulturális és gazdasági állapotát elsősorban néhány ezer vezetőnek a szellemi munkája határozza meg, ezért a nemzet elsőrendű

érdeke, hogy ezek tehetséges és kitűnően képzett szakemberek legyenek. Szükség van tehát a tehetségek kiválasztására, felkarolására és a szakképzettség tervszerű megadására. Ezt legjobban magyarányú ösztöndíj-akcióval lehet elérni.

Klebensberg ösztöndíj-politikájának megtestesítője „A külföldi magyar intézetekről és a magas műveltség céljait szolgáló ösztöndíjakról” szóló 1927. évi XIII. törvény-cikk. Ez a törvény a külföldi magyar intézetek és a bel- és külföldi ösztöndíjak megszervezése mellett az egész ösztöndíjügy intéző szervéül felállította az Országos Ösztöndíjtanácsot. Klebensberg gondoskodott arról, hogy az ösztöndíjak adományozásánál minden idegen befolyás és protekció ki legyen zárva; az Ösztöndíjtanács kizárólag a tervszerű tudománypolitika és a kérvényezőknek sok szűrőn átment tehetségmegállapítása alapján ítéli oda az ösztöndíjakat, és határozatával szemben a kultuszminiszternek csak visszautasítási joga van.

Az idő haladtával mind nagyobb számban jutnak majd be a közszolgálat és a szellemi élet vezetői közé a volt ösztöndíjasok és így mindinkább megvalósul Klebensberg egyik legfőbb kultúrpolitikai törekvése: európai mértéket megűtő vezetőket adni a nemzetnek.

XV.

Az ösztöndíj-akciónak a külföldi ösztöndíjakra vonatkozó része szerves összefüggésben van Klebensbergnek a külföldi kapcsolatok szükségességét erősen hangsúlyozó kultúrpolitikájával. A művelt nemzetek nem nélkülözhetik művelődésük kialakításában a termékenyítő eszmék kölcsönös befogadását és a kulturális javak kicserélését, egy szóval a szellemi együttműködést. Kicsiny nemzetre, mint aminő a magyar is, kétségkívül fennállhat a veszély, hogy az idegen kulturális befolyás kivetkőzteti kultúráját sajátos nemzeti jellegéből és azt az idegennek pusztá átvevőjévé, szolgájává alacsonyítja le. Ez ellen magától is

védekezik az egészséges nemzet, amikor az idegen impulzusokat csak eredeti sajátosságaihoz hozzáidomított alakban igyekszik a szervezetébe beengedni, de ennek sikerét a kultúrpolitika irányítóinak is elő kell segíteni az arról való gondoskodással, hogy az idegen kulturális befolyás ne legyen se túlságosan nagy, se pedig kizárólagosan egyoldalú.

Ennek a felfogásnak a szellemében teremtette meg és építette ki Klebelsberg Magyarország kulturális kapcsolatait Európa nyugati és északi országaival és az Északamerikai Egyesült Államokkal. A feladat nem volt könnyű, számolni kellett addigi elszigeteltségünkkel, amely abból származott, hogy az Osztrák-Magyar Monarchia fennállása alatt Magyarországra túlságosan ráborult Ausztria árnyéka, amely miatt hazánk jóformán láthatatlan volt az Ausztriától nyugatra fekvő európai nemzetek számára.

Ezt az elszigeteltségünket sikerült Klebelsbergnek minden irányban áttörni, úgyhogy minisztersége vége felé már a művelt nagy nemzetek is kezdték megismerni nemzeti kultúránk értékeit, kezdték méltányolni a háború utáni nagy kulturális erőfeszítéseinket és kezdték kultúrában egyenrangú társnak tekinteni a kicsiny magyar nemzetet. A magyar kultúrának ez a diadala egyúttal Klebelsberg személyes diadala is volt, mert azt az ő szellemének alkotó ereje, fáradhatatlan agitációja és diplomáciai művészete idézte elő.

A külföldi kapcsolatokat kiépítő kultúrpolitikájának középpontja a külföldet behálózó ösztöndíj-rendszere volt: túlnyomórészt a már főiskolai tanulmányaival elkészült ifjak részére nagy számban szervezett állami ösztöndíjakat külföldi továbbképzésre és speciális tanulmányok végzésére; törvényhatóságainkat ugyanilyen ösztöndíjak létesítésére ösztökélte és több külföldi állammal ösztöndíjcserében állapodott meg.

Klebelsberg óvakodott az egyoldalú, idegen befolyástól, elve volt, hogy oda menjenek a magyar ösztöndíjasok,

ahol tanulmányaik szempontjából várhatóan a legjobbat kaphatják. „E végből — miként a bécsi tudományos akadémián tartott előadásában mondotta — klasszikus filológusainkat és archeológusainkat Athénbe és Rómába, romanistáinkat Párizsba és Rómába, germanistáinkat Bécsbe és Berlinbe, angol nyelvészeinket Aberdeenbe, fizikusainkat, kémikusainkat és biológusainkat Berlinbe, Dahlembe és Cambridgebe, orvosainkat Bécsbe, technikusainkat és közgazdászainkat az Egyesült Államokba, történészeinket Bécsbe és Rómába, művészeinket Rómába és Párizsba, jövő diplomatáinkat Genfbe, Párizsba és Oxfordba, katolikus teológusainkat Rómába, Bécsbe és Münsterbe, a protestánsokat Genfbe és Berlinbe küldjük.”

Klebelsberg három európai világvárosban Collegium Hungaricumot alapított: Bécsben, Berlinben és Rómában; tervezett egy negyediket is Párizsba, de ezt a politikai és pénzügyi nehézségek miatt már nem tudta létrehozni; a bécsit az egykori magyar nemesi testőrök nagy történelmi multú palotájába, a berlinit az egyetem tözsomszéd-ságába, a római a műemlékszám-ba menő Palazzo Falconieri-ba helyezte el. A Collegium Hungaricum — ahogyan azt Klebelsberg megszervezte — olyan külföldi magyar intézet, amely otthont, szakszerű irányítást és felügyeletet nyújt a tanulmányaikat a különböző intézményekben végző magyar ösztöndíjasoknak, amely tudományos vezetője személyén keresztül kapcsolatokat tart fenn az illető ország fő kulturális tényezőivel és amely megadja a magyar kultúra iránt érdeklődő külföldieknek a szükséges tájékoztatásokat. Így minden Collegium Hungaricum a magyar kultúrának egy-egy idegen országba beépített hid-főállásává vált.

Klebelsberg a külföldi államok kultuszminisztereivel és vezető kultúrpolitikusaival való személyes érintkezés-be-jövetel végett hivatalos minőségben gyakran tett külföldi utakat; ellátogatott Ausztriába, Németországba, Olaszországba, Lengyelországba, Észtországba, Finnországba, Svédországba és ezek során Bécsben, Berlinben, Rómá-

ban, Milánóban, Varsóban, Helsinkiben és Stockholmban mély tartalmú, mesteri előadásokat tartott, amelyekben Magyarország történeti hivatását, kulturális munkáját, az illető országgal való történeti és művelődési kapcsolatait fejtette ki. Mindenik útvjáról azzal a felemelő, biztos tudattal jöhetett vissza, hogy új barátokat és a külföldi kulturális érvényesülésre új lehetőségeket szerzett Magyarországnak.

A magyar tudományosságnak a nemzetközi tudományos világhoz való kapcsolódása érdekében elősegíti nemzetközi kongresszusoknak Budapesten rendezését és külföldi tudósoknak Magyarországon, magyaroknak külföldön előadástartását.

Senki se lehetett Klebelsbergnél őszintébben és erősebben áthatva attól a meggyőződéstől, hogy Magyarország nemcsak földrajzilag és történelmileg Európának a része, hanem művelődésileg is eredeti nemzeti jellegének megóvásával a nyugateurópai kultúrközösség számottevő részének kell lenni és legújabbkori történetünkben senki se tett többet a magyar kultúrának Európa előtt való megismertetésére és az európai szellemnek nemzeti kultúránkba való bevitelére, mint ő.

XVI.

Klebelsberg tudománypolitikájának méltatásával kapcsolatban külön is meg kell emlékezni azokról a rendkívüli érdemekről, amelyeket ő a Magyar Tudományos Akadémia körül szerzett. Akadémiánkat a nemzeti áldozatkészség teremtetten meg, tőkevagyon a adományokból származó alapítványi vagyon volt és ez a békeidőkben biztosnak vélt állami járadékokban és záloglevelekben volt elhelyezve; pénzünk elértéktelenedése és az infláció ezt a több millió aranykoronát kitevő nagy vagyont majdnem tökéletesen elpusztította, pedig ennek évi kamatai fedezték tudományos munkássága költségeit, úgyhogy az Akadémia működése a teljes megbénulás előtt állott. Az a

kultuszminiszter, aki a tudományt a nemzet legfőbb javának tartotta, nem nézhette tétlenül, hogy a magyar tudományosság legfőbb szervének működése végromlásba jusson. Klebelsberg mindjárt kultuszminisztersége legelején hatmillió korona állami támogatás nyújtásával sietett az Akadémia segítségére, hogy a tudományos munka folytonosságát biztosítsa; majd az 1923. évi I. törvénycikkkel gondoskodott az intézményes és állandósított megsegítésről is azzal, hogy rendes évi államsegélyül tizenkétfélmillió koronát szabott meg és az Akadémia állandó alkalmazottait — a főtitkár, az osztálytitkárok és a főkönyvtárnok kivételével — a Gyűjteményegyetem személyzeti létszámába vette át.

Klebelsberg ezzel a törvénnyel az Akadémiát nemcsak újból szilárd anyagi alapra helyezte, hanem megóvta teljes függetlenségét az államhatalomtól és a politikától, azzal a kettős rendelkezéssel, hogy az Akadémia az államsegélyt illetőleg nem tartozik elszámolási kötelezettséggel és hogy a közte és az állam között felmerülő vitás jogi kérdések eldöntése végett panasszal fordulhat a Közigazgatási Bírósághoz.

Az Akadémia százéves fennállásának jubiláris ünnepe alkalmából a törvényhozás Klebelsberg javaslatára megadta a legnagyobb nemzeti elismerést: az 1925. XLVI. törvénycikkkel az Akadémia érdemeit törvénybe iktatta; ugyanez a törvény három milliárd korona jubiláris adományt is adott.

Társaságunk nagyemlékű elnöke, Berzeviczy Albert, joggal nevezhette Klebelsberg Kunót az Akadémia szó szoros értelmében vett megmentőjének. Ha a Magyar Tudományos Akadémia bármikor felidézi Klebelsberg emlékét, nem teheti azt az egyik legnagyobb jötevőjét megillető hála magasztos érzése nélkül.

XVII.

Klebensberg művészet-politikája nem kevésbé volt fellendítő hatású a magyar művészetre, mint tudomány-politikája a magyar tudományosságra. Abból indult ki, hogy a magyar művészet a nemzet erőforrása, hogy az a nemzeti élet egészségtől duzzadó, hatalmas fejlődésre képes része, hogy elsősorban az állam kötelessége a művészképzésről, a művészeti intézmények fenntartásáról és nagy művészi alkotások létrehozataláról gondoskodni. Tisztelte a művészet szabadságát, hivatalosan nem erőltetett egy művészi irányt sem, mind a Képzőművészeti Főiskolán, mind az állami megrendelésekben és vételekben egyaránt helyet adott a konzervatív és a modern irányoknak és csak a kétségekbe nem vonható tehetségeket karolta fel.

Művészi lelke, sok művészettörténeti tanulmánnyal megerősített nagy műérzéke és művészetszeretete biztosította azt, hogy a minisztersége alatt oly nagy számban végbement kulturális és iskolaépítkezéseknél a környezetbe való harmonikus beilleszkedésben, a stílusban, a művészi kiképzésben, festményekkel és szobrokkal való díszítésben a művészet is méltó szerephez jusson. Magyarország egyik legszebb terét, a szegedi árkádos Templom-teret Klebensberg művészi fantáziája előbb képzeletében rajzolta ki és azután tervezte meg a megíhletett, hivatásos építőművész. Nagy nemzetnevelő hatást tulajdonított a képzőművészetnek, ha az alkotásaiban a történelmi múlt eseményeit és személyeit örökíti meg; ezért rendelte az Országos Levéltár csarnokainak freskóit olyan tárgyúaknak, hogy azok együttességükben valósággal Magyarország kulturális Pantheonját tüntessék fel, ezért képeztette ki a szegedi Templom-tér árkádjait az ott elhelyezett szobrokkal és domborművekkel Nemzeti Emlécsarnokká, amelyben helyet foglalnak a magyar tudomány, művészet és irodalom úttörőinek és elhunyt nagyjainak emlékművei.

Képzőművészeink kiváló alkotásaiban olyan nemzeti értékeket látott, amelyek különösen alkalmasak arra, hogy

a külföld megismerésük révén jó véleményt alkosson a magyar kultúra teljesítményeiről; ezért minden eszközzel elősegítette magyar művészeti anyagnak külföldi kiállító-sokon való megjelenését.

A zeneművészet terén szerzett legnagyobb érdeme az, hogy a budapesti operaházát mind művészetileg, mind gazdaságilag tökéletesen reorganizálta és magas művészi színvonalra emelte.

Alkotásai között Klebelsberg különösen büszke volt a szegedi Fogadalmi Templom orgonájára, mert ez Európa második legnagyobb orgonája és az orgonaépítés párját ritkító remekműve.

Klebelsberg a magyar zeneszerzőket pályadíjak kiírásával igyekezett jelentős alkotások létrehozására serkenteni; ilyen pályázat eredménye volt Dohnányi Ernő „szegedi miséje”.

XVIII.

A kultuszminiszter a közfelfogás szerint főképp a közoktatásnak, az iskoláknak a minisztere. Az előzőekben már láttuk, hogy Klebelsberg milyen nagyot alkotott az iskola-hierarchia legalsó és legfelső fokán, az elemi iskolánál és az egyetemenél. Lássuk most röviden a közbeeső fokok sorsát Klebelsberg kultuszminisztersége idején.

A polgári iskola sajátosan magyar és igen egészséges iskolafajta volt, amely az elemi iskola négy osztályára épült fel és erősen gyakorlati szellemű, általános műveltség- és ismeret-anyagot adott a tanulóknak, úgyhogy pótolta a külföld sok országában meglévő nyolcosztályos elemi iskola felső osztályait és a gazdasági pályákon boldogulni akarók számára megadta a kíváncsok műveltség-alapot. A hatosztályos polgári iskola felső osztályain határozott irányú kereskedelmi, illetőleg ipari szakképzés nyújtásával is próbálkozott, ez azonban már nem vált be. Klebelsberg ezt a régi polgári iskolát az 1927. évi XII. törvénycikkkel szervezetileg és tantervileg megreformálta. Ez a törvény a polgári iskolát négy osztályúvá teszi, tan-

tervét még inkább gyakorlati szelleműnek állapítja meg és az iskola hivatását abban szabja meg, hogy a középfokú szakiskolákra, vagy egyenesen a gazdasági pályákra készítsen elő; a törvény kimondja továbbá, hogy az ötezer lélekszámnál nagyobb lakosságú községek kötelesek polgári iskolát felállítani, illetőleg fenntartani. A polgári iskolának ez a reformja kitűnően bevált, sorra épültek az új polgári iskolák a Klebelsberg biztosította államsegélyek felhasználásával, és a polgári iskola ma is életképes, hivatását kiválóan betöltő közkedvelt iskola.

Sokkal kevesebb szerencséje volt Klebelsbergnek a középiskolákkal. Az ő nevéhez fűződik a fiúközépiskolák reformját tartalmazó 1924. évi XI tc.; ez a reform a két régi középiskola, a német nyelven felül a latint és a görögöt tanító humanisztikus gimnázium és a németet meg a franciát tanító, a reáliákra nagyobb súlyt helyező reáliskola mellé egy új, harmadik típust is létesített, a reálgimnáziumot; ez az idegen nyelvek közül latint, németet és egy második modern nyelvet (angolt, franciát vagy olaszt) tanított.

Klebelsberg ezt az új típust tartotta a magyar értelmiség számára a haladó kor legmegfelelőbb iskolájának, mert az ő szemében a német mellett egy másik modern nyelvnek és irodalmának ismerete parancsoló szükségesség volt. Ezért a régi humanisztikus gimnáziumok túlnyomó részét reálgimnáziummá szervezte át. Klebelsberg a szülői közvélemény nyomására rövid egymásutánban három ízben is rendeletileg módosított a törvény eredeti végrehajtásán a klasszikus nyelvek tanításának rovására, amivel maga ellen zúdította a klasszikus nyelvek barátait és a hivatásos pedagógus világ egy részét. Klebelsberg középiskolai reformját 1934-ben felváltotta a Hóman-féle reform, amely gimnázium elnevezéssel az egységes középiskolát vezette be; és ez lényegileg ugyanaz, mint Klebelsberg reálgimnáziuma.

Klebelsberg a leányközépiskolákat is gyökeresen reformálta (1926: XXIV. t. c.); itt is három típust állított fel:

a latint is tanító leánygimnáziumot, a latin-mentes leányliceumot és a leánykollégiumot; az első kettő főiskolai tanulmányokra jogosít, a harmadik nem, és ennek hivatása művelt nőt nevelni a család és a társadalom számára.

A három típus közül egyedül a leánygimnázium bizonyult életképes iskolafajtának; az akkori női közfelfogás szerint, ha egyszer a nő középiskolát végez, akkor a férfival egyenlő értékű képzést és jogosítást is akar nyerni.

A középfokú gazdasági szakoktatás terén is létesített Klebelsberg új iskolatípust: a nagyon egészséges elgondolású felsőmezőgazdasági iskolát, amely elsősorban a kisbirtokos gazdák gyermekeinek akart megfelelő általános műveltséget és gazdasági szaktudást adni, abban a feltevésben, hogy ők majd az iskola végeztével visszatérnek a faluba.

Klebelsberg mind a polgári iskolai, mind pedig a középiskolai tanárképzésben igen mélyreható és nagyon sikernek bizonyult szervezeti reformot vitt keresztül.

Addig két állami főiskola foglalkozott polgári iskolai tanárképzéssel, mindkettő Budapesten volt, férfiak számára a Pedagógium, nők számára az Erzsébet-nőiskola; Klebelsberg ezt a két intézményt Polgári Iskolai Tanárképző Főiskola néven egyesítette és ezt az új főiskolát nem Budapesten, hanem Szegeden helyezte el, mert az volt a nagyon bölcs meggyőződése, hogy a majd túlnyomórészt vidéken tanító leendő polgári iskolai tanárok képzésére alkalmasabb székhely egy vidéki város, mint a főváros. A másik újítása az volt, hogy a főiskola hallgatói szakcsoportjuknak megfelelően hetente néhány órát a szegedi egyetemen is kötelesek mint rendkívüli hallgatók hallgatni. Klebelsberg ezzel kettős eredményt ért el, egyrészt emelte a polgári iskolai tanárképzés tudományos színvonalát, másrészt az egyetemi hallgatók számának növelésével erősítette a szegedi egyetemet.

A középiskolai tanárképzést illető reformnak legjelentősebb része abban áll, hogy a középiskolai tanári pályát választó egyetemi hallgatók számára kötelezővé tette az egyetem mellett szervezett, de attól független Középiskolai Tanárképző Intézetbe való beiratkozást.

Klebelsberg iskolapolitikájának egyik legjellegzetesebb és eredményekben legmaradandóbb része az iskolaépítés. Imponálóan sokat épített, úgyhogy teljes joggal lehetne őt a „nagy iskolaépítő miniszternek” is elnevezni. Igaz, hogy nemcsak a két végletnél, az elemi iskolánál és az egyetemenél volt nagy az épületínség, hanem minden fajta iskolánál nagy szükség volt új épületekre és a régiek restaurálására, de az is igaz, hogy ő valósággal szenvedéllyel épített, mert minden új épületben a szellemi alkotás marandóságának materiális zálogát látta.

Magyarországon a történeti keresztény egyházaknak törvénybiztosította joguk minden rendű iskolának — az elemi iskolától a főiskoláig — alapíthatása és fenntartása. Ezzel a joggal a magyar művelődés áldására bőségesen éltek is. Klebelsberg teljes mértékben elismerte az egyházaknak, mint iskolafenntartóknak nagy történeti és jelenkori érdemeit és a meglévő állapotot egyáltalán nem akarta megzavarni iskolaállamosítási törekvésekkel, sőt a pénzügyileg meggyengült egyházakat iskolafenntartási terheik könnyítésére nagyon jelentős államsegélyben részesítette. És itt ő, a mélységesen vallásos katolikus, aki azonban minden vonatkozásban nemzeti érdeknek tartotta a felekezeti béke megővését, nem tett különbséget katolikus és protestáns között, igyekezett mindenik oldal felé igazságosan mérni; így például ugyanolyan megértő odaadással támogatta a jászóvári premontrei kanonokrend gödöllői letelepülését és gimnázium-építését, mint a tiszáninneni református egyházkerület ősi sárospataki gimnáziumának modernizálását és új, angol internátusának megépítését.

Az iskolákra vonatkozó alkotások és rendelkezések természetszerűleg főleg az értelem művei, de van egy terület, ahol már a szív is szóhoz juthat és ez az, ahol a tanulók életproblémái, a megélhetésnek, a tanulás anyagi lehetőségének kérdései jelentkeznek. Klebelsberg nagyon szerette a tanulóifjúságot, nemesen érző szíve összeszorult, ha látta, hogy az anyagiakban szegény szülő milyen önfeláldozó, heroikus erőfeszítésre képes gyermeke iskoláztatásá-

ért és hogy viszont a diáknyomorban vergődő ifjú is minő nélkülözéseket képes elviselni a tanulásért.

Jó szíve indította őt arra, hogy a diáksegélyezések addig el sem képzelhető méretű és terjedelmű rendszerét alkossa meg: középiskolai, de főleg egyetemi és főiskolai hallgatók számára internátusokat, kollégiumokat épít és tart fenn, menzákat segélyez, diákjóléti irodákat létesít, igen nagy számban tanulmányi ösztöndíjakat, ruha- és könyvsegélyeket adományoz. Diákjóléti politikája túlment a tehetség-kiválasztás és jutalmazás szempontján, amely pedig egyébként kulturpolitikájának egyik vezető szempontja volt; itt az a szociális elgondolása érvényesült, hogy az anyagilag rászoruló, átlagosan jól tanulók is részesüljenek anyagi megsegítésben. Nagy jogosultsága van az ilyen mód kiszélesített diáksegélyezésnek is, hiszen tízezerrel vannak az államigazgatási és gazdasági életben olyan állások, amelyeknek betöltőitől nem kimagasló tehetséget, hanem csak szűk területre korlátozott, megbízható becsületes munkát kíván a közérdek.

Legnagyobb megértéssel, részvétellel és így legnagyobb megsegítési törekvéssel viseltetett a középosztály iránt, mert ezt sújtotta legjobban a trianoni katasztrófa. Ezért külön törvény útján gondoskodott a közalkalmazottak gyermekeinek tanulmányi ösztöndíjairól. A Károlyi Mihály elkobzott vagyonából létesített Nemzeti Közművelődési Alapítványt illetőleg is az volt az eredeti terve, hogy ennek jövedelmét elsősorban a magyar intelligencia gyermekeinek adandó ösztöndíjakra kell fordítani.

XIX.

Klebensberg alkotásainak ismertetésében utolsónak hagytuk azokat, amelyek a testnevelésre és a sportra vonatkoznak, de korántsem azért, mintha ő ezt a két területet nem méltányolta volna eléggé és elhanyagolta volna. Sőt ellenkezőleg, nagyon is felismerte, hogy itt milyen rendkívüli nagy lehetőségek vannak a nemzet fizikai

erejének növelésére és a külföld előtti jó hírének emelésére; igyekezett is ezeket a lehetőségeket alkotásaival kiaknázni.

A még kultuszminisztersége előtt meghozott testnevelési törvényhez (1921: LIII. tc.) már ő készítette el a végrehajtási utasítást és ennek alapján szervezte meg a levante-intézményt, amelynek az akkori általános védkötelezettség nélküli, lefegyverezett Magyarországon honvédelmi szempontból is különösen nagy volt a jelentősége.

Hogy a testnevelés és a sport szükséges új létesítményeire legyen majd mindig biztos pénzügyi fedezet, Klebelsberg külön törvénnyel visszaállította az Országos Testnevelési Alapot, amelyet a lóverseny-fogadásokból befolyó összegek bizonyos hányada táplál.

Klebelsberg a testnevelést olyan nagyra tartotta, hogy a közoktatásban és a nemzetnevelésben az értelmi és az erkölcsi neveléssel egyenrangú tényezőnek tekintette. Hogy azonban ennek gyakorlatilag is érvényt szerezhessen, feltétlenül szüksége volt jó testnevelő tanárookra. Ezért megszervezte a Testnevelési Főiskolát és ennek Budán a Szegedre vitt Pedagógium felszabadult helyiségeiben — gyökeres átalakításuk után — nagyszerű elhelyezést adott.

A közép- és középfokú iskolákban a régi tornatanítást modern testneveléssé változtatta át, tornatermeket szerelt fel; nagy számban létesített vidéki sportpályákat.

Sportembereinknek a nemzetközi mérkőzéseken különösen az olimpiászokon elért győzelmei valósággal fellelkesítették Klebelsbergét. Vízi sportunk kifejlesztésére építette meg a Főváros és a Fővárosi Közmunkák Tanácsa anyagi hozzájárulásával legnagyobb sportalkotását, a margitszigeti fedett uszodát, a „Nemzeti Úszócsarnokot”.

XX.

Végigtekintettünk Klebelsberg legfőbb alkotásainak nagyon hosszú sorozatán; ezeknek egymásba fonódó együtessége ad képet az ő alkotó munkájáról; bármily különböző természetűek is az egyes alkotások, ő valamennyit annak a vezető gondolatnak rendelte alá, hogy vele erősíteni kell a magyar nemzetet. Iskola, tudomány, művészet, sport nála különös jelentőséget kapott azzal, hogy mindez külön-külön eszköz a nemzet megerősítésére.

Klebelsberg kultúrpolitikája egész művelődésünknek életerős, hatalmas szervezetet adott, amelyben az új szervek és a felfrissült régiek egymást támogatva harmonikusan működnek.

Klebelsberg a magyar művelődésnek igazi alkotó vezére volt, akinek zseniális szelleme kitermelte a nagy terveket, akinek vasakarata azokat minden akadály leküzdésével megvalósította és akinek egyénisége szuggesztív, lelkesítő erőt sugárzott.

Egyéniségében egészen ellentétesnek látszó tulajdonságok: merész fantázia és józan valóságérzék, művészi lelkesedés és tudósi alaposság, töprengő elmélyedés és cselekvő energia csodálatos harmóniában egyesült. Alkotásaihoz és szellemi munkáihoz a hirtelen felvillanó terveket sokszor magasan szárnyaló fantáziája adta ugyan, de a megvalósítás már a mindent bölcsen megfontoló és hidegen számító ész műve volt. Klebelsbergét alkotásaiban mindig a rendszeresség és a tervszerűség vezette; problémáinak megoldása során a következő elveket tartotta szem előtt: a felmerült problémát elméletileg, vagyis a tudomány eredményeinek felhasználásával kell megalapozni és fel kell tární a történelmi előzményeket, nem szabad a konkrét kérdést csakis önmagában vizsgálni, hanem meg kell keresni a vele kapcsolatba hozható egyéb kérdésekkel való összefüggéseket, de aztán magát a konkrét kérdést a legapróbb részletekig lelkiismeretesen ki kell elemezni, végül végig kell gondolni az előzők segítségével talált és a leg-

jobbnak vélt megoldásnak minden várható közeli és távoli következményét.

Klebensberg gyors egymásutánban hozta létre alkotásait, lázas sietséggel dolgozott: sietett nemcsak azért, mert benne olthatatlan alkotásvágy égett, hanem azért is, mert látta a nyugati nagy nemzetek hatalmas kulturális fejlődését és látta azokat az igen nagy kulturális teljesítményeket, amelyeket a minket körülvevő államok létrehoztak és valósággal gyötörte őt annak a lehetőségnek elképzelése, hogy az utóbbiak a kulturális versenyben elénk kerülhetnek és sietett, mert tartott attól, hogy Európa történetében csak rövid, egy-két évtizedre terjedő lesz a nyugalmi időszak, amely kulturális alkotásokra alkalmas, ezt akarta tehát kihasználni.

Hitt Magyarország történelmi hivatásában, hitt a magyarság jövőjében, hitt a magyar feltámadás eljövételében. Ezt az eljövetelt akarta siettetni a magyar nemzet műveltségének magasra emelésével. Érezte az elhivatottságot ennek a nagy feladatnak teljesítésére és munkája sikeréért felelősséget érzett a történelem előtt.

Külföldi kultúrpropagandáját is az a titkos remény táplálta, hogyha majd a nyugati nagy nemzetek, a világháború győztesei megismerik a magyar kultúra értékeit, akkor felébred lelkiismeretük, belátják, hogy a magyar nemzettel Trianonban igazságtalanságot követtek el és igyekeznek azt a békeszerződés revíziójával jóvátenni.

XXI.

A köztudat Klebensberg hosszú kultuszminiszterségénél és kulturális újjáteremtő munkájánál fogva benne legfőként a nagy kultúrpolitikust látja; de ő sokkal több volt ennél, ő nagy nemzetpolitikus, nagy államférfi volt, akinek eszmevilágában és törekvéseiben az egész kultúra csak egy részletet jelentett a nagy egészben. És ez a nagy egész Magyarország újjáépítése, a nemzetnek újból naggyá és erőssé tétele volt.

Klebensberg a magyar történelem tanulmányozásából azt a történet szemléletet vonta ki, hogy a magyar nemzet a nagy történelmi katasztrófái és a tespedés korszakai után bámulatos regenerálódásra és felemelkedésre volt képes, ha rátért a munka és az alkotások útjára. Tehát a szörnyű nemzeti bukás után is, amely Trianonnal érte a magyarságot, nincs helye a kétségbeesésnek, a kishitűségnek, mert van lehetőség az újjászületésre, a megerősödéssre, de ezt nem valami csodaszer adja meg, hanem csakis a megfeszített munka és az alkotás, amelyeknek sikeréhez a nemzeti műveltség kifejlesztése szükséges. Klebensberg Széchenyi István szellemének volt örököse, az ő lelki szemei előtt is kirajzolódott a jövő Magyarországa, a művelt, gazdag, kifelé erős, befelé boldog ország és ennek a jövőnek szolgálatában álltak az ő eszméi és cselekvései.

Klebensbergnek a kultúrpolitikáján messze túlmenő nemzetépítő munkájából hatalmas rész az alföld-politikájára és a várospolitikájára esik.

A Nagy Magyar Alfölddel — ahogyan Klebensberg magát kifejezte — nagy történelmi igazságtalanság történt; a török uralom idején ez az ország rész szenvedett legtöbbet, utána pedig ezzel bántak az egymást követő kormányzatok a legmostohábban, ide alig-alig jutott el a kulturális és gazdasági gondoskodás áldása, úgyhogy az Alföld Magyarország alkotásainak térképén egy nagy üresség, és lakói elhagyatottságban, gazdasági és kulturális szegénységben élnek. Pedig az Alföld színmagyar népe már csak nagy számánál fogva is a magyarság életének egyik legnagyobb erőforrása. Általános nemzeti érdek tehát ennek az igazságtalanságnak jóvátétele és az Alföld népének kulturális és gazdasági megerősítése.

Klebensberg a jóvátétel munkájába lelkének teljes hevületével és energiájának teljes kifejtésével vetette magát bele. Speciális tanulmányaival megismeri az Alföld múltját. Sokszor beutazza az egész Alföldet, felkeresi annak minden városát, községét és tanyavidékét, hogy személyesen megismerje az Alföld jelenét és programokat

dolgoz ki az Alföld jövőjére; megalkotja az Országos Alföldi Bizottságot és az Alföldkutató Bizottságot, a szegedi és a debreceni egyetemnek külön nemzeti kötelességévé teszi az Alföld problémáinak tudományos feldolgozását, gyűléseken szóval, cikkekben írással agitál az Alföld fejlesztése érdekében; azon a területen, ahol hatalom is volt a kezében, a kultúra területén cselekszik is az alkotásaival. Széchenyi István óta nem volt másik olyan nagy apostola az alföldi gondolatnak, mint Klebelsberg Kunó.

Klebelsberg rendkívül sokat foglalkozott előbb magának készített tanulmányaiban, majd a nagy nyilvánosság előtt a várospolitikával. Az volt a meggyőződése, hogy nagyon igazságtalanul és a nemzet egyetemére károsan alakult ki a magyar városrendszer, amely szerint van egy világváros számba menő gyönyörű, milliós fővárosunk, de nincsenek európai mértéket megütő vidéki városaink. A városoknak nevezett magyar községek általában nélkülözik a modern városiasság szükséges kellékeit, a közműveket, a magasabb kultúrát, a pezsgő gazdasági életet és ezért nem fejlődnek még a lakosságuk számában sem, hanem panganak. Pedig a nemzet erejének egészséges kifejtése megkívánja, hogy a főváros mellett a vidéken is legyenek kulturális és gazdasági gócpontok és ezeknek kialakítását az állam erejével is elő kell segíteni. Ezért jogosult a decentralizáció, vagyis országos jelentőségű, új kulturális és gazdasági intézményeknek vidéken való elhelyezése, sőt még egyes ilyen budapesti intézmények áttelepítése is a vidékre. És minden erőt meg kell ragadni a vidéki városok fejlesztésére.

Klebelsberg hatalmas agitációba fogott várospolitikája érdekében; meglátogat minden magyar várost, a helyszínen tanulmányozza a városfejlesztés kérdéseit, cikkeket ír, a városkongresszusokon beszédeket mond. Gyakorlatilag Szeged városára koncentrált erőfeszítéseit, amelynek 1926 óta országgyűlési képviselője volt. Azt akarta, hogy Szeged, ahonnan nemzeti megújulásunk megindult, amely lélekszámra Magyarország legnagyobb vidéki városa, szép-

ségben, kultúrában, gazdasági erőben a legelső vidéki város és az Alföld nagy metropolisa legyen. Klebelsberg alkotásaival és mindenre kiterjedő gondoskodásával Szeged városát valósággal új életre ébresztette és Tisza Lajos után a városnak második újjáalkotója lett.

Klebelsberg nemzetpolitikájának alaptétele volt, hogy a nemzeti felemelkedést csak a munka és az alkotás idézheti elő, ezért szerinté új magyar hazafiság kell, amelynek legfőbb eszménye ez a nemzeti munka és új magyar ember-típus kell, amelyben megvan a lelki képesség ennek a munkának vállalására. Klebelsberg a magyarság újjászületéséhez szükséges új hazafiság és új embertípus jellemzését rendszerbe foglalta össze, amelyet neonacionalizmusnak nevezett el. Örökbecsű gyönyörű programját adta ebben a munkán alapuló hazaszeretetnek.

Magyarország újabbkori történetében nem volt aktív miniszter, aki olyan gyakran nyúlt volna a toll fegyveréhez és olyan nagy mértékben lett volna publicista, mint Klebelsberg Kunó. Ő jóformán minden héten írt a napi sajtónak egy-egy vezércikket. Azért lett publicista, mert ugyanazt tartotta, amit Széchenyi, hogy „nem elég a mai időkben törvényeket írni, de azok iránt sympathiát is kell gerjeszteni.” Klebelsberg cikkeivel a társadalomhoz ke-reste a közvetlen utat, hogy abban kulturális erőfeszítései, tervei, nemzetpolitikai törekvései iránt megértő közhangulatot gerjesszen. Cikkei összegyűjtve is több kötetben megjelentek; ezeknek ítélte oda Akadémiánk 1935-ben a Kónyi Manó-jutalmat. Cikkeinek jellemzésére idézem a jutalom odaitélését ajánló bizottsági jelentésnek következő mondatát: „Cikkeiből a teremtmény államférfinak sokoldalú tudása, nagy műveltsége, páratlanul erős logikája, izzó hazaszeretete, a magyar kultúra jövőjéért való aggodása s olyan lelkesedés lobog felénk, amelyet az ő saját szavával élve joggal nevezhetnénk kultúrapostolságnak.”

Klebelsberg sem mint politikus, sem mint miniszter nem volt a szó köznapi értelmében népszerű. De bajos is annak az államférfinak népszerűnek lenni, aki nem hap-

goztat tetszetős jelszavakat, hanem több tudást, több iskolát, több munkát, több áldozathozatalt követel. Vígaszalhatta magát azzal, hogy politikai eszményképeinek, Széchenyi Istvánnak és Tisza Istvánnak is ugyancsak kijutott a népszerűtlenség keserű poharából. Két helyen azonban mégis élvezhette a legnemesebb népszerűséget: a tudósok és művészek kicsiny, zárt körében, amelyet megnyűgözött az ő alkotó és vezető szellemének nagysága és Szeged városában, amelynek minden polgára, nagya-apraja rajongásba menő szeretettel zárta őt szívébe. És halála után elérte a síron túli népszerűséget, amelyről Klebelsberg Tisza Istvánnal kapcsolatban azt mondotta, hogy ez a legnagyobbyszerű népszerűség.

XXII.

Bethlen István kormányát 1931 augusztusában a világgazdasági válság okozta magyar pénzügyi krízis lemondásra készítette és Klebelsberg is megvált a kultuszminiszteri tárcától. Fájdó szívvel távozott, mert annyi, de annyi alkotás-terv és nagy elgondolás távozott el vele együtt. De büszkén és megelégedetten is távozhatott, mert amit alkotásai eredményeként hátrahagyott, az monumentális mű volt: az új intézményekkel gazdagított, új szervezetekkel megerősített, újjáteremtett, virágzó magyar kultúra. És ez a mű szilárdan kiállotta az új veszedelemnek, az állam pénzügyi helyzete megromlásának nyomását; a kényszerű takarékosági intézkedések érdemileg nem sújtották Klebelsberg alkotásait.

Klebelsberg abban a rövid egy esztendőben, amely még életéből hátra volt, nem pihent, hiszen a pihenés, a nyugalom fogalmát az ő örökké tevékeny, dinamikus lényé nem ismerte. Rendkívül széleskörű publicisztikai tevékenységet indít meg; cikkeiben külpolitikai, várospolitikai és alföldpolitikai kérdésekkel foglalkozik. Ezek a cikkek halála után „Utolsó akkordok” című kötetben összegyűjtve is megjelentek. Az Alföldre újra meg újra leutazik, tanul-

mányozza és tárgyalja az annyira szíven fekvő Alföld- és városfejlesztési problémákat.

Legutolsó útjáról 1932 szeptemberében nagy lázzal tért haza; az orvosok paratífuszt állapítottak meg, de a betegséget nem tartották életveszélyesnek. Október 12-én egy hirtelen szívroham kioltotta életét.

Klebensberg Kunónak váratlan halála megrendítette a nemzetet és rádöbbsentette annak a megérzésére, hogy benne nagy és hű fiát veszítette el.

Klebensberg Kunó emléke halhatatlan. Ott van ő a magyar történelem nagyjainak Pantheonjában, Kazinczy Ferenc, Széchenyi István társaságában, mint aki szintén a szellem erejével emelte fel nemzetét. Alkotásaiból mindig új, meg új erő fakad; eszméi élnek, tanítanak, tette serkentenek; élete mindenha példakép a munkás hazaszeretetre, a magyarság jövőjébe vetett égő hitre. Áldás emlékére!

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FŐLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK
SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XXIV. KÖTET — 3. SZÁM

DEGEN ÁRPÁD
R. TAG EMLÉKEZETE

Í R T A

JÁVORKA SÁNDOR

RENDES TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAÉNAK
1943. ÉVI MÁJUS HÓ 24-ÉN TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1943

DEGEN ÁRPÁD

R. TAG EMLÉKEZETE

Í R T A

JÁVORKA SÁNDOR

R. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁNAK
1943. ÉVI MÁJUS HÓ 24-ÉN TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN

B U D A P E S T

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1 9 4 3

Kiadásért felel: Voinovich Géza.

21952 Sárkány-nyomda r.-t. Budapest, VI., Horn Ede-u. 9. Tel.: 122-190, 326-066.
Igazgatók: Wessely Antal és Wessely József.

A magyar flórakutatásnak másfél évszázados és az ország sorsával egybefonódó története számos olyan szellemi nagyságot tud felmutatni, akiket a külföld elfogulatlan szakembere is Európa természetvizsgálóinak első sorában említ. Egy Kitaibel Pál, Simonkai, Borbás, Hazslinszky, Pantocsek, az Erdélyben működő Schur Ferdinánd, sőt a mecénás Haynald Lajos kalocsai érsek is nemcsak a maguk korában voltak a magyar természetkutatás vezéregyéniségei, hanem működésük hatása kétségtől hosszú időkre szól és sok vonatkozásban túlterjed az ország határain. A magyar flórakutatásnak a huszadik század első évtizedeiben ilyen maradandó vezéregyénisége volt Degen Árpád. Neve, azt mondhatjuk, külföldi szakkörökben legalább is olyan jó csengésű volt, mint idehaza. Az ő szellemi nagysága rányomja bélyegét a magyar mezőgazdasági kultúra számos ágára, ez a szellemi nagysága avatja őt a Balkán és a Közelkelet flórájának első ismerőjévé és képesíti őt mindenekelőtt a világirodalomban pártját ritkító, mesteri velebiti flóramű megírására és készíti arra, hogy nagy céltudatossággal és anyagi áldozattal összehordott herbáriumát, Európának egyidőben legnagyobb ilyenmű magángyűjteményét, Nemzeti Múzeumunknak ajándékozva, a magyar természettudomány egyik legnagyobb mecénásává váljék. Sűrű összekötöttese a külföld szakköreivel, párosulva félelmetes tudásával és tájékozottságával, tiszteletet parancsoló fellépésével, őt a művelt külföld előtt évtizedekre a magyar érdekeknek ideális képviselőjévé tették, tekintélyt és megbecsülést szerezve személyén keresztül nemzetének.

Mégis ma már elmondhatjuk, hogy akkori sajátos viszonyaink mellett Degen Árpád szellemi kiválósága nem

érvényesült teljesen, nem érvényesült abban a hivatáskörben, melyet az ő képességei és a magyar érdek természettudományi kultúránk javára megérdemelték volna. Degen Árpád nem lévén harcos természet, a kellő érvényesülés vágyát lehiggasztotta benne az a tartózkodó szellemi egyedülvalóság, a körülötte zajló tülekedést magáról lenéző hűvös előkelőség, mely lényének egyik jellemző vonása volt. Az önmagáért való munka, a legnemesebb, leghasznosabb irányban kifejtett gyűjtőszenvedély kielégítése, valamint a mind osztatlanabbul megnyilvánuló egyéb külső elismerés teljesen kárpótolta őt mindazért, amit talán lelke legmélyén a sorstól még elvárt volna.

Felsőhegyi Degen Árpád életének külső körülményeiről korábbi megemlékezések már részletesen beszámoltak.*

Pozsonyban született, 1866. március 31-án. Családja addig már két nemzedéken át szolgáltatta a magyar kultúra jelentős munkásait. Nagyatyja, Degen János, a pesti egyetemen az államszámtan tanára, majd az egyetem rektora és a bölcsészettudományi akkori igazgatója, a főváros iskoláinak fejlesztése körül is nagy érdemeket szerzett. Atyja, Degen Gusztáv, a pozsonyi jogakadémia nagy hírű tanára, jogi szakkönyvtárának odaajándékozásával a későbbi Erzsébet-tudományegyetem könyvtárának vetette meg alapját. Később mint országgyűlési képviselő is sokirányú tevékenységet fejtett ki, gróf Teleki Gézával és Szabó Józseffel egyetemben ő teremtette meg az áldásos működést kifejítő szünidei gyermektelepeket. Degen Árpád szülei háza tehát, mint valósággal szellemi arisztokrata család otthona, sokban hozzájárult ahhoz, hogy tehetsége már igen fiatalon, már gimnazista éveiben bontogathassa szárnyait. A fogékony ifjú érdeklődése egymásután fordult a botanika, az orvostudomány, majd az iparművészet, a zene

* Lásd elsősorban legközvetlenebb munkatársának, Lengyel Géza kísérletügyi igazgatónak cikkét: Degen Árpád emlékezete. Erinnerung an Árpád v. Degen. Botanikai Közlemények XXXIII. 1936. 1—77 oldal, ahol Degen Árpád irodalmi munkássága és a Degen Árpádot méltató cikkek is fel vannak sorolva.

felé. A szülőföld, Pozsony régi fejlett kultúrája, nemkülönben annak Bécshez való közelsége is erősen közrejátszott abban, hogy Degen Árpád annyi irányban, de elsősorban a botanikában gyors szellemi kielégülést találhasson. Pozsony és környéke akkor azzal dicsekedhetett, hogy flóráját már kétízben is megírták, és Degen fiatal éveiben egészen kis botanikus kör, Bolla, Pantocsek, Bäumlér, Wiesbauer páter, Schiller Zsigmond, Zahlbruckner Sándor, Sabransky társaságát és támogatását élvezhette. Így történt, hogy a 17 éves gimnazista a monarchia akkori vezető bécsi szaklapjában, az *Österreichische Botanische Zeitschrift*-ben már kisebb közlésekkel vonhatta magára a figyelmet, nemsokára ezután pedig a Természettudományi Közlöny is hozza egy levelét az akkor Pozsony környékén feltűnt amerikai vízi hínárfű, az *Elodea canadensis* ügyében.

Degen Árpád egyelőre mégsem tisztán a botanikának szenteli munkásságát. Orvosnak és pedig a nagyhirű Kovács József sebész mellett műtőorvosnak készül és élete folyamán mindig élénk érdeklődéssel kíséri az orvostudományt. Degen Árpád zárja le különben napjainkban annak a népes orvosbotanikus gárdának sorát, amely jó száz éven keresztül szinte a legjobb floristáinkat ajándékozta az országnak. Genersich, Lumnitzer, Winterl, Kitaibel, Szontagh Miklós, Baumgarten, Rochel, Szadler, Wierzbicki, Heuffel, a horvát Schlosser, a bécsi Kerner Antal, az újabb kortársak között Halácsy Jenő, Pantocsek József, Pillitz Benő, Feichtinger Sándor, Waisbecker Antal, az orvoskaron hallgatott általános természettudományi diszciplinákon keresztül jutnak el a scientia amabilis komoly műveléséhez. De mint Kitaibel és Szadler, Degen Árpád is ösztönös hajlamait követve, az első alkalommal otthagyja az orvosi pályát és 1896-ban elfogadja nagy földművelésügyi miniszterünk Darányi Ignác meghívását, aki őt a Budapesti Magyar Királyi Vetőmagvizsgáló Állomás vezetésével bízta meg, melynek élén azután Degen Árpád a magyar mezőgazdasági kísérletügy legtiszteltebb vezető egyénisége lett.

Degen Árpád mögött ekkor, 30 éves korában, már komoly botanikai munkásság állott. Korán megkezdett kutató és gyűjtő útjai először szűkebb hazája tájaira, majd a Tátrába, a Retyezátra, Bosznia- és Hercegovinába és a dalmát partvidékre, az Al-Duna pazarul gazdag florájú vidékeire, azután az Alpésekbe vezetnek, ahol mint elsőrangú alpinista a sziklamászás sportjának is hódolt, majd eljut Törökországba, a Boszporus és a Márvány-tenger partjára és az Égei-tengerben a teljesen felkutatlan Samothrake szigetre. Ezeken és későbbi ismételt kárpáti és alföldi útjain tágul a látóköre, itt merül bele mindinkább a florisztikai megfigyelések legapróbb részleteibe és itt fejlődik ki benne az a nemes gyűjtőszenvédegy, amely azután Európa egyik legértékesebb gyűjteményének megalkotásához vezetett.

Első útjai mutatják, hogy érdeklődése már ezekben a korai éveiben is mindinkább a Közelkelet, a Balkán flórája felé fordul. Az Al-Duna, ez a nevezetes kapu, mely oly gazdagon ontja és közvetíti a keletbalkáni, mőiai flóratartomány feltűnő növényelemeit a magyar medence felé, hosszú éveken át köti le érdeklődését és csábítja őt a még ma is rejtelmes, szövevényesen gazdag balkáni flórának tanulmányozására. És ha későbbi éveiben hivatali elfoglaltsága miatt ő maga már nem is jut le többé a tulajdonképeni Balkán országaiba, az összehordott balkáni és általában Földközi-tenger melléki páratlan becsű kincsek, főleg pedig az a kritikai készség és éles megfigyelőképesség, amellyel ezt az anyagot bonckése alá veszi és hosszú évek során át a felvetődő szisztematikai és nomenklaturai kérdéseket tisztázza, őt a Balkán felkutatása terén folyó nemzetközi versenyben csakhamar a balkánflóra nemzetközileg elismert legalaposabb ismerőjévé, a geobotanikus balkánkutatók doyenjévé avatja.

Az a szerep, melyet Degen Árpád a hazai és közelkeleti flórakutatás terén hivatásszerűen betölt és amelyet számára a helyi és történeti adottságok kijelöltek, most már mind tisztább vonásokban kialakul. A történelmi Magyarország florisztikai felkutatásának történetében a mult

század 60-as éveiben a Kitaibeltől oly nagyszerű lendülettel, a Linné-féle korszak klasszikus felfogása szellemében megindított munka, Neilreich Ágostnak és valamivel később Hazslinszky Frigyesnek munkásságával lezárult. Ekkor a származástani elméletnek Lamarck és Darwin által lerakott alapjain érvénybe lép az új növényföldrajzi fajfogalom, melynek jegyében új kutatási korszak kezdődik. Ennek az új korszaknak, új kutatási iránynak megindítói nálunk Kerner Antal, Erdélyben, kevésbbé szerencsés eredménnyel Schur Ferdinánd, de mindenkifelett Borbás Vince, folytatói és mintegy lezárói pedig Simonkai Lajos és Degen Árpád. Kerner Antalt idegen létére az Alpesek hűvös-nyirkos hegyvidékéről idejövet megihleti a magyar medence kontinentális, száraz és meleg klímájú vegetációja, melynek eredetét később a Fekete-tenger mellékének pontusi tájain keresi. Borbás Vince bár Kerner módszerével, de ösztönös magyar lélekkel, magyar földön, az Ós-Mátra lejtőin keresi a pannóniai flóra jellegzetes elemeinek eredetét, egyéni felfogásban taglalja bonyolult problémáinkat, éles megfigyelőképességével minden apró részletet meglát, de nyugtalan, forrongó lelke nem tud egyetlen témánál hosszabban időzni. Új, de jórészt befejezetlen, kidolgozatlan problémák felvetése jellemzi Borbás lázas tevékenységét. Degen Árpádot mindkettejük, Kerner és Borbás tanítványának mondhatjuk, a nélkül, hogy akár Karnernek néha romantikába vesző, inkább tetszetős, mint teljesen elfogadható növényföldrajzi elméletét, akár Borbásnak lángész szülte, de kellő rendezés híján kiforrottnak még nem mondható szellemi megnyilatkozásait fenntartás nélkül elfogadná. Degen Árpád hűvös kritikai szemmel vizsgálja felül mindkettőnek megállapításait. Mindenesetre, már a bécsi Kerner- és Wettstein-féle iskolához való szívélyes személyi kapcsolatainál fogva is a Kerner-iskola felfogása és módszere Degen Árpád számára egész életén át vezérfonálul szolgál, az új fajelméletet, mely szerint a faj az egyforma tulajdonságokat hosszú időn át átöröklő és bizonyos elterjedési körrel bíró egyének foglalata, teljesen magáévá teszi és

ehhez végig következetesen ragaszkodik. A Természettudományi Közlöny Pótfüzeteiben (1898.) Kernerről szóló mélyreható megemlékezésében világos okfejtéssel körvonalazza Kerner és vele egyúttal a saját álláspontját. Kerner a maga új fajelméletét, valamint mesteri taxonómiai megállapításait, melyek lehetőleg Linnére visszamenve iparkodtak a nomenklatura bonyolult útvesztőjében rendet teremteni, elsősorban a mintaképül szolgáló „*Flora exsiccata Austro-Hungarica*” című szárított növénykiadványában alkalmazza. Ebben Kerner és később utóda, Wettstein Richárd a monarchiának mintegy 2800 virágos növényét adja ki és veszi kritikai revízió alá. Ebbe a kiadványba Degen Árpád is szolgáltatott anyagot. Ez a klasszikus kiadvány lebegett szeme előtt, midőn rohamosan növekvő herbáriumának balkáni anyagát veszi kritikai bonckés alá. Úgy látja, hogy Kerner, Borbás, Simonkai nagyjából elvégzik az új, szűkebbre fogott fajfelfogás értelmében a magyar flóra kritikusabb növénycsoportjainak revízióját és bár tevékenysége a magyar flóra felkutatásában és érdeklődése Európa egész flóraállománya iránt sohasem csökken, a Kernerével és Borbáséval párhuzamos munkássága színhelyéül ezért választja a közeli szomszédságban az ismeretlenség homályából épen akkor kibontakozó Balkánt és Közelkeletet. Megszületik előbb a monarchia vezető szaklapjában, az *Österreichische Botanische Zeitschrift*-ben, majd később a Magyar Botanikai Lapokban, „Megjegyzések néhány keleti növényfajról” cím alatt az a haláláig folytatott cikksorozata, mely több mint 100 folytatásban főleg a balkáni flóra terén teti fölfedezéseinek és kritikai megjegyzéseinek zömét foglalja magában. Valóban klasszikusnak mondhatók ezek a rövidebb-hosszabb megjegyzések, melyek rendszeren új növényfajok bevezetését jelentették. Ötvennél többre megy a Balkánról leírt új fajainak száma, jórészt Bulgáriából, Macedóniából és Albániából, ahonnan minden odaváló vagy ottjárt kutató elküldi neki anyagát felülbíralás végett. Ezeket a kutatókat sokszor ő maga támogatja anyagilag gyűjtéseikben. Különösen hálás terület volt a fölfedezések

tekintetében Albánia, melynek a kutatók előtt jóformán teljesen ismeretlen, szűz területét, változatos hegyláncait Antonio Baldacci bolognai tanár, Akadémiánk külső tagja, majd később különösen a bécsi Dörfler Ignác járta be és kutatásainak eredményeit szintén jórészt Degen Árpádnak küldte el feldolgozás végett.

Az európai szakköröket nem kevésbé lephette meg, mikor arról értesülnek Degen cikkeiből, hogy a távolkeleti, kínai és japán eredetű, kertjeinkből is általánosan ismert *Forsythia*-nemzetségnek Albánia szerpentin hegyein teljes elszigeteltségben, de nagy tömegben nő egy testvérfaja, a *Forsthia europaea* Deg. et Bald., vagy hogy az egyedül az Alpeseekben a Gailtali Gartnerkofel környékén növény híres *Wulfenia carinthiaca* Albánia és Montenegró hegyein is terem, sőt az Észak-Albán havasokban egy új testvérfaja, a *Wulfenia Baldaccii* Degen is lappang. Épen Degen Árpád emez és későbbi megállapításai terelik először a figyelmet arra a tényre, hogy Albánia fontos választóvonal egyrészt Közép- és Dél-Európa között, illetve a mediterrán flóra közt, másrészt Albánia utolsó nyugati menedékhelye számos Ázsiából idáig elterjedt növénynek. A bulgáriai Rila hegységben a híres Rila-kolostor feletti sziklákön talált rebarbaráról szintén Degen Árpád állapítja meg, hogy azonos Linné *Rheum rhaponticum*-ával, a régi görögök és rómaiak is már innen ismerték és hogy ez a faj az Ázsia pusztáin termő Rheum-nemzetség egyedüli európai, csupán itt, a Rila vidékén termő képviselője. Érdeklődést keltett többek között az az újonnan felfedezett faj, a *Silene regis-Ferdinandi* Deg. is, melyet a Pirin hegységben, a régi görögök Orbelos hegyláncán találtak és amely a botanika terén is teljesen otthonos és Degen herbáriumát több ízben személyesen felkereső Ferdinánd bolgár cár nevét viseli. Különös érdeklődésének tárgyát alkotja a kakukfű-nemzetség is, melynek rendszertani tisztázásához a Balkán területén, mint a nemzetség egyik elterjedési gócpontján, Degen Árpád sokban járult hozzá.

Az a jártasság, melyet Degen Árpád évtizedek folyamán a Balkán flórájának áttekintése, a rávonatkozó iro-

dalom teljes ismerete terén szerzett, valósággal predesztinálta őt arra, hogy a Balkán flórájának nagy összefoglaló művét is ő írja meg. Hogy ez az ő óriási munkabírása mellett sem történt meg, annak oka egyrészt a ketős elfoglaltság, amely őt a gyakorlati mezőgazdaság irányában lekötötte, másrészt pedig az ő kutató módszere, amellyel tudásvágya őt a legapróbb részletekbe való elmerülésre csábította. Egy-egy felmerült témától nem tudott megválni, amíg azt a legnagyobb körültekintéssel és óvatossággal meg nem oldotta. Az analitikus legtöbbször elnyomta benne a szintetikus áttekintésre való törekvést. Herbáriuma tele van ilyen inkább önmagának készült, éles megfigyelésről tanúskodó följegyzéssel, melyeket nem tartott még érettnak arra, hogy nyilvánosságra bocsássa őket. Alaposságának és túlzott óvatosságának köszönhetjük méltán mesterinek és megföllebbezhetetlennek ismert közleményeit, de ennek köszönhetjük egyúttal azt is, hogy a balkáni flóra szintézise más, optimistább felfogású, kevesebb aggályt tápláló osztrák kartársa, Hayek Ágost tollából került ki.

Pedig, hogy Degen Árpádnak ez az alapos és óvatos kutató módszere milyen nagyarányú remekmű megalkotására volt képes, mutatja a halála után megjelent élete fő műve, a *Flora velebitica*. A magyar-horvát tengerpart mentén 120 km. hosszúságban húzódó hatalmas Velebit heglánc, úgyszintén a likai fennsík túlsó szélén emelkedő Gola Pljesevica felkutatásához magyar hagyományok fűződtek, hiszen mindig emlékezetes marad egyik legelső és legnagyobb természetkutatónknak, Kitaibel Pálnak Waldstein gróffal egyetemben 1802-ben a Velebitre és a Pljesevicára tett első felfedező útja, ahonnan még a bécsi legmagasabb körök érdeklődésétől is kísérve, küldték és hozták a pesti botanikuskert számára a horvát karsztvidék növényújdonosságait, melyekből ötvenet a klasszikus *Icones*-ben színes táblákon is megjelentettek. Hosszú szünet után újból elsősorban magyar botanikus, Borbás Vince folytatott itt szerencsés kutatást. Bár az Adria mellékének külön növényvilága is vonzotta ide időnként a magyar kutató-

kat, mégis szinte véletlennek köszönhető, hogy Degen Árpád figyelme komolyabban fordult e terület felé. Egy oda 1905-ben gyűjtés céljából kiküldött értelmes és jószemű preparátora a Carlopago feletti Velinac hegyről egy ismeretlen cserjét hozott. Kitűnt, hogy a középázsiai Altáj és Tiensan hegység egy cserjéje, a *Sibiraea levigata* Európa hegyein, a Velebiten is nő, később pedig még Hercegovinában is fölfedezték. Ilyen Európaszerte feltűnő felfedezés méltán felkeltette Degen Árpád érdeklődését. Megindult ennek a tipikus karszthegységnek, kopár, nyaktörő és nehezen hozzáférhető szírtjeinek, számtalan dolinájának rendszeres felkutatása, 7 éven át egész expedíciókkal, melyekben Degen Árpádot számos munkatársa is segíti. Egymás után napvilágra kerülnek a Velebit eddig még rejtett kincsei, köztük egy északamerikai rokonságú keresztesvirágú, gömbösen felfújttermésű növény, ma is növényföldrajzi rejtély, melyet Degen Árpád *Lesquerella velebitica*-nak nevez el, de a rendszerben egyedül álló helyzete miatt felfedezője tiszteletére azóta a *Degenia velebitica* nevet viseli.

A rendszerint derült nyári nap hevétől izzó karszti sziklák néptelen, vízhiányban szenvedő birodalmában ez a kutatás súlyos fáradságokat és nem csekély anyagi áldozatokat is jelentett. Degen Árpád vagyoni helyzete ezt az áldozatkészséget megengedte és a magyar flórakutatás történetében vajmi ritka szerencsés jelenség, hogy ilyen tudományos, nemes célra magánember a sajátjából áldozhatott. Az eredmény arányban állott a ráfordított fáradsággal és költséggel, így húsz év munkájával megíródott a Velebit flórája, a világirodalom egyik mesteri flóraműve, benne óriás tömegű adathalmaz, mesteri szisztematikai és nomenklaturai fejtegetések, gazdag növényföldrajzi, geológiai, klimatológiai, erdő- és mezőgazdasági megfigyelések, míg más munkatársak egész légioja a virágtalan növényeket dolgozta fel benne. A velebiti flóramű mindenestre ritkítja párját az egész szakirodalomban alaposságával és részletességével. Méltó kiegészítése és betetőzése annak a florisztikai és növényföldrajzi munkálkodásnak,

melyet a prágai német egyetem híres tanára, Beck v. Mannagetta a szomszéd Bosznia és Hercegovina területén és általában a Dinári hegyláncolatán még a nyolcvanas években megkezdett és szintén évtizedeken át rendszeresen folytatott.

A Flora Velebitica terjedelme azonban — több mint 2200 oldal, 3 vaskos kötetben, német és latinnyelvű szöveggel, melyhez egy negyedik, magyar nyelvű összefoglalást és indexet tartalmazó kötet járul — egyúttal akadálya is lett a munka megjelenésének. Degen Árpád Akadémiánkhoz nyújtotta be kéziratát és az akkori viszonyok között a munka még 10 esztendeig várt megjelenésre, míg végre Degen Árpád halála után, férjének szándékát tiszteletben tartó nemeslelkű özvegye áldozatkészségéből a munka napvilágot láthatott (1936—1938).*

Mostani megítélésünk szerint azonban a mű késői megjelenésének egyik fontos oka az az aggályosság és túlzott óvatosság is volt, amellyel *Degen Árpád* — a nonum prematur in annum elve alapján — nem is akart a munka kiadásával sietni. Ő, aki sokszor kemény kritikával kísérté szaktársai működését, ezt a kritikát elsősorban önmagával szemben gyakorolta. A velebiti flóraműben azonban olyan időtálló és a magyar flórakutatást még egy fontos horvát területen is lezáró szellemi terméket ünneplünk, amely Degen Árpádnak, a Magyar Tudományos Akadémiának és az egész magyar tudományosságnak együttes kincse és dicsősége és a külföld felé is a magyar teremő szellem legméltóbb képviselője marad.

Nem csekélyek és nem kevésbé fontosak azok az eredmények sem, melyek Degen Árpádnak a magyar flóra egyéb területein való munkálkodásához fűződnek. A mellett, hogy kevés szabadidejében Közép- és Nyugat-Európa legtöbb országát látogatja, a magyar haza összes nevezetesebb tájait is bejárja. A Magas Tátrában az *Elyna Bel-*

* A kiadás előkészítésével a M. T. Akadémia részéről Szabó Zoltán tagtársunk volt megbízva, a sajtó alá rendezést Lengyel Géza végezte.

lardi, a *Heliosperma alpestre* fölfedezése az ő nevéhez fűződik. Pompás tanulmányban ismerteti szaktársaival egyetemben a Morvamező tőzeglápjait. Tisztázza a Radnai-havasok *Saussurea* rejtélyét és a gyergyói mészkőszirtek sárga virágú *Sempervivumát*, foglalkozik a brassói Keresztény-havas szintén rejtélyes lila virágú *Primulájával*, megállapítja a *Trisetum macrotrichum* jelenlétét Erdély keleti helységeiben, az ő retyezáti gyűjtései nyomán állapítja meg K. H. Zahn, a *Hieracium*-nemzetség nagy monográfusa, hogy a Kelet-Balkánnak már a magyar *Frivald-szky Imrétől* felfedezett *Hieracium sparsum* csoportja nálunk is, Erdélyben, mégpedig főleg a Retyezáton számos rendkívül érdekes endemikus alakkal van képviselve, ami azt bizonyítja, hogy ennek a csoportnak, csakúgy mint más néhány kritikus nemzetségnek, Erdély havasain egy másik elterjedési gócpontja van. Különös érdeklődésének tárgya az Al-Duna vidéke, ahol a *Botrychium virginianum* első felfedezése Magyarország területén Új Moldova mellett, a *Galium constrictum* orsovai lelőhelye és a vaskapui pompás *Prangos carinata* életkörülményeinek tisztázása fűződik Degen Árpád nevéhez. Legjobban megihleti őt a páratlan fekvésű Herkulesfürdő pazar növényvilága, melynek pompás ismertetését egy külön szép tanulmányban neki köszönhetjük.

Az első világháború alatt és után megszűkül Degen Árpád kutatási területe. A magyar természetkutatók Trianonban a Kárpátok megszállásával a legfájdalmasabb veszteségek egyikét szenvedik el és Degen Árpád figyelme is most már a Közép-Hegység, így a Bakony, Vértes és elsősorban Budapest tágabb környéke felé fordul. A rendszeres, állandó társas kirándulások és gyűjtőutak, melyeknek ő a szeretetreméltó vezetője és vendéglátó gazdája, most ide vezetnek, és Degen Árpád kutató szelleme még itt, a főváros környékének már jól ismert érdekesebb pontjain sem lankad. Különösen a kritikusabb polimorf növénynemzetségek, a *Hieracium*, rózsa, *Thymus*, *Mentha*, *Bromus*, *Festuca* alakjai számtalan példányban kerülnek gyűjteményébe, egyrészt, hogy cserecélakat szolgáljanak,

másrészt, hogy a velük foglalkozó monográfusoknak a gazdag anyag révén mennél behatóbb kutatásra adjon alkalmat. A virágos növényeken kívül különösen mohokat gyűjt nagy szakszerűséggel. Hatalmas anyag gyűlik így össze pl. vadrózsákból, melyekkel maga is monográfikusan dolgozik és a hazai vadrózsák több mint 500 alakját rendszerbe foglalva, klasszikusan szép tanulmányban adja közzé a Magyar Flóra kézikönyvében. Pestvidéki gyűjtéseinek és felfedezéseinek legérdekesebbje, legszebbje talán a szentendrei rózsza, a *Rosa Sancti-Andree* Deg. et Trautm., amelynek mindössze 3—4 bokra már törvényes védelem alatt áll, vagy a kecskebúza és a közönséges búza keverékfaja, a *Triticum* (vagy *Aegilops*) *Sancti-Andree* Deg., mely utóbbinak felfedezéséről és jelentőségéről akadémiai székfoglalója is szól.

Degen Árpád növénygyűjteménye ilyenformán az idők folyamán a saját gyűjtései, vétel, ajándékozás, csere útján, valamint a gyűjtésre való megbízások útján Európa egyik legnagyobb magánherbáriumává fejlődött, amelyhez fogható a multban csak a genfi De Candolle és a Boissier-féle klasszikus gyűjtemény, vagy a weimari Haussknecht-herbárium, nálunk Haynald Lajos kalocsai érseknek gyűjteménye, újabban pedig Párizsban Bonaparte Roland herceg harasztgyűjteménye volt. Degen Árpád vagyoni helyzete szintén megengedte, hogy a gyakorlott szemű és magas igényű gyűjtő szívós akaratával beszerezhesse a magyar flórán kívül egész Európának, különösen pedig a Balkán-félszigetnek legértékesebb növénykollekcióit. Közel 1200 hatalmas csomagban, mintegy 300.000 herbárium lapból áll ez a páratlanul gazdag gyűjtemény. Heldreich, Sintenis, Pichler, Velenovsky, Stribrny, Dieck, Bierbach, Rohlena, Adamovics, Halácsy, Baldacci, Dörfler, Podpera, Callier, Dimonie, a magyarok közül mindenekelőtt jó barátjának, Wagner Jánosnak balkáni gyűjtései teszik minden balkánkutató számára nélkülözhetlenné a herbáriumot. Megvásárolta Degen Árpád többek közt Hoppe és Jordan herbáriumát, Janka Viktor maradékgyűjteményét, Czakó Kálmán szép kárpáti kollek-

cióit, továbbá Limpricht alapvető mohagyűjteményét és egyáltalán Európa összes megvásárolható fontosabb ügyvezett exsiccata-kiadványát. A Degen-herbárium Európaszerte egyre ismertebbé vált, mert Degen Árpád nemcsak maga dolgozta át gyűjteményét, hanem kérésére Európának jóformán valamennyi szakembere, monográfusa is revideálta a Degen-gyűjtemény megfelelő anyagát, rendszeren meleg elismerését fejezve ki a látott anyag gazdagsága és értéke felett.

A herbáriumhoz természetesen megfelelő szakkönyvtár is tartozott, olyan teljességben, gazdagságban, a rendre kényes elrendezésben és olyan külső kiállításban, amely szintén párját ritkította a magánkönyvtárak között. Megvolt benne a Linné előtti patreszek, Linnének és kortársainak majdnem összes munkájától, a Sibthorp és Smith által 10 folió kötetben, kevés példányban kiadott, színes kézifestményű Flora graecatól kezdve Európa florisztikai irodalma egészen a legújabb különnyomatokig, melyeknek száma meghaladta a 12.000-et. Csak sajnálni lehet, hogy ennek a gazdag könyvtárnak jórésze a szétszóródó könyvtári áru sorsára jutott.

Degen Árpád egy félszázad minden avatott gondosságával összehordott nagy kincsét, herbáriumát nemzetének szánta. Ha eleinte szándékában volt is nagyobb alapítvány keretében önálló múzeumot létesíteni, a világháború zivatarai között mindinkább megértette, hogy az itthon élvezett vagyon nemzetével szemben nagylelkűségre és áldozatkészségre kötelez és ezért a külföldi hasonló nagy herbáriumok példájára, melyek idővel mindenütt a megfelelő állami intézményekbe olvadtak bele, gyűjteményét, melyre különben később a londoni British Museum is jelentkezett vevőnek, minden kikötés nélkül a Magyar Nemzeti Múzeum Növénytárának tulajdonául jelentette ki. Herbáriumi és könyvtári szobája aajtaján már a világháború vége óta évekig ki volt függesztve a Magyar Nemzeti Múzeum tulajdonát jelző tábla. Ohajának megfelelően, végrendelet hiányában, halála után özvegye a gyűjteményt Nemzeti Múzeumunknak adta át, örök emléket emelve Degen Ár-

pádnak nemzete szívében és odaállítva nevét a múzeum nagy adakozói, Haynald Lajos és Semsey Andor mellé.

Ez a herbárium a Nemzeti Múzeum növénygyűjteményét mintegy egyharmadával növelte és egyelőre a M. Tud. Akadémia épületének II. emeletén elhelyezett múzeumi növénytár nagy saroktermében nyert elhelyezést, arra várva, hogy fokozatosan a nagy rendszertani gyűjteménybe olvadjon bele.

Herbáriumához hasonló maradandó alkotása Degen Árpádnak az általa alapított és fenntartott szaklap, a Magyar Botanikai Lapok, melynek 1902-től kezdve haláláig 33 évfolyama jelent meg. E lap megindításáig a botanikai tárgyú dolgozatok részére csak vegyes tartalmú szaklapok, az Akadémia, a Természettudományi Társulat lapjai állottak rendelkezésére. Kánitz Ágost kolozsvári lapja kellő érdeklődés hiányában már régóta megszűnt. A Diószegi—Fazekas Fűvészkönyvének előszavában óhajtott „hónapos írás” tehát közel egy évszázad óta váratott magára, és a magyar tudósok sokszor a monarchia bécsi szaklapjaihoz voltak kénytelenek fordulni cikkeikkel. Hatalmas lépést, fontos mérőföldkövet jelentett tehát a fejlődés terén, mikor 1902-ben egyszerre két életképes botanikai szaklap, a Természettudományi Társulat szakosztálya által kiadott Növénytani Közlemények és Degen Árpádnak magánkiadásban megjelent lapja, a Magyar Botanikai Lapok megindulhatott. Az előbbi inkább a hazai igényeknek akart megfelelni, hazai mozgalmakról számolt be, céljául tűzvén ki egyúttal a botanika iránt komolyabban érdeklődő nagyközönség összefogását és közös célok felé való irányítását. Degen lapja viszont a mellett, hogy szerkesztőjének független véleménynyilvánítását biztosította, nagyobb nemzetközi érdeklődésre is számot tartva, nemcsak a hazai, hanem a balkáni és általában a közelkeleti flóra ismertetésének egyik központi szervévé és kútforrásává vált, mert Degen Árpád külföldi nagy ismeretségi köre és állandó összeköttetései révén számos szaktársat nyert meg lapjának.

Így a két szaklap iránya tökéletesen kiegészítette egy-

mást és a nemes, Degen Árpád egyénisége révén személyeskedéssé soha nem fajuló verseny, melyet a két szaklap folytatott egymással, sok tekintetben a magyar botanikai munkálkodás eddig nem látott fénykorát eredményezte. Csak mélyen sajnálható, hogy a Magyar Botanikai Lapok fenntartójának halálával — a nagy egyéniségek személyéhez kötött alkotások gyakori sorsát követve — ennek a nagy hivatást betöltő lapnak is meg kellett szűnnie. Mert a Magyar Botanikai Lapok fenntartása nagy anyagi áldozatot és felelősségteljes munkát jelentett, hiszen a lap egyebek között számontartotta, ismertetette és sokszor szigorú kritikával kísérte az egész magyar botanikai irodalmat és ezzel fokozott irányító hatással volt a magyar botanika fejlődésére. Hiába volt a lap fenntartójának szándékában a lap összes bevételét egy alapítványra gyűjteni össze, mely halála után annak fennmaradását biztosította volna, a világháború pénz-elértéktelenedése ezt a nemes szándékát is megghiúsította.

Degen Árpádnak mindaddig a geobotanika, a szigorúan vett elméleti tudomány terén kivívott érdemeit méltattuk, holott ő az 1896-ban elfoglalt állása szerint a mezőgazdasági botanika szolgálatában állott, szorosabban véve a magyar mezőgazdaság terén a vetőmagvak állami ellenőrzésének fontos szerepkörét látta el. Áttekintve azonban Degen Árpád imént vázolt sokirányú, a tudományos növénytan terén mozgó tevékenységét, nem szabadulhatunk attól a gondolattól, hogy Degen Árpád nagy szellemi energiákat lekötő tevékenységének ez a kettéosztottsága kevésbé szolgálta a közérdeket, mintha minden képességét a hajlamának leginkább megfelelő egyetlen cél, a geobotanika, növényföldrajz, szisztematika szolgálatába állítja. Az akkori viszonyok hozták magukkal, hogy a Degen és Borbás által képviselt kutatási irány és fajfelfogás nem volt még idehaza, bizonyos vezető köreinkben annyira népszerű, hogy valamelyik egyetemi katedránkról juthatott volna szóhoz, és hiába ékesítette fel később Degen Árpád személyét minden hivatalos fórum az összes lehető kitüntetésekkel és megbízatásokkal, a sors úgy kívánta, hogy

az osztályrészül jutott minden dísz és tekintély elsősorban a mezőgazdasági kísérletügy élén viselt állásának szült.

Mert vérbeli florista létére is teljes kötelességtudással és ifjú tetterejének minden buzgalmával fogott hozzá vállalt hivatali feladatához és 38 éven át haláláig neve elválaszthatatlanul forrott össze a M. Kir. Vetőmagvizsgáló Állomás történetével és fejlődésével. Először külföldön tanulmányozza a hasonló intézményeket és az ott tapasztaltak alapján épül fel az állomás új otthona a Kis-Rókus utcában, külföldi tapasztalatai alapján szervezi meg annak ügymenetét és fejleszti ki mintaintézeté.

Nem óhajtjuk itt azt a sokirányú tevékenységet felsorolni, melyet Degen Árpád a mezőgazdasági kísérletügy terén kifejtett. Életrajzirói ezt már teljes részletességgel megtették. De pl. a magyar búzakérdésre, a here-magvak származására, az arankafertőzésre vonatkozó dolgozatai, a Kísérletügyi Közleményekben, és a Köztelekben a külföldön követett termelési módokról és az ott elért termelési eredményekről szóló beszámolói, azután a magyar vetőmagvaknak, így a fagyálló magyar lucerna jó tulajdonságainak külföldön való propagálása, a cukor- és takarmányrépamag hazai termesztésének megindítása, a növénynemesítés fontos kérdései és teendői és egyáltalán a világháború utáni termelés irányítása és javítása mutatják az ő intézetének szerepkörét, melybe bele kellett magát élnie. És Degen Árpád ezt a magyar mezőgazdaság gyakorlati fejlesztése szempontjából oly fontos és szétágazó munkakört is olyan kötelességtudással, alapossággal és annyi más rokon tudományban végzett előtanulmány alapján látta el, hogy a földművelési kormány Degen Árpádban hovatovább egy kivételes tekintélyű, rendkívül sokoldalú, a mellett minden anyagi érdekekkel szemben tökéletesen megközelíthetetlen munkatársat, az állam érdekeinek védelmében biztos támasztó oszlopot kapott, akire épen a legsúlyosabb mezőgazdasági problémáink megoldásánál nyugodtan számíthatott. Degen Árpád mind fontosabb tevékenységet fejt ki a különböző állami mezőgazdasági tanácsokban és bizottságokban és különösen nehezen pótol-

ható szerepet kap a külföldhöz való viszonylatban, első sorban a nemzetközi kongresszusokon. Előkelő, higgadt fellépése és nagyszerű nyelvkészsége révén — tökéletesen beszélt a német, francia és angol nyelvet — a legtöbb kongresszuson valamely fontos megoldandó tárgykör vagy bizottság előadója vagy elnöke volt. A külföld, így a dán és az angol kormány, mikor Degen Árpád részvétele ilyen kongresszuson kétséges volt, diplomáciai úton fordult a magyar kormányhoz, kérve Degen Árpád kiküldetését. Több tudományos társaság pedig tiszteleti vagy külső tagjává választotta.

Szerencsésen egyesült a gyakorlati mezőgazdasági cél a geobotanikus és szisztematikus szigorúan tudományos munkájával, abban a Degen Árpád vezetése alatt megjelenő kiadványban, amely 9 hatalmas főlíánsban a Magyar Füvek Gyűjteményét (*Gramina Hungarica*) és 5 kötetben a Magyar Sásfélék, Szittyófélék Gyűjteményét (*Cyperaceae Hungaricae*) bocsátotta közre. A Vetőmagvizsgáló állomásnak ez a mintaszerű kiadványa több mint 400 fajta pázsitfűvet és több mint 200 faj sás és szittyófélét és ezzel hazánk rétjeinek, legelőinek, vízpartjainak gazdag és fontos növényvilágát ismertette meg mezőgazdáinkkal és szakembereinkkel egyaránt. Ez a kiadvány tökéletességével még a külföld hasonló kiadványai között is egyedül áll. Egyéb irodalmi alkotásainak, kisebb nagyobb cikkeinek száma pedig meghaladja az 1000-et.

Degen Árpád kötelességtudásán, óriási munkabírásan és nagyszerű emlékezőtehetségén múltott, hogy elméleti és gyakorlati téren való, kétirányú munkálkodását élete végéig folytatni tudta, szervezetét azonban végre is kikezdte ez a túlfeszített munka. Munkabírást csodálták, de adott alkalommal ki is használták, hivatali kötelességtudására hivatkozva oly feladatokat bízva rá, melyek kedvenc tudományától már nagyon távol estek.

Degen Árpád egyénisége kivételesen érdekes és rokonszenves vonásokból tevődött össze. Egyesült benne a szó nemes értelmében vett, nagylelkű és áldozatkész magyar úr önérzete, az angol gentleman nyugodt, kifelé

hűvös előkelőségével. A kiegyensúlyozott lélek felsőséges nyugalomával nézett el a körülötte zajgó élet és a közélet harcai felett, és ez a fegyelmezettsége készítette őt arra, hogy a személyét nagyritkán ért mellőzés vagy támadás felett, néma, vagy megvető hallgatásával térjen napi-rendre. Ajtaja a külvilági befolyások előtt ezért rendesen zárva maradt, de nyitva állt minden szakember előtt, a legfiatalabb, legigénytelenebb kezdő előtt is. Egyetemi katedra nélkül természetszerűen a tanítványok népes tábora nem vehette őt körül, de aki a századforduló óta Magyarországon florisztikával foglalkozott, annak útja előbb-utóbb Degen Árpádhoz vezetett, és tőle mindig az ő szédületes tudásának gazdag tanulságaival távozhatott. Mi, tanítványainak, tisztelőinek, barátainak szűkebb köre, felejtethetetlenül tanulságos órákat, éjszakába nyúló estéket töltöttünk nála. Nem volt az a felvetett téma, melyre azonnal ne a legbiztosabb értesültség, a teljes tájékozottság és egyben a nyugodt megfontoltság fölényes nyugalomával adta volna meg a megföllebbezhetetlen feleletet. Féllelmetes emlékezőtehetsége, a növénytan legtöbb ágában, a geológia, kémia, földrajz, azután filozófia, iparművészet, numizmatika, zeneirodalom terén való jártassága, és egyáltalában nagy olvasottsága, párosulva az ő szelid, finom humorával, az európai műveltségű, irányadó egyéniség élvezetes és tanulságos társaságát jelentette számunkra.

Fáradhatatlan, természetkutató szomját jellemzi, hogy míg nagyúri kényelemmel berendezett fasori villája a választékos ízlésnek és magas kultúrának válik otthonává, a fényes fogadóestélyek halkszavú vendéglátó házigazdája mégis szükségét érzi annak, hogy pl. társaságbeli kötelezettségei, vagy az otthonában rendezett kamarazene estélyek után, az adriai tengermellék sivár, forró karszti szikláin, vagy a Magyar Alföld forró homokján barangoljon, hogy lelke a természet nagy titkainak kutatásában is kielégülést találjon.

A világháború után Degen Árpád fáradhatatlan egyénisége mind több elismerésben részesült. Udvari tanácsos, kísérletügyi főigazgató, a szegedi Ferenc József-Tudomány-

egyetem címzetes nyilvános rendes tanára, a Magyar Tudományos Akadémia levelező (1916), majd rendes tagja lett, kitüntették a II. osztályú magyar érdemrenddel, igazgató választmányi tagja az OMGE-nak, választmányi tagja a Kir. M. Természettudományi Társulatnak, elnöke, majd tiszteletbeli elnöke a társulat növényteni szakosztályának, ahol a hazai botanika művelőit oly méltóan képviselte. Nevéről több mint 50 növényt neveztek el, melyek között a *Degenia velebitica* öröközte meg emlékét legméltóbban. Ravatalánál Akadémiánk előcsarnokában, 1934. húsvét hétfőjén, tisztelőinek és barátainak hatalmas tábora a magyar tudományos világ és magyar közélet köréből, mélységes megilletődéssel vett búcsút az immár megpihent halottól.

A hazai flórakutatásnak Borbástól, Degentől és Simonkaitól képviselt iránya Degen Árpád halálakor már nagyjából célhoz ért és befejeződött és lassan újabb irányoknak adott teret, melyekkel szemben ő már meglehetősen közönyösen állott. Az utókor pedig benne mindenkoron ennek a lezárult korszaknak egyik éles és átfogó tekintetű vezéregyéniségét, a velebiti flóra klasszikus megíróját és a magyar természettudomány egyik legnagyobb pártfogóját fogja tisztelni. Reá is illenek Kitaibel Pál, a Velebit első felfedezője egykori síremlékének szavai:

Gaude Hungaria, quae talem tulisti.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XXIV. KÖTET — 4. SZÁM

KONKOLY THEGE MIKLÓS

T. TAG EMLÉKEZETE

ÍRTA

STEINER LAJOS

L. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIÁNAK
1943. FEBRUÁR 22-ÉN TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1943

KONKOLY THEGE MIKLÓS

T. TAG EMLÉKEZETE

Í R T A

STEINER LAJOS

L. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIAÉNAK
1943. FEBRUÁR 22-ÉN TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1943

A kiadásért felel: Voinovich Géza

22784 Sárkány-nyomda r.-t. Budapest, VI., Horn Ede-u. 9.
Igazgatók: Wessely Antal és Wessely József.

A tekintetes Akadémia megtisztelő megbízásából *Konkoly Thege Miklós* emlékét idézem. 1942. január 20-án volt száz éve, hogy született és február 17-én 26 éve, hogy örökre lehúnyta szemét.

Magam előtt látom őt, amint csillagvizsgálója mechanikai műhelyében fúr, reszel, esztergályoz, készíti, átalakítja, javíttatja észlelő eszközeit, vagy féltő gonddal kezeli, szinte becézgeti kedves műszereit. Mi, akik huzamosabb ideig dolgozhattunk az ógyallai csillagvizsgálóban a múlt század utolsó évtizedeiben, olykor-olykor segédkezhettünk neki, mikor az éj csendjében távcsöve mellett a csillagos ég titkait fürkészte, és közvetlen tanúi voltunk annak a lelkes szeretetnek, mellyel a csillagászat akkori fiatalabb hajtását, az asztrofizikát művelte. Ezzel a teljes odaadással foglalkozott ő mindennel, amihez hajlama és sokoldalú tehetsége vonzotta, lett légyen az a csillagos ég, Böcklin művészete, Wagner zenei alkotása, a fényképezésnek valamely művészeti vagy gyakorlati kérdése, a hajógépek és vasúti mozdonyok szövevényes szerkezete, vagy egy csillagászati műszer legapróbb részlete. Független vagyoni helyzete megengedte, hogy nemes kedvteléseinek éljen és tehetségét több irányban foglalkoztassa és érvényesítse.

Konkoly Thege Miklós Pesten született 1842. január 20-án. A Konkoly Thege-család Komárom megye egyik legrégebbi nemesi családja.¹ A család ősi fészke a mai Ógyalla és vidéke. Miklós atyja, Konkoly Elek az ősi birtokon gazdálkodik, anyja Földváry Klára. Miklós középiskoláit mint magántanuló (tanítója Kiskéry Lajos) végzi

¹ Nagy Iván: Magyarország családjai VI. köt. 339—341. és 557—561. l.

és az osztályvizsgákat a révkomáromi katolikus algimnáziumban kitűnő eredménnyel teszi le. Nagyon fiatalon, az 1857—58-i tanévben már a pesti egyetemen találjuk mint rendkívüli hallgatót. Hallgat természettant Jedlik Ányos előadásaiban, azonkívül vegytant, ásványtant stb. Az előadásokat szorgalmasan látogatja, amiről a leckekönyvében a tanárok féllévvégi „szorgalmas”, „igen szorgalmas” (német vagy latin nyelvű) bejegyzései tanúskodnak. Annál meglepőbb, hogy a következő 1858—59. egyetemi tanévben jogi előadásokra (magánjog, büntetőjog) iratkozik be. Nagy kedve nem lehetett ezekhez: a korábbi tömeges elismerő tanári nyilatkozatok is hiányoznak. Valószínűleg csak a család kívánságának és a korszellemnek engedelmeskedett, midőn a jogi karra iratkozott. 1860-ban a berlini egyetemen találjuk. Itt is hallgat jogi tárgyakat, de hajlama a természettudományok felé vonzza. Külföldről való hazatérése után, a 60-as években mintegy keresni látszik oly munkateret, amelyben nyugtalan szelleme kielégülést talál. Rendkívüli érzéke mechanikai szerkezetek iránt a gépek felé vonzza; hajógépészi és hajóskapitányi vizsgát tesz, épít magának egy yachtot, ezzel tesz utakat a Dunán, alkalmat talál arra, hogy a Dunán közlekedő személyszállító gőzhajókon kedvtelésből kapitányi szolgálatot teljesítsen. Közben, 1867-ben, az akkori politikai áramlatnak engedve, Komárom megye aljegyzője lett, de e hivatalhoz nem volt kedve és csakhamar lemondott.² Az ifjúkori pezsgő tettvágy korszaka ez. Különösebben érdeklődik a csillagászat iránt: beszerez néhány műszert és ezekkel kémleli az eget.

1863-ban nőül veszi *mezőmadarassi Madarassy Erzsébetet*, vele boldog házasságban él. A ritka műveltségű, anyagi jóságú nő 3 évvel élte őt túl. (Meghalt 1919. március 1.) A házasságból két fiú született; *Ferenc* (1871-ben, 7 éves korában halt meg) és *Elek* (1870-ben, 1 napos korában halt meg).

A csillagászat iránt régtől fogva megvolt az érdeklő-

² Szinyei József: Magyar írók élete és munkái VI. köt. 918. l.

dés hazánkban.³ Hunyadi Mátyás udvarában több jeles csillagász működött huzamosabb ideig. Ezek között találjuk Johannes Regiomontanus-t, aki „Ephemerides Budensis” című munkáját Mátyás királynak ajánlotta és akinek több kéziratát a Corvinák között találták. A történetkutatók Georgius Peuerbach, Martinus Ilkusch, Antonio Torquato, Johannes Tollkopf, Johannes Müntz stb. csillagász nevét jegyzik fel. Az utóbbi egyik munkájában még 1494-ben is, tehát négy évvel Mátyás halála után a budai délkörre „super meridiano Budensi” támaszkodik. Mátyás halála után megcsappant az érdeklődés a csillagászat iránt a királyi udvarban. A következő, XVI. és XVII. században, a török hódítás térnyerésével, a csillagászat művelése, mint egyéb tudományágaké is, főképp az ország északi részeiben és Erdélyben állapítható meg. Csillagászati munkák és feljegyzések szerzői közt szerepel Honterus János, a szászok nagy apostola, Heltai Gáspár, Apáczai Cseri János, Szalánczi István, sárospataki tanár, az Erfurtból Nagyszombatra került Hübner Izrael stb. Ebben a korban, 1635-ben alapítja Pázmány Péter érsek és bíboros a nagyszombati egyetemet, amelyet csillagászati tanszékekkel is ellát. A csillagászat műveléséről itt a „Calendarium Tyrnaviense” kötetekben közzétett csillagászati cikkek tanúskodnak. Csillagvizsgáló építésére azonban itt csak 1753-ban került sor. A csillagvizsgáló építését és korszerű műszerekkel való felszerelését az 1751-ben Bécsből Nagyszombatba helyezett Hell Miksának, Jézus-társasági atyának, a selmeci születésű nagynevű csillagásznak, a bécsi csillagvizsgáló későbbi igazgatójának tanácsai és buzdításai nagyban elősegítették. A nagyszombati egyetemnek Budára való áthelyezésekor, 1777-ben, a műszerek nagy része is idekerült és amikor II. József úgy döntött, hogy

³ A következő történeti visszapillantásra l. bővebben *Kelényi B. Ottó*: A magyar csillagászat története. Budapest 1930. — *Tass Antal*: A magyar csillagászat története. Budapest. 1928. *Stella*. III. évf. 3—4. sz. — *Endrey Elemér*: Magyar csillagászok a 16. és 17. században. Term.-tud. Közl. 1908. 532—534. l., továbbá „Az Időjárás” IX. évf. (1905) 30—31., 88—89. l. X. évf. (1906) 148—149. l.

a létesítendő csillagvizsgáló a budai egyetemmel szoros kapcsolatban álljon, 1785-ben a visszamaradt műszereket is Budára szállították. A nagyszombati csillagvizsgáló örökét a budai, majdan gellérthegyi csillagvizsgáló veszi át.

Hell Miksa fáradozásának és két fennkölt szellemű főpap áldozatkészségének köszönhető, hogy a XVIII. század második felében a nagyszombatin kívül még két csillagvizsgáló létesült hazánkban: az egri liceumi, amelyet Eszterházy Károly gróf egri püspök emeltet 1776-ban és a gyulafehérvári, amelyet Batthányi Ignác gróf erdélyi püspök építtet 1794-ben. Az egri csillagvizsgálón néhány évi eredményes működés után, amely Madarassy János egri pap nevéhez fűződik, egyrészt szakszerű vezetés hiánya, másrészt a gazdasági viszonyok leromlása következtében a tudományos munka csakhamar megszűnt. A gyulafehérvári püspöki csillagvizsgáló komoly munkásságot meg sem kezdhetett és mint múzeum hirdette alapítója nemes célját és nagy áldozatkészségét.

A Nagyszombatról Budára szállított műszerek eleinte a budai királyi várban kaptak hajlékot. A XIX. század elején új csillagvizsgáló épült a Gellért-hegyen és igen jó korszerű műszer-felszerelést is kapott. 1818-ban kezdte meg munkásságát. A munka azonban egyrészt az épület nem teljesen megfelelő volta miatt, ami a műszerek romlását is okozta, másrészt személyi okokból nem folyhatott a megkívánt eredménnyel. A csillagvizsgáló tragikus sorsa végleg eldőlt Budavár ostroma alkalmával 1849 tavaszán. A tüzérségi harcban az épületeket számos találat érte és a műszerek egy részét a felizgatott tömeg széthordta és ami ezekből visszakerült, használhatatlan volt.

A szabadságharc gyászos kimenetele okozta, hogy a Nagy Károlytól Bicskén tervezett, már épülőfélben levő és a legszükségesebb műszerekkel és könyvtárral felszerelt csillagvizsgáló meg sem kezdhette működését.

A szabadságharcot követő két évtized alatt a csillagászatnak nem volt oly hajléka hazánkban, amelyben sikeres működés folyt.

Újabb lendületet nyert a csillagászati kutatás hazánkban a múlt század három utolsó évtizedében. E fellendülést Konkoly Thege Miklósnak köszönjük.

Amikor Konkoly asztrofizikai megfigyeléseit megkezdte, e tudomány még fejlődése legelső fokán volt. Alig múlt tíz éve, hogy Kirchhoff és Bunsen közleményei a Poggendorff Annalen 109. és 110. köteteiben 1860-ban megjelentek.⁴ Ezek az értekezések a színeképelemzésnek az égi testekre való alkalmazását megalapozták. Milyen a bolygók, üstökösök, álló csillagok fizikai szerkezete, milyen anyagokból állnak, összehasonlíthatók-e az ottani fizikai viszonyok a Földünkön tapasztaltakkal — mindmegannyi izgató kérdés, amelyekre a színeképelemzés volt hivatva felvilágosítást adni. Konkoly dús képzelő tehetségét rendkívül módon megragadhatták e kérdések és érthető, hogy ő saját megfigyeléseivel is kereste ezekre a választ.

Az ógyallai lakóházon 9 láb átmérőjű, forgatható toronyban egy 4 hüvelykes távcsövet, egy másik helyiségben egy 33 vonal nyílású és 18 hüvelyk átmérőjű körrel ellátott meridiánkört állított fel. E két műszer, kiegészítve néhány mellékkészülékkel, volt első felszerelése. E kis csillagvizsgáló a lakóház északnyugati sarkában volt elhelyezve. Napfoltok megfigyelése (napvetítő készülék segítségével), helyük megállapítása a napkorongon, a Nap szélén megfigyelhető kitörések (protuberanciák) figyelemmel kísérése, az ingaórák ellenőrzése, hullócsillag-észlelések alkották a csillagvizsgáló munkakörét. A csillagvizsgáló első segédje Nagy Tamás, aki ebben a minőségben 1875-ig dolgozott. Hogy a csillagvizsgáló munkakörét kibővíthesse és hatalmasabb felszerelést kívánó megfigyeléseket is végezhesen, Konkoly már 1873-ban megrendel Browning műhelyében Londonban egy 10 1/2 hüvelykes tükrös távcsövet és elhatározza, hogy a csillagvizsgáló számára a lakóháznak körülbelül 22 kataszteri hold nagy-

⁴ Kirchhoff: Über das Verhältnis zwischen dem Emissionsvermögen und dem Absorptionsvermögen der Körper für Wärme und Licht. Pogg. Ann. 109. 275—299. I. Kirchhoff u. Bunsen: Chemische Analyse durch Spektralbeobachtungen u. o. 110. 161—187. I.

ságú parkjában a „fürdőház”-ból megfelelő toldalék-építkezéssel nagyobb épületet emel. Az épület 1874 május végére elkészül és ugyanekkor a Browning tükrös távcső is felállításra kerül. A 4 hüvelykes távcső és a meridiánkör is átkerül az új épületbe. Az évek folyamán a csillagvizsgáló felszerelése bővül, többek között egy kitűnő 6 hüvelykes Merz-féle lencsés távcsővel. Különösen színképelemző készülékekkel volt gazdagon ellátva. A műszerek közül sokat Konkoly tervezett és — az optikai részek kivételével — önmaga készített a csillagvizsgáló műhelyében, vagy pedig az ő felügyelete mellett és tervei szerint műszerésszel készíttetett.

Konkolynak terjedelmes csillagászati működését két csoportba lehet osztani, úgymint megfigyelői és műszertechnikai munkásságba. Konkoly jelentősége a csillagászat művelésében azonban csak részben tűnik ki, ha csupán személyes csillagászati megfigyeléseiről és műszerttechnikai tapasztalatairól közreadott írásait vesszük figyelembe. Meg kell emlékezni azokról a jelentősebb munkákról is, amelyeket az ő csillagvizsgálóján kiválóbb munkatársai: Schrader Károly, Kobold Hermann, Kövesligethy Radó az ő tanácsaival és közreműködésével támogatva időnkint végeztek, és azokról a rendszeres megfigyelésekről, amelyeket a csillagvizsgáló begyakorlott, megbízható megfigyelő segédszemélyzete a Konkolytól megszabott munkaterv szerint végzett, amilyenek a rendszeres napfolt- és hullócsillag-megfigyelések, mert ezek eleitől fogva a csillagvizsgáló működésének gerincét alkották. A csillagvizsgálón végzett megfigyeléseket és munkákat Konkoly rendszeresen a csillagvizsgáló évkönyveiben, továbbá az Akadémia sorozatos kiadványaiban: „Értekezések a matematikai tudományok köréből” sorozatban és a „Mathematikai és Természettudományi Értesítő”-ben és szórványosabban bel- és külföldi szaklapokban tette közzé. Az évkönyvek I. kötete 1879-ben jelent meg és az 1878-ig végzett megfigyeléseket és munkákat közli. E kötet előszavában meghatározó módon nyilvánul meg Konkoly gyermeki szeretete. A kötetet szülőinek ajánlja, mert úgymond, nekik köszön-

heti létét, nevelését és mindent a földön. Nekik köszöni, hogy abban a helyzetben van, hogy csillagvizsgálója felállításával e könyvet a Tudománynak átadhatja. Ezek az évkönyvek „Beobachtungen angestellt am Astrophysikalischen Observatorium in Ógyalla in Ungarn” címmel I—XVI kötetben az 1893-ig bezárólag végzett munkákról számolnak be és Halleban, német nyelven jelentek meg. Az 1894-től 1898-ig végzett megfigyeléseket és azok feldolgozását „Az ógyallai astrophysikai és meteorológiai observatoriumon végzett megfigyelések” (Budapest) I. és II. kötete mint az előbbi „Beobachtungen...” sorozat XVII—XXI. kötetei magyar és német nyelven közlik. 1899-ben a csillagvizsgáló az állam tulajdonába megy át és ettől fogva kisebb és nagyobb kiadványaiban közli az ott végzett vizsgálatokat és megfigyeléseket. Működéséről a „Vierteljahrschrift der Astronomischen Gesellschaft” folyóiratban évente beszámol.

Konkoly igen éles megfigyelő volt. Ennek köszönhető hogy sokszor gyengébb fényű üstökösökön értékes színkép-megfigyeléseket tett és a bolygók felületén finom részleteket látott meg. Az üstökösök színeképi megfigyelése akkor még új munkaterület volt. Üstökös színeképét Donati figyelte meg először 1864-ben a Tempel-üstökösön. Három, fényes, széles sávot látott folytonos színkép felett. Donati megfigyelését követték színeképi megfigyelések az 1866. I. üstökösön (Secchi és Huggins), az 1867. II. üstökösön (Huggins), az 1868 I. (Brorsen) üstökösön (Secchi és Huggins). Az üstökösök fizikai természetére azonban mindezek a megfigyelések nem adtak határozott felvilágosítást. Ezt az 1868. II. (Winnecke) üstökös megfigyelése hozta meg. Huggins és Secchi ismerték fel ennek színeképi megfigyelésekor, hogy a három sáv a szénhidrogén színeképéhez tartozó 563.5 (sárga), 516.5 (zöld) és 473.7 (kék) $\mu\mu$ (millimokron = 10^{-7} cm) hullámhosszúságú vonalnak felel meg. Konkoly 1874. május 26-án kezdi meg színeképi üstökös megfigyeléseinek hosszú sorát. Ez volt első megfigyelése a nagy Browning-féle tükrő-távcsővel, amelynek felállítását és szerelését május 24-én fejezte

be. Behatóbb színképi megfigyelésre azonban csak június 4-én került sor. Ekkor sikerül a fényes sávok hullámhosszúságát kimérnie és azokat a fent említett hullámhosszúságokkal közel egyezőknak találja. A vonalas színképpel együtt folytonos színkép is látható, amelyről megállapítja, hogy az üstökös-magtól származik. A folytonos színkép egészen, vagy legnagyobb részben a magától visszavert napfénytől ered. Konkoly az évek folyamán igen sok üstökös színképét figyelte meg. Ezekről a megfigyelésekről időnként az Akadémiának is beszámolt. Az 1881-ig tőle és másoktól végzett üstökös-színképmegfigyelésekről és azokból ezeknek az égitesteknek fizikai alkátára vonható következtetésekről összefoglaló áttekintést adott az „Értekezések a matematikai tudományok köréből” sorozat IX. köt. 8. számában. A fent közölt három legfényesebb sávon kívül (rendszerint a középső a legfényesebb) Konkoly egyik másik üstökös színképében más, kevésbé feltűnő és ugyancsak a szénhidrogéneket jellemző sávokat talált például 556, 545, 481 $\mu\mu$ hullámhosszúságok körül.⁵ A folytonos színkép változó terjedelemben látható: fényesebb üstökösök színképében körülbelül 670 $\mu\mu$ -tól 430 $\mu\mu$ -ig, a kevésbé fényesekében körülbelül 580—450 $\mu\mu$ közben. Egyes esetekben (pl. az 1881 III üstökös esetében) a folytonos színképen sötét vonalak is voltak láthatók és ezek ki is voltak mérhetők.⁶ Az üstökösök színképében mutatkozó sávoknak a szénhidrogének színképével való behatóbb összehasonlítása, amit Konkoly és mások is végeztek, némi eltéréseket fedett fel a két színkép között. Eltekintve a sávok kimérésében rejlő bizonytalanságtól és esetleg a szénhidrogén minták tisztátalanságának rovására írható eltérésektől, feltűnő volt, hogy a szénhidrogének színképében a sáv legfényesebb helye az éles széleken (a kevésbé törekeny oldalon) van, az üstökösök színképében a sáv közepe felé. H. C. Vogel nagyobb megegyezést talált az üstökös szín-

⁵ Astr. Nachr. 188. köt. 4499 sz.

⁶ Beob. Astroph. Obs. Ögyalla IV. köt. 6—7. l.

képével, ha a szénhidrogénhez szénoxidot kevert. Hasselberg pedig alacsonyabb hőmérsékleten hozta izzásba a ritkított szénhidrogént a Geissler-féle csőben. Már imént említett értekezésében (Ért. a math. tud. kör. IX. k. 8. sz.) a különböző megfigyelők eredményeiben mutatkozó eltérések magyarázásában hangoztatja Konkoly a megfigyelések kényes voltát és szükségesnek tartja, hogy laboratóriumi kísérletekkel kellene megvizsgálni a színképek változását a nyomás változtatásával. A szénhidrogének színképének tanulmányozására meg is kezdett egy vizsgálati sort. Erről „Előleges vizsgálatok néhány szénhidrogén-gáz spektrumán” címen az Akadémia III. osztályának 1884. május 19-én tartott ülésén tett közlést.⁷ Különböző szénhidrogéngázok színképét vizsgálta lángalakban és Geissler-csövekben. Az utóbbi módon végzett megfigyelésekben a fő szempont az volt, hogy a nyomás változtatásával hogyan változik a színkép. A hőmérséklettel való változást nem lehetett megvizsgálni, mert a szikra átütésekor uralkodó hőmérséklet megállapítása nem volt lehetséges. Methan-gáz esetében 11 mm nyomástól kezdve növelve a nyomást, 114.5 mm nyomás mellett a színkép nagyon hasonló lett az üstökösökben megfigyelt színképhez és az utóbbiakban rendszerint mutatkozó három sáv a szokott fényerősség-különbségekben jelentkezett. Hasonlót tapasztalt a nyomás növelésével világító gáz színképében. A vizsgálatokat szándékában volt folytatni, de e szándékát segédmunkaerők hiánya és másnemű elfoglaltsága miatt nem valósíthatta meg. Az 1864—1910. időközben tőle és másoktól színképi szempontból megfigyelt üstökös színkép-sávjairól összefoglaló áttekintést nyújt a Matematikai és Természettudományi Értesítő XXIX (1911) kötete 372—412 és az „Az Időjárás” XIV. évf. (1910) 365—380. lapjain. Később feltűnt üstökösök megfigyeléseiről két közleményben számol be, ú. m. „Négy új üstökös (Spektroszkopos megfigyelések 1911-ben)” Math. és Term.-tud. Ért. XXX. köt. (1912) 113—124. lapjain és „Az 1913 f

⁷ Ért. a math. tud. kör. XI. 8. sz. és Beob. Astroph. Obs. Ögyalla VI. köt. 21—33. l.

üstökös (Delavan) és az 1914 b üstökös (Zlatinski) spektruma" u. o. XXXIII. (1915) 577—590. lapokon.

Az üstökösök színekére vonatkozó ismereteink a fényképezés segítségével végzett újabb kutatások által messzemenően bővültek. E vizsgálatok egyúttal bebizonyították, hogy ezeknek az égitesteknek fizikai alkotása sokkal szövevényesebb, mint azt azelőtt a korlátoltabb megfigyelési eszközök és módok korában gondolták. De a színeképek értelmezése ma is csak főbb vonásokban sikerül és ebben a tekintetben végleges, megállapodott felfogásról ma sem lehet szó.⁸

Konkoly igen sok hullócsillag színeképét figyelte meg és ez kedvenc tárgya volt. A rövid pillanatokig tartó jelenség megfigyelése gyorsaságot és rendkívül gyakorlott megfigyelői készséget kíván. A hullócsillagok magva rendszerint folytonos színeképet mutat, a csóva színeképében izzó gázok fényes vonalai jelennek meg. Konkoly sokszor megfigyelte a Nátrium jellemző vonalát a folytonos színeképre vetítve és gyengébben néha egyéb fémek vonalait is, így pl. a Magnéziumét, Litiumét, vasét stb. és néha szénhidrogén vonalait is.⁹ A Nátrium-vonal rendszerint igen fényes volt a többiekhez képest. Konkolynak ezt a megfigyelését némelyek¹⁰ az üstökösök és hullócsillagok közt általában gyanított és egyes esetekben megállapítottnak tekinthető kapcsolat bizonyítékai közé sorolták. Tapasztalták ugyanis, hogy a nagy üstökösök színeképében is, amikor a Naphoz közelebb jutnak, a szénhidrogén vonalain kívül izzó fémgőzök vonalai, különösen a Nátrium és gyengébben a vas és Magnézium stb. fényes vonalai is megjelennek és mennél erősebb a Nátrium-színekép annál jobban gyengülnek, sőt el is tűnhetnek a szénhidrogének vonalai. Különösen élesen mutatkozott e jelenség az 1882-i Wells-féle és az ugyanezen évi szeptemberi nagy üstökös esetében. Konkoly maga a Nátrium vonalait a hullócsillagok szín-

⁸ Charles P. Olivier: Comets. London 1930. 79—93. l. és 207—232. l.

⁹ Beob. Astroph. Obs. Ógyalla V. 20. l.

¹⁰ Rudolf Wolf: Handb. d. Astron. II. köt. 495. l.

képében eleinte légköri eredetűeknek tartotta, úgy gondolva, hogy a légkörben jelenlevő részecskék jönnek izzásba a hullócsillag közelében. E nézete támogatására arra a tapasztalatára hivatkozott, hogy nem minden hullócsillag mutatja a folytonos színekpre vetítve a Nátrium fényes vonalát és hajlandó volt ezt a hullócsillagok különböző magasságának tulajdonítani, úgy vélve, hogy csak a kisebb magasságban feltűnő hullócsillagok mutatják a Nátrium vonalat.¹¹ Később „Néhány szó az üstökösök vegytani alkatáról”¹² c. értekezésében bővebben kitér a színekpekből következtethető rokonságra üstökösök és hullócsillagok közt, de lehetségesnek tartja, hogy némely esetben a hullócsillagok színekpében jelentkező egyes színekpevonalak légköri eredetűek.

Konkolynek az a tapasztalata, hogy a Nátrium-vonal a hullócsillagok színekpében néha látható, máskor meg nem mutatkozik, talán a meteoros és meteorkő vegyi összetételével magyarázható, mert — miként a kémiai elemzések mutatják — csak az utóbbiban van Nátrium számottevő mennyiségben.¹³

A hullócsillagok fel- és eltűnési pontjának mefigyelését és a hullócsillag-rajoknak ilyen szempontból való rendszeres észlelését Konkoly dr. Weiss Ödönnek, a bécsi csillagvizsgáló igazgatójának biztatására kezdte meg 1871-ben. Weiss a hullócsillag-megfigyelésekre Ausztriában mefigyelő hálózatot szervezett és ilyennek Magyarországón való szervezése érdekében — megemlítve Konkolynek rendszeres hullócsillag-megfigyeléseit — Schenzl Guidó-hoz, a Meteorológiai Intézet akkori igazgatójához fordult 1873. szept. 23-i levelében,¹⁴ azt javasolva és

¹¹ Beob. Astroph. Obs. Ógyalla II. 8. és Nature XX. köt. 521—522. l.

¹² Ért. a math. tud. kör. X. köt. (1884) 6. sz.

¹³ Fritz Heide: Kleine Meteoritenkunde (Verständliche Wissenschaft 23 köt.). Berlin 1934. 75. l.

¹⁴ Természettud. Közlöny V. köt. (1873) 404. l. A hullócsillag-megfigyelő hálózat történetére vonatkozó adatok a Természettud. Közl. következő helyein találhatók: V. 404., VI. 36., 210., VII. 172., 332., 374., 452., 485., VIII. 252., 332., 453., X. 36., 123.

kérve, hogy a Természettudományi Társulat, amely természettudományi megfigyelések és kutatások elősegítésére már a múltban is nagy áldozatokat hozott, vegye munkakörébe a hálózat szervezését és fenntartását. A Társulat Schenzl Guidót és Heller Ágostot bízta meg munkaterv és az észlelőknek adandó megfigyelési Utasítás kidolgozásával; majd „ezen ügy továbbfejlesztésével és vezetésével” Schenzl Guidó elnöklete alatt Heller Ágostot és Konkoly Thege Miklóst bízta meg. E bizottság öt figyelő állomás szervezését és ezek mindegyike részére egy meteoroszkóp, egy duplex óra és (a megfigyelő órájának ellenőrzésére) egy átmeneti prizma beszerzését javasolja. 1875-ben július 25—31. és a Perseidák alkalmával (aug. 8—12) Ógyallán kívül már Selmecbánya, Zágráb, Szatmár észlelnek. Selmecbányát és Szatmárt a Társulat látta el meteoroszkóppal. A megfigyelők óráik ellenőrzésére az ógyallai csillagvizsgálóból kaptak időjeleket távirati úton, amihez a Távirda-Igazgatóság messzemenő segítséget és támogatást nyújtott. A magyarországi hullócsillag-megfigyelő hálózathoz eleinte Ógyalla, Budapest, Selmecbánya, Szatmárnémeti, Zágráb tartozott, majd később váltakozva — amint éppen megfelelő észlelő akadt valahol, vagy valamely állomás észlelő hiányában megszűnt — Gyulafehérvár, Hódmezővásárhely, Nagybecskerek, Vágsellye, Pozsony, Nagytagyos. A megfigyelési adatokat további feldolgozás céljából az ógyallai csillagvizsgálónak küldték. A csillagvizsgáló az összegyűlt adatokat és azok feldolgozási eredményeit az évkönyvekben rendszeresen közölte. E feldolgozást Konkoly munkatársai végezték.

A két helyen megfigyelt ugyanazon hullócsillag fel- és eltűnési adataiból (magasság és azimut) a hullócsillag magasságát és útját, a hullócsillagok látszólagos kiáramlási vagy „kisugárzási” helyéből az égen, az úgynevezett „radians”-ból a hullócsillag-raj pályáját a Nap körül ki lehet számítani. Abból a feltevésből kiindulva, hogy a hullócsillag-raj a Nap körül keringő halmaz, ismerjük az észlelés időpontjában ennek heliocentrikus helyét (ez nagy közelítésben a Föld heliocentrikus koordinátái-

val meg van adva) továbbá a radians alapján a pályához vont érintő irányát. Ez parabola-pálya meghatározására elegendő. Ha a jelenség időszakosságából a keringési időre is van támpontunk, ellipszis-pályát is számíthatunk. Ily számítások némely csillagrajnak valamely üstökössel való kapcsolatára vannak hivatva világosságot deríteni. A kapcsolat a pályaelemek azonosságában vagy hasonlóságában jelentkezik. E kapcsolatra először Schiaparelli mutatott rá 1866-ban. A magyarországi állomásokon 1871—1880. években végzett megfigyelésekből 1882-ben Kövesligethy, akkor gyakornok az ógyallai csillagvizsgálón, vezetett le radiansokat. Ezekből, a Schradertől¹⁵ közölt számítási eljárással két oly hullócsillagrajt talált, amelyeknek pályaelemei nagyon hasonlítanak két üstökös pályaelemeihez (eltekintve a Perseidáknak az 1862 III üstökössel való ismert rokonságától). Az egyik egy augusztusi raj (1872. aug. 7.42 és 1875. aug. 9.99), amelynek pályaelemei az 1854 IV üstökösnek Lesser-től számított pályaelemeivel és egy áprilisi raj (1874. április 20. 63), amelynek pályaelemei az 1861 I üstökösnek Oppelzer-től számított pályaelemeivel vannak közeli megegyezésben.¹⁶ E rajnak radiansára az ógyallai megfigyelésekből a következő pont adódott: rektaszcenzió = 268.1° , deklináció = 33.1° .¹⁷ E raj nyilván a Lyridák raja. Megemlítem, hogy e rendszeres ógyallai megfigyelések között találjuk az 1872. évi nov. 27-i rendkívül fényes hullócsillag-jelenséget, amikor időnként 38 hullócsillagot figyeltek meg egy percben Ógyallán. A raj az Andromedidák raja, amelyet a Biela üstökös maradványának tartanak.

Konkoly munkatársainak az ógyallai csillagvizsgálón az ő támogatásával végzett munkáiról szólva, ki kell emelnünk a 0° és 15° déli deklináció között fekvő csillagoknak szinképi megfigyelését. E vizsgálat eredménye az Ért. a math. tud. kör. XI. köt. 4., XII. köt. 5. és XIII.

¹⁵ Beob. Astroph. Obs. I. köt. 77—78. 1.

¹⁶ Beob. Astroph. Obs. Ógyalla IV. 89—96. 1. és Ért. a math. tud. kör. IX. 9. sz.

¹⁷ Beob. Astroph. Obs. Ógyalla II. 72. 1. és IV. 94. 1.

köt. 3. számában továbbá a csillagvizsgáló évkönyveiben mint a VIII. köt. 2. része 1887-ben jelent meg. Ebben a munkában a 7.5 nagyságrendig az álló csillagoknak Ógyallán megfigyelt színeképtípusai foglaltatnak. Ezeket a megfigyeléseket Konkoly azokhoz a megfigyelésekhez kapcsolódva vette fel a csillagvizsgáló munkakörébe, amelyeket H. C. Vogel Potsdamban a 0° — 40° északi deklinációjú és Dunér Lundben 40° -tól az északi sarkig terjedő övben egységes terv és megfigyelési eljárás szerint végeztek. A megfigyelések Ógyallán a 162 mm nyílású távcsövön egy Merz-től készített Zöllner-féle színeképelemző készülékkel történtek. A munkát Kövesligethy Radó végezte 1883 augusztusától 1886 nyaráig.¹⁸ Konkoly maga is résztvett e munkában amikor kétes esetekben a 10 hüvelykes távcsövön végzett észleléssel segített kételyeket eloszlatni. A csillag-színeképek osztályozása a Secchi-féle és Vogel-től kissé módosított osztályozásnak típusai szerint történt.

Konkoly és munkatársai egyes érdekesebb, fény- vagy színváltozó álló csillagnak, Novának színeképi és kolorimetrikus megfigyelését rendszeresen végezték (α Urs. maj. β Lyrae, γ Cassiop. Nova Androm. Nova Orion. stb.)

A rendszeres napfolt-megfigyelések Ógyallán 1872. május 16-án kezdődtek,¹⁹ a foltok helyére és terjedelmére vonatkozó viszonylagos adatokat júniusban kezdik közölni, 1880-ban térnek át a heliocentrikus hosszúság és szélesség közlésére, 1882-től kezdve egy segédkészülék segítségével

¹⁸ Kövesligethy 1881 és 1882-ben huzamosabban mint gyakornok dolgozott a csillagvizsgálón, 1883 májusától 1887. április 1-ig, amikor Budapesten asszisztensi minőségben a Meteorológiai Intézet kötelékébe lépett, mint obszervátor működött Ógyallán; kolorimetrikus és színeképi elméleti vizsgálatait is itt kezdte meg. Kövesligethy előtt a csillagvizsgáló asszisztensei: 1875-ig Nagy Tamás, 1876-tól 1878-ig Schrader Károly (később a német tengerészeti iskolák felügyelője); az ő távozése után 1879 augusztusáig Regler Emil, majd 1880. aug. 1-től 1883-ig Kobold Hermann (később kielii egyetemi tanár és az „Astronomische Nachrichten” szerkesztője). A csillagvizsgáló segédszemélyzetéről bővebben l. Kelényi B. Ottó i. m. 38. l. és Tass Antal i. m. 25—28. l.

¹⁹ Beob. Astroph. Obs. Ógyalla I. 63. l.

vel²⁰ állapítják meg ezeknek közelítő értékeit. 1885. januárius 1-től kezdve naponta megállapítják a Wolf-féle „relatív számokat”.²¹ A megelőző évekre (1872 májusáig visszamenőleg) a naponta készített és megőrzött napfelületrajzokból utólag állapították meg a relatív számokat, a kényszerű (építkezés miatt, vagy egyéb okokból bekövetkezett) hiányokat a zürichi relatív számokból a két hely napfoltmegfigyeléseit egységessé alakító tapasztalati tényező segítségével pótolva. Ilyen hiányok voltak 1872. januárius, februárius, március, április, május, 1874. április, május és december, 1875. augusztus, szeptember, október, november és december hónapokban. Az így módon a rajzokból utólag megállapított és a zürichi megfigyelésekkel kiegészített relatív-szám sorozatot 1872-től 1884 végéig Konkoly „A napfoltok gyakorisága 1872-től 1884 végéig” c. értekezésében²² közölte. Az ógyallai megfigyelések viszont mások megfigyeléseinek kiegészítésére használtattak fel, így pl. Spöhrer potsdami megfigyeléseihez.²³ Később, 1905. októberében kezdik meg a napfelület rendszeres fényképezését is.²⁴ A csillagvizsgáló évkönyveiben igen szép napfolt-rajzokat közölt Konkoly.

Zivatarok alkalmával nagyon sok villám szinképet figyelte meg Konkoly. Ezekről a megfigyelésekről a csillagvizsgáló évkönyveinek I. köt. 32—33. VI. köt. 19—20. és XIV. köt. 9. lapján, úgyszintén az Ért. a math. tud. kör. sorozatban számol be. A villámok szinképi megfigyelése époly nagy gyakorlatot és éles megfigyelő képességet kíván, mint a hullócsillagoké. A megfigyelő a legritkább esetben jut abba a szerencsés helyzetbe, hogy a szinképelemző készülék rése magára a villámszikrára van irányítva. Konkoly megfigyelései szerint az úgynevezett felületi villám, amelyben a szikra nem látható, rendszerint folytonos szinképet ad, kivételesen azonban a folytonos

²⁰ Beob. Astroph. Obs. Ógyalla V. köt. 50. 1.

²¹ Beob. Astroph. Obs. Ógyalla VIII. 1. rész 2. 1.

²² Ért. a math. tud. kör. XII. köt. (1886) 6. sz.

²³ Rudolf Wolf: Handb. Astr. II. köt. 431. 1.

²⁴ Vierteljahrschr. Astron. Ges. 40. Jahrg. (1905) 163. 1.

színeképre három hidrogén-vonalat látott vetítve, a zé-
zugos villámok általában a 3 hidrogénvonalat rendkívül
tisztn és nagy fényerősségben mutatták. Azok a zé-
zugos villámok, amelyekben a szikra útja néhányszor meg-
volt szakítva, a hidrogén és nitrogén vonalakat mutatták
rendkívül fényesen. A színeképnek a villám külső meg-
jelenési alakjával való kapcsolata azonban nem általános
szabály.²⁵

Konkoly csillagászati megfigyelő munkásságához tar-
toznak a bolygók, különösen Jupiter és Mars bolygók felü-
letének megfigyelései és e bolygókról készített rajzai. A
csillagvizsgáló évkönyveiben sok igen érdekes rajzot kö-
zölt, különösen Jupiter felületéről. Az 1878-ban a bolygó
déli félgömbjén feltűnt vöröses színezetű foltot (az angol-
ok „red spot”-ja) is többször megfigyelte. A folt éveken
át látható volt és lassan-lassan halványult. Az ógyallai
rajzokon is jól követhető gyengülése. A folt alkalmat és
módot nyújtott a bolygó tengelye körül való forgása idő-
tartamának újabb megállapítására. E munkát Kobold vé-
gezte. Az időtartamot $9^h 57^m 14.^s99 \pm 0.^s52$ csillagidőnek
(sziderikus forgás-tartam) találta. Ez az érték 1880. szept.
25. $1^h 37^m 6^s \pm 89.^s3$ időpontra vonatkozik. A számítás
1880. aug. 27. és 1881. jan. 14. között Ógyallán végzett
megfigyelések alapján történt.²⁶

Konkoly Thege Miklósra ráillenek azok a szavak,
amelyekkel ő fiatalabb barátját, a korán elhunyt jeles
csillagászt, Gothard Jenőt a róla való megemlékezésében
illette:²⁷ született műszertervező és műszerész volt. Mű-
szerújításairól, javításairól a csillagvizsgáló évkönyveiben
és szakfolyóiratokban több cikkben számolt be. Műszer-
tervező és műszerési tapasztalatait nemcsak műszerei el-
készítésében érvényesítette, hanem összefoglalva műszer-
tani könyvek megírásával és megjelentetésével mások szá-
mára is hasznosakká és gyümölcsözőkké tette. 1883-on
jelent meg Braunschweigben „Praktische Anleitung zur

²⁵ Beob. Astroph. Obs. Ógyalla VI. 19—20. l.

²⁶ Beob. Astroph. Obs. Ógyalla III. köt. 67—71. l.

²⁷ Az Időjárás XIII. évf. (1909) 137—140. l.

Anstellung astronomischer Beobachtungen mit besonderer Rücksicht auf die Astrophysik nebst einer modernen Instrumentenkunde" című 912 lapos könyve. E könyv, miként címéből is kitűnik, gyakorlati útmutatást kíván adni a megfigyelésekhez és főképp a műszerek szerkezetének igen részletes leírását adja. Dr. Th. Carlnak 20 évvel előbb, a 60-as évek elején megjelent „Prinzipien der astronomischen Instrumentenkunde" c. munkájában a gyakorlati irány háttérbe szorul. E hiányt pótolta Konkoly könyve. A könyve használhatóságát mi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy a könyv megjelenését követően évtizedek múlva megjelent újabb hasonló irányú munkák Konkoly művéből vett rajzokat és leírásokat használnak fel. E munkájában a csillagászat valamennyi ágában használatos műszereket tárgyalja, szól az órákról, a meridián-körökről, mikrométerekről, a színekép-elemző készülékekről, az égitestek fényképezéséről, a fényerősségmérőkről stb. és benne mind a sztelláris, mind az asztrofizikai megfigyelések eszközei kellő méltatást találnak. E könyv ismertetésében egy német folyóirat többek között így ír: „... kevesen vannak, akik annyira ismerik a korszerű csillagászati eszközöket, mint Konkoly. Könyve... főképp gyakorlati irányú és annyira teljes, hogy mindenki számára, akinek csillagászati műszerekkel dolga van, valószínűséggel nélkülözhetetlen.”²⁸ Egy másik német szaklap²⁹ a következő szavakkal fejezi be a könyv ismertetését: „... Vajha a csillagászati műszerek tervezői és a gyakorlati csillagászat barátai ezt az értékes könyvet olvasnák, tanulmányoznák és — követnék”. A négy év múlva, 1887-ben Halleban megjelent 372 lapos munkájában „Praktische Anleitung zur Himmelsphotographie nebst einer kurzgefaßten Anleitung zur modernen photographischen Operation und der Spectralphotographie im Cabinet” a csillagászati megfigyelések egy szűkebb körére szorítkozik, az égi testek fényképezésére és a kísérletező szobában végzendő fényképezési és színeképelemzési munkákra.

²⁸ Sirius XVI, Neue Folge XI. köt. (1883) 142. l.

²⁹ Centralzeitung f. Optik u. Mechanik. IV. köt. 81. l.

Az égfényképezésre szolgáló műszerek, berendezések és használatos eljárások igen részletes leírását adja, kiegészítve ezeket a fényképezés terén szerzett saját gazdag tapasztalataival. Egyes részletekben — a tárgyalt feladatok természeténél fogva — érintkezik e munka a négy év előtt kiadott munkával. Három év múlva, 1890-ben jelenteti meg ugyancsak Halleban „Handbuch für Spectroscopiker im Cabinet und am Fernrohr“ 568 lapos, hatalmas kötetét. Ezzel a könyvével a színeképelemzést tárgyaló és külföldi szerzőktől származó jeles összefoglaló munkákat gyakorlati irányban kívánja kiegészíteni. Gyakorlati tanácsaival és saját tapasztalatai közlésével többek között a kezdőket a színeképelemzésben és a vidéki középiskolai tanárokat kívánja támogatni, akik csekélyebb eszközökkel rendelkeznek, mint például a főiskolák.

A csillagászat fejlődése mind hatalmasabb műszerfelszerelést, nagyobb és tökéletesebb távcsöveket, színeképelemző készülékeket, az égi fényképezés haladásával új mérő berendezéseket követelt. Konkoly imént említett három nagy munkáját az újabb hasonló irányú munkák háttérbe szoríthatták, bár tanácsait a műszerészek ma is nagyra becsülik és követik, de megjelenésük idejében, különösen gyakorlati irányuknál fogva, valóban hiányt pótoltak. Műszertani tudását és tapasztalatait a külföld szakkörei nagyon jól ismerték és nagyra becsülték. Valentiner nagy kézikönyvében Konkoly írt „Astrophotographie“ című alatt összefoglaló cikket az I. kötet 212—304 lapjain.³⁰

Az 1890. év jelentős változást hoz Konkoly munkásságában. 1890. szept. 11-én kelt gróf Csáky Albin-nak, akkori vallás- és közoktatásügyi miniszternek a Magyar Tudományos Akadémiához intézett leirata, amelyben értesíti az Akadémiát, hogy az Akadémia korábbi felterjesztése alapján a király Konkolyt a M. Kir. Orsz. Meteorológiai és Földmágnassági Intézet igazgatójává nevezte ki. Az Akadémia III. osztálya október 6-i ülésén veszi ezt

³⁰ Dr. W. Valentiner: Handwörterbuch der Astronomie I—IV kötet. Leipzig. 1897—1902.

tudomásul és 1890. szept. 18-án kelt levélben Eötvös Loránt báró, az Akadémia elnöke értesíti Konkolyt a kineveztetésről. E kissé körülményesnek látszó eljárást megmagyarázza az a szoros kapcsolat, amely az Intézetet története legelejétől fogva az Akadémiához fűzi. Az Akadémia Matematikai és Természettudományi Osztálya szorgalmazta a múlt század hatvanas éveinek végén egy Meteorológiai Intézet felállítását és Természettudományi Bizottsága dolgozta ki a felállítandó Intézet Szervezeti Szabályzatát. Ennek egyik pontja kimondja, hogy az Intézet igazgatójának kinevezése mindenkor a Magyar Tudományos Akadémia ajánlata alapján történik. A Szervezeti Szabályzat az Intézet fejlődésének megfelelően 1896-ban némileg módosult, de az említett rendelkezés a módosított Szabályzatnak is lényeges pontja és a mai napig érvényben van.³¹

A Meteorológiai Intézet igazgatói állásának vállalása folytán Konkoly idejének legnagyobb részét Budapesten volt kénytelen tölteni, állandó lakását Budapestre tette át, csak nyáron tartózkodott huzamosabb ideig Ógyallán, csillagvizsgálójával nem foglalkozhatott annyit mint azelőtt, csillagászati megfigyeléseket is csak szórványosabban végezhetett. Csillagászati megfigyeléseket Ógyallán a Meteorológiai Intézetnek az ógyallai meteorológiai kirendeltséghez beosztott tisztviselői végeztek.

Az 1890. évvel záródó két évtized alatt végzett munkára Konkoly jogos büszkeséggel és megelégedéssel tekinthetett vissza. Csillagvizsgálója működésének az évkönyvekben és szakfolyóiratokban közzétett eredményei az ógyallai csillagvizsgálót Európaszerte ismertté és becsültté tették.

De e két évtizedben a csillagászat hazai művelésének érdekében egyéb eredményes munkásságot is fejtett ki Konkoly. Az ő példaadásának és személyes közreműködésének köszönhető, hogy e húsz év alatt az ógyallain

³¹ A Meteorológiai Intézet történetére vonatkozólag bővebben l. dr. Réthly Antal: A Meteorológiai Intézet 70 éves. Az Időjárás XLIV. évf. (1940) 237—248. l.

kívül még három csillagvizsgáló létesült, a Haynald Lajos bíboros érsektől alapított érseki főgimnáziumi csillagvizsgáló Kalocsán, Gothard Jenő és Sándor herényi és Podmaniczky Géza báró kiskartali csillagvizsgálója. A kalocsai csillagvizsgáló Konkoly tervei szerint épült és kapott felszerelést a főgimnázium épületében. Az építkezéshez 1878 őszén fogtak hozzá. A fennkölt szellemű, tudománykedvelő és művelő főpap a csillagvizsgálót rendeltetésének megfelelően felszerelte úgy, hogy az eredményes munkát fejthetett ki. A Jézustársaság tagjainak vezetése alatt különösen Nap-megfigyeléseivel szerzett magának megbecsülést külföldi tudományos körökben is. Elég itt Fényi Gyula S. J. munkásságára utalni. Az 1881-ben emelt herényi obszervatórium alapítóit szoros barátság fűzte Konkolyhoz. Obszervatóriumuk munkálkodási irányának kitűzése is az ő befolyására vezethető vissza.³² Valószínűleg Konkoly befolyásának tulajdonítandó, hogy Gothard Jenő eredeti szándékát, fizikai kísérleti intézet berendezését, megváltoztatva, egy asztrofizikai csillagvizsgáló létesítésére határozta el magát. A herényi csillagvizsgáló fő műszere a Konkolytól 1881-ben vásárolt ógyallai 10 1/2 hüvelykes Browning-féle tükrös távcső volt. Némí átalakítás után ezzel készítette Gothard Jenő nevezetes spektrofotográfiai felvételeit ködfoltokról és néhány Nova csillagról. Ugyancsak Konkoly közreműködésével és tervei szerint épült 1884-ben a kiskartali csillagvizsgáló, amelyet Podmaniczky Géza báró és neje szül. Degenfeld-Schonburg Berta grófnő emeltek a csillagászat művelésére.³³

A herényi és a kiskartali csillagvizsgálót az a sors érte, ami a magáncsillagvizsgálók legtöbbjét érni szokta, alapítóik halála után megszűntek. A magáncsillagvizsgálók balvégzete azonban nem mindig az érdeklődés és tárgyszeretet hiányának a következménye, hanem egy

³² *Báró Harkányi Béla: Megemlékezés Gothard Jenőről. Természettudományi Közlöny 1909. 839—845. 1.*

³³ A kalocsai, herényi és kiskartali csillagvizsgálók történetére l. bővebben Kelényi B. Ottó és Tass Antal i. m.

másik körülményben keresendő. A csillagászat haladása szorosan összefügg a megfigyelési eszközök tökéletesítésével, a távcsövek és egyéb mérő eszközök hatóképességének növekedésével. Ez pedig — különösen a tudomány gyors fejlődési korszakában, amilyen például az asztrofizikáé volt a múlt század utolsó és a jelen század első évtizedeiben — újabb és újabb anyagi terheket jelent a csillagvizsgáló eredményes működése érdekében. Ekkora terhek viselését a legritkább esetben vállalhatja magánszemély.

Konkoly érdemeit a csillagászat művelése és a magyarországi csillagászati tevékenység fellendítése körül a Magyar Tudományos Akadémia is elismerte, amidőn 1876-ban levelező, majd 1883-ban tiszteleti taggá választotta.

És mindezen sikerek mögött és ellenére egy gondolat nyugtalanította, aggasztotta Konkolyt. A magáncsillagvizsgálók általános sorsa, hogy alapítójuk halála után megszűnnek, a saját csillagvizsgálója jövője iránt is aggodalommal töltötte el. Ha az ő halála után csillagvizsgálója megszűnik, ez a csillagászat magyarországi művelését is hosszú időre, legalább évtizedekre megakaszthatja és a tőle megindított fellendülést hosszú időre ismét pangás, szomorú tétlenség váltja fel. Mert vajjon akad-e egyhamar újból valaki, akiben egyesül a tárgyért való lelkesedés, a megfelelő vagyon, a határtalan áldozatkészség, hogy új hajlékot teremtsen a csillagászatnak, előről kezdje az építést és akinek szándékait nem bénítja meg eleve a magáncsillagvizsgálók balvégzetének tudata. Meggyőződése volt, hogy a csillagászat művelését Magyarországon, de egyebütt is, csak úgy lehet biztosítani, ha a csillagvizsgáló állami tulajdon és annak a tudomány haladásával szükségszerűen együtt járó korszerű fejlesztése állami feladat.

Ily megfontolások indították őt arra, hogy 1878-ban magáncsillagvizsgálóját „összes gyűjteményeivel és teljes felszereléssel ... a létesítendő pozsonyi egyetemnek aján-dékul” ajánlja fel „... egyedül azt a feltételt kötvén ki, hogy ő ... a műszerek tudományos használatát élvez-

hesse". 1878. november hó 18-án kelt Trefort Ágoston-nak, akkori vallás- és közoktatásügyi miniszternek Konkolyhoz intézett levele, amelyben köszönetét fejezi ki a nagylelkű ajánlatért és azt elfogadja. A pozsonyi egyetem felállítása azonban akkor nem valósulhatott meg. Látna a pozsonyi egyetem felállítása körül mutatkozó nehézségeket, a következő évben, 1879-ben december hó 9-én Komáromban dr. Nagy Vilmos kir. közjegyző irodájában kelt közjegyzői okiratban a csillagvizsgálót a budapesti Kir. József-Műegyetemnek ajánlja fel, amelynek új hajléka éppen épülőben volt. E Nyilatkozat világosan felfedi azokat az okokat, amelyek rövid időközben immáron másodszor ily ajánlattételre indítják. A Nyilatkozatnak erre vonatkozó részét, mint egyúttal ajánlata indító okaira jellemző, szó szerint közlöm: „... tekintettel azon körülményre, hogy azon műszerek, szerelvények, vagy teljesen berendezett intézetek, melyeket egyes tudománykedvelő magánzók gyakran a legnagyobb áldozatok árán szereztek — szolgáljanak azok a tudomány bármely ágának művelésére — szerzőjüknek halála után rendesen, sőt majdnem kivétel nélkül elhanyagoltatnak, elszóratnak és minden nyom nélkül elenyésznek, vagy legjobb esetben a célirányos használat kizárásával valamely múzeumba helyezve a megfelelő tudományra nézve úgyszólván teljesen elvesznek — elhatároztam, hogy ógyallai felállított és jól berendezett csillagdámnak összes műszereit azokat az említett enyészettől megóvándó és a jövőre nézve is a hazai tudományok emelésének eszközeivé teendő, valamely honi tudományos intézetnek ajándékozom. Ezen eszmétől indítatva említett csillagászati műszereimet a Pozsony városában felállítani tervezett tudományos egyetem javára már felajánlottam ugyan, de tekintve, hogy az említett egyetem felállításának lehetősége mindinkább kétségessé válik, vagy annak létesítése legalább is ... távol kilátásba helyeztetik, ... méltán kell aggódnom az iránt, miszerint az annyi gonddal és kegyelettel őrzött értékes szerzemények a fentebb érintett sorsban fognak részesülni, még mielőtt a tervezett egyetem felállításának eszméje meg-

valósulna. Nehogy tehát szándékom és elhatározásom kivitele a pozsonyi egyetem tervének netaláni megváltoztatása, vagy esetleg elejtése által megghiúsíttatnék, indítatva érzem magamat az általam külön elkészített leltárban foglalt összes csillagdei műszereimet a budapesti Királyi József-Műegyetemnek tulajdonába átengedni oly feltétellel, hogy a nevezett műegyetemben felállítandó csillagdának vezetésével a magas kormány által életfogytiglan én bízatom meg és az ajándékozott műszereknek használata nekem mindenkor megengedve leend..." A Műegyetem Tanácsa köszönettel fogadta ajánlatát és a tanártestület elé azt a javaslatot terjeszti, hogy „a majdan Budapestre szállítandó ógyallai műszerek a felsőbb geodézia szertárának tulajdonát képezzék és a csillagda vezetésével a felsőbb geodézia rendes tanárának főfelügyelete alatt „a gyakorlati csillagászat tiszteletbeli tanára” címmel a nemeslelkű adományozó ... bízassék meg.” E javaslatot a tanártestület elfogadja és a miniszter tudomásul veszi. Az új csillagvizsgáló elhelyezése ügyében azonban nehézségek merülnek fel, mert kitűnik, hogy a tervezett csillagvizsgáló az elkerülhetetlen ingások és rázkódások miatt nem helyezhető el a második emelet fölé, amint eredetileg tervezve volt. A műegyetem építési bizottsága ezért azt javasolja a miniszternek, hogy a csillagvizsgáló „ne a műegyetem főépületébe, hanem ... egy külön pavillonban helyeztessék el, melynek költségei is külön a műegyetem építési költségeinek keretén kívül lennének megszavazandók.” E célszerű terv nem volt megvalósítható.

És mintha a csillagvizsgáló államosítása elé tornyosuló akadályok Konkoly akaraterejét növelték volna, csillagvizsgálója fejlesztését és kedvenc tárgyának, az asztrofizikának művelését talán még nagyobb odaadással és rajongással folytatja. A tükrös távcső helyébe, amelyet 1881 nyarán Gothardék vásároltak meg, egy 10 hüvelykes refraktor kerül. Lencséjét Merz kiváló optikai műhelye szállítja, egyébként a műszer a potsdami távcsőnek mása és Konkoly tervei és rajzai szerint nagyrésztben a csillagvizsgáló mechanikai műhelyében készült. Majd egy új

reverziós-spektroszkóp, egy új heliosztát, fotoheliográf, laboratóriumi vizsgálatokhoz új színeképelemző készül és egyéb kisebb műszerekkel gazdagszik a csillagvizsgáló felszerelése. A csillagvizsgáló igen élénk munkásságot fejt ki. Nagy része van ebben annak a körülménynek is, hogy ekkor (1880—1887) működött a csillagvizsgálón egymást felváltva Konkolynak két legkiválóbb munkatársa, Kobold és Kövesligethy, amaz a sztellár-asztronómia, emez az asztrofizika terén.

A Meteorológiai Intézet igazgatói székében Konkoly erős szervezői tehetségnek bizonyult. Az Intézetet nagyon szerény viszonyok közt találta. Az igazgatói állásban elődeinek minden igyekezete az Intézet korszerű fejlesztésére az anyagi eszközök hiánya miatt eredménytelen volt. Rövid idő alatt sikerült Konkolynak az Intézetet a szerény keretből kiemelnie és hatalmas intézménnyé fejlesztenie. Azáltal, hogy a meteorológiának gyakorlati ágait, különösen az időjárás előrejelzését és a csapadékmérő hálózat bővítését helyezte előtérbe, sikerült illetékes körökben nagyobb érdeklődést kelteni és bővebb anyagi támogatást szerezni. A tisztviselők számát növelhette, a tárgyi beszerzésekre, a külső észlelők díjazására stb. nagyobb összegeket fordíthatott. Az Intézet régi, szűk hivatalos helyiségéből (a Bécsi-kapu közelében levő Novák-féle villából a Lovas-úton) Főutca 6. szám alá költözött.

Egyik fontos feladatának tekintette, hogy az Intézetnek korszerű obszervatóriumot létesítsen. Ott, ahol a megfigyelések eddig folytak, a Lovas-úti intézeti kertben ezt nem lehetett elérni: a hely nem felelt meg e célnak. Továbbá ily obszervatórium terve a költségek nagysága és a felettes hivatalos gépezet nehézkessége miatt rövid időn belül nem látszott megvalósíthatónak. Ezért az obszervatórium fontos kérdésének megoldását úgy tervezte, hogy Ógyallán a tágas parkban, ahol a csillagvizsgáló is áll, és a lakóház egyik melléképületében ad hajlékot egy obszervatóriumra fejleszthető jól felszerelt meteorológiai megfigyelő-telepnek. Ez a terv volt a legkisebb költséggel, legsimábban és leggyorsabban keresztülvihető. Külö-

nösen ajánlatos volt ez a megoldás a földmágnességi megfigyelések szempontjából, mert gondolni kellett arra, hogy a fővárosnak nagy arányokban növekvő forgalma, majd a később mindinkább tért hódító villamosítás ezeket a megfigyeléseket nagyon károsan befolyásolhatja, sőt lehetetlenné teheti. E tekintetben külföldi példákra is hivatkozhatott, hol az obszervatóriumok a fővárosban levő központi irodai helyiségektől szintén távolabb vannak. Így kerültek Ógyallára mindjárt a 90-es évek elején a földmágnességi műszerek és bővült az ott már 25 év óta működő meteorológiai megfigyelő állomás³⁴ újabb műszerekkel, ezek között sok öniró műszerrel. Az ógyallai meteorológiai megfigyelőből az Intézet tisztviselője lett és a megfigyelő telepen az Intézetből Ógyallára áthelyezett 1—2 — később több — tisztviselő dolgozott. Ezek végezték a csillagvizsgálón a rendszeres nap-megfigyeléseket, a hullócsillag-megfigyeléseket, egyik-másik közülök egyéb csillagászati megfigyelést is. Az ógyallai meteorológiai és földmágnességi megfigyelések külön havi füzetekben, a csillagászati megfigyelések pedig a régi évkönyvek folytatásaként közöltettek.

A gyakorlati meteorológiai feladatok megvalósítására a földművelésügyi tárca jelentékeny összeggel járult az Intézet költségvetéséhez. 1893-ban e hozzájárulás már meghaladta az Intézet saját költségét, amelyet a vallás- és közoktatásügyi minisztériumtól kapott, és ekkor az Intézet a földművelésügyi tárcához került. Az Intézet nagyarányú fejlesztéséhez sikerült Konkolynak előbb Bethlen András gróf (1890—1894), majd azután Darányi Ignác (1895—1903 és 1906—1910) földművelésügyi miniszterek érdeklődését és támogatását megnyernie. Egyik fő célja volt, hogy az ógyallai meteorológiai telepet korszerű meteorológiai és földmágnességi obszervatóriummal fejlessze.

³⁴ Rendszeres meteorológiai megfigyeléseket 1867 óta végeztetett Konkoly Ógyallán. Az adatokat 1861—1871 időközben Bécsbe küldötték a központi meteorológiai intézetbe. A magyar meteorológiai intézet megalapítása (1871) után 1872. január hónaptól kezdve az adatok ide lettek küldve.

ahol a meteorológiai elemek és a földmágnességi erő megfigyelése mellett egyéb vizsgálatok, mint légköri elektromossági, nap- és ég-sugárzási stb. mérések, történjenek. E terv megvalósítására való törekvése hozta őt ellentétbe 1895-ben azzal a mozgalommal, amely a Tátrában meteorológiai hegyi obszervatórium építését szorgalmazta.³⁵

Időközben Konkoly tevékenysége más térre is kiterjedt. 1896-ban a tatai kerület megválasztotta őt szabadelvű párti programmal országgyűlési képviselőnek. E kerületet az 1896—1901. és 1901—1906. ülésszakokban képviselte. Nem politikai becsvágyból vállalta e megbízást; a politika nem érdekelte őt különösebben. E megbízatás vállalásával használni akart a magyar közművelődés ügyének, nem utolsó sorban azoknak a feladatoknak, amelyekért évtizedeken át dolgozott: a csillagászat művelésének hazánkban, a meteorológiai vizsgálatok előbbvitelének meteorológiai obszervatórium létesítésével és szívesen állította a közügyek szolgálatába gazdag tapasztalatait a vasúti közlekedés és a hajózás terén. Mindkét ülésszakban a közlekedésügyi bizottság tagja. Tízszor szólalt fel az 1896—1901-i ülésszakban és egyszer az 1901—1906-i ülésszakban. A csillagászat érdekében két ízben tartott beszédet: 1897. febr. 26-án a költségvetési vitában országos csillagvizsgáló létesítése érdekében és 1901. febr. 16-án ugyancsak a költségvetési vita folyamán egyetemi csillagászati tanszék felállítása és csillagászati múzeum létesítése ügyében. Egyéb felszólalásaiban foglalkozott vasút-közlekedési és hajózási ügyekkel, több ízben a vízi utak fejlesztésével, különösen a Vág hajózhatóvá tételével, a Vaskapu-szabályozással, a folyamrendőrséggel, gépiparunkkal, a magyar ipar pártolásával, a hajózási tisztviselők kiképzésével, a vasúti személyzet anyagi helyzetének javításával stb. de kitért más közművelődési kérdésekre is, pl. a Nemzeti Színház és az Operaház ügyeire. Konkoly remélhette, hogy országgyűlési képviselői tevékenysége folyamán az érvek mennél gyakoribb felsorakoz-

³⁵ Gombocz Endre: A kir. m. Természettudományi Társulat története 1841—1941. 269—270. l.

tatása, a képviselőházi felszólalások nagy nyilvánossága jelentékeny mértékben használhat azoknak a közművelődési feladatoknak, amelyeknek előbbrevitele és megoldása annyira szíven feküdt. Fáradozását siker koronázta.

Darányi Ignác a tárcájához tartozó tudományos és kísérleti intézetek fejlesztését nagyon szíven viselte. A Földtani Intézet új palotája és múzeuma, az Állatorvosi Akadémiának főiskolai rangra emelése, a Szőlészeti Kísérleti Állomás új épülete, az Országos Kémiai Intézet új palotája, a páratlan Mezőgazdasági Múzeum alapítása stb. az ő nevéhez fűződik. Alkotásai sorában méltó helyet foglal el a Meteorológiai Intézet ógyallai obszervatóriuma. Ez is az ő minisztersége alatt épült a Konkolytól e célra átengedett és vásárlással mintegy 9800 m²-re kiegészített telken. A földmágnességi épület régi helyén, a kastély parkjában maradt. Az obszervatórium telkén a meteorológiai és légköri elektromossági készülékeken kívül később földrengési műszer is helyet nyert. Az új obszervatóriumot 1900. szept. 10-én Darányi Ignác nyitotta meg ünnepélyes keretek közt.

1898-ban Budapesten tartotta nagygyűlését az „Astronomische Gesellschaft”. E nagyjelentőségű nemzetközi egyesülés budapesti összefüvetele nagymértékben használt az állami csillagvizsgáló ügyének. Ebben az évben tárgyalások kezdődtek az államkincstár és Konkoly között az ógyallai csillagvizsgáló államosítása ügyében. E tárgyalások eredményre is vezettek és 1899-ben Konkolynak évtizedek óta táplált óhajta teljesedésbe ment. 1899. május 16-án kelt az az Ajándékozási Szerződés, amely egyrészről Konkoly Thege Miklós, másrészről a magyar államkincstár képviselőjében a m. kir. vallás- és közoktatási miniszter, Wlassics Gyula között kötött. E szerint „Dr. Konkoly Thege Miklós ... a magyar államkincstárnak kizárólagos és örök tulajdonjoggal odaajándékozta, a magyar államkincstár nevében pedig a vallás- és közoktatási miniszter ajándék gyanánt elfogadja az ógyallai 11. sz. tjkvben A. L. 14. sorszám 81. hrsz. alatt felvett telken fekvő csillagda főépületét, továbbá az ahhoz tar-

tozó melléképületeket ... összes bútorfelszerelési cikkel együtt abból a célból, hogy mindezek az elősorolt épületek és berendezéseik asztrofizikai obszervatórium gyanánt a magyar tudományosság gyakorlására és fejlesztésére szolgáljanak..." Az ógyallai csillagda mindenkor a „Konkoly Thege Miklós alapítvány nevet viseli... Az ógyallai csillagda igazgatója fizetésre vagy tiszteletdíjra való igény nélkül az ajándékozó...marad mindaddig, amíg életereje vagy munkakedve megengedi..." A magyar állam ezzel egy fontos művelődési intézmény birtokába jutott, amelynek fenntartása és fejlesztése ugyan terheket is rótt rá, de e terhek alól a XIX. századfordulón egy művelt állam sem vonhatta ki magát. Konkoly pedig megnyugodhatott abban, hogy csillagvizsgálójának fennmaradását és fejlődését biztosította és állandó hajlékot nyújtott a csillagászatnak Magyarországon. A csillagvizsgáló államosítása a fiatalabb nemzedéknek a csillagászatban és a csillagászati földrajzban való kiképzését is lényegesen előbbre vitte. Az államosítás után a nyári hónapokban évente egyetemi hallgatóknak egy-egy csoportja töltött néhány hetet Ógyallán és tanulta gyakorlatban a csillagászati méréseket.

A közművelődés és a tudomány terén tett szolgálatainak megbecsülése a bel- és külföld részéről megnyilatkozott azon az ünnepélyen is, amelyet 60-ik születésnapja alkalmából a Meteorológiai Intézet tisztikara rendezett.³⁶

Konkoly 1911 szeptember havában történt nyugalmomba vonulásáig állt a Meteorológiai és Földmágnességi Intézet élén. Igazgatói működése az Intézetre folytonos fejlődést jelent. A tisztikart növelte, a tudományos kiadványok terjedelmét sikerült jelentékenyen nagyobbítani, a megfigyelő hálózat fejlődött, az Intézet obszervatóriumát sikerült megépíteni Ógyallán és igazgatói működése utolsó éveiben 1909—10-ben épült fel az Intézet székháza a Kitaibel Pál-utcában. A tőle lerakott alapon utódai az igazgatói székekben tovább építhettek.

A csillagvizsgáló államosítását követő első időben

³⁶ Az Időjárás VI. évf. 1902 1—27. 1.

Kövesligethy Radó, a csillagvizsgáló tiszteletbeli aligazgatója 1904-ig és Harkányi Béla báró, obszervátora 1902-ig. Az ő kezdeményezésükre 1901-ben egy kisebb, 1903-ban egy nagyobb Zöllner-féle korszerű asztrofotométer szereztetett be, továbbá egy ékfotométer és a csillagvizsgáló munkakörének fő pontja a vizuális csillagfény-mérés lett. Konkoly a csillagvizsgáló műszerfelszerelésének korszerűsítését szorgalmazta elsősorban. 1904-ben lehetett egy új, 162 mm nyílású fényképező távcsövet beszerezni. Ezt a meglevő 262 mm nyílású távcsőre szerelték, miután az utóbbi megfelelő módon át lett alakítva. Így a csillagvizsgáló az ég-fényképező munkákat is felvehette munkakörébe. Később, 1908-ban a csillagvizsgáló felszerelése egy 200 mm nyílású és Heyde drezdai cégtől beszerezett távcsővel gyarapodott. Ez a távcső fényképező „mozgó kamrával” van ellátva, a csillagok fényességének Schwarzschild módszere szerint való megállapítására. Egy ultraiolya spektrográf, Konkoly-féle protuberancia színekpelemző fotoheliográf, új üstökös-színekpelemző és több kisebb-nagyobb régi műszer átépítve és a lehetőséghez képest korszerűsítve, növelte a csillagvizsgáló felszerelését. Az átépítési munkákat Konkoly tervei szerint és az ő személyes felügyelete alatt a Meteorológiai Intézet mechanikai műhelyében végezték. E munkákról Konkoly időközönként a csillagvizsgáló kisebb kiadványaiban (7. 9. 14. sz.), az „Az Időjárás” folyóiratban és a „Vierteljahrsschrift der Astronomischen Gesellschaft”-ban közölt évi jelentéseiben számol be. Szorgalmazza a csillagvizsgáló tudományos személyzete anyagi helyzetének javítását, amit azért is fontosnak tart, hogy a személyzetben ne történjék gyakori változás, mert ez a csillagvizsgáló munkásságának rovására megy. Amikor Konkoly 1911-ben a Meteorológiai Intézet igazgatásától visszavonult, a csillagvizsgálónak saját mechanikai műhelyét kellett nagyobbítani. 1911—12 folyamán az államkincstár új irodaépületet építtetett a csillagvizsgáló számára. Ebben az épületben kapott elhelyezést egy könyvtárterem és egy komparátorszoba is.

A csillagvizsgáló működésében mindinkább érezhető lett a meglevőknél nagyobb távcső hiánya. Ezért már az 1910-es évek elején tervbe vették egy 60 cm átmérőjű tükrös távcső beszerzését, egybekötve egy 30 cm-es lencsés vezető távcsővel. A műszert 1913-ban a Heyde cégnél meg is rendelték, de a háború a műszer szállítását megakadályozta. Csak másfél évtized múlva, 1928-ban valósult meg a terv és jutott a már Budapesten, a Svábhegyen újra épült csillagvizsgáló e műszer birtokába. A század első évtizedében Konkoly nagytagyosi birtokán is berendezett egy kis csillagvizsgálót. Egy négyhüvelykes távcső, egy átmeneti prizma az órák járásának ellenőrzésére, több színeképelemző készülék alkotta főbb felszerelését, és a hullócsillag-megfigyelésekhez egy emelvény szolgált. Főképp hullócsillagmegfigyelések és szórványosan csillagszínképi megfigyelések történtek itt. Az említett felszerelést, sok egyéb kisebb műszerrel és segédkészülékkel kiegészítve, Konkoly a bencésrend pannonhalmi főmonostorának ajándékozta 1914-ben, „azon kikötéssel, hogy az Pannonhalmán fel legyen állítva s mint egy pannonhalmi csillagda szerepeljen a tudomány előtt.”

Konkoly utolsó közleménye a Matematikai és Természettudományi Értesítő XXXIV. kötetének (1916) 589—606. lapjain jelent meg. Címe: Jelentés az ógyallai astrofotometriai megfigyelésekről. E közlemény azokról a csillagfénymérésekről ad összefoglaló képet, amelyeket a 0° — 10° deklinációjú és a „Bonner Durchmusterung” becslésében 7.5 nagyságrendnél nem gyengébb csillagokon vizuálisan Zöllner-féle fotométerrel végeztek. E mérések a potsdami csillagvizsgálón az ég északi feléről végzett mérésekhez kapcsolódtak. A mérések és eredmények részletesen mint a csillagvizsgáló „nagyobb kiadványainak” I. kötete, 1916-ban jelentek meg. A méréseket majdnem kizárólag Tass Antal obszervátor és Terkán Lajos adjunktus végezték. Az előszót e kötethez 1916 januáriusi kelettel még Konkoly írta. Néhány hét múlva örökre kihullott a toll a kezéből.

A sors megkímélte Konkolyt attól, hogy a nagy összeomlást és a csillagvizsgáló Budapestre menekülését megérje. Egy nagy kultúrpolitikusnak, Klebelsberg Kuno grófnak megértése és gondoskodása, a székesfővárosnak és egyéb kisebb közületeknek áldozatkészsége és nem utolsó sorban Tass Antal szívós kitartása és fáradozása lehetővé tette, hogy a Budapestre menekült csillagvizsgáló a réginél nagyobb és nemzetközi viszonylatban is számottevő keretben és felszereléssel a Svábhegyen felépüljön.³⁷ Mint „Konkoly alapítványú” asztrofizikai csillagvizsgáló, nevében és hagyományaiban hirdeti alapítójának, a magyar művelődés e kimagasló alakjának el nem múló érdemeit.

Konkoly sokat utazott külföldön, többször vett részt nemzetközi csillagászati összejöveteleken és tudományos fényképészeti nagygyűléseken és azokon előadást tartott. Különösen gyakran fordult meg Németországban. Baráti kapcsolat fűzte őt ott az asztrofizika néhány kiváló művelőjéhez; így Vogel Hermann Károlyhoz, a potsdami és Wolff Miksához, a heidelbergi csillagvizsgáló igazgatójához, több nevesebb optikai gyár vezetőihez; így többek közt lovag Merz Zsigmondhoz, dr. Pauly Miksához, a jénai Zeiss-gyár főnökéhez. Külföldi barátai közül többen Ógyallán meglátogatták őt és az ott töltött napokra mindig szívesen emlékeztek vissza.

Külföldi tapasztalataiból a jót az ógyallai csillagvizsgálón is megvalósította, vagy nem ritkán még jobban helyettesítette. Külföldi útjairól több ízben cikkekben és népszerű tudományos előadásokban számolt be. Ilyen beszámolók „Néhány külföldi meteorológiai obszervatóriumról, különös tekintettel az Ógyallán építendő m. kir. meteorológiai központi obszervatóriumra”³⁸ és „Tanulmányok a triesti meteorológiai csillagászati és szeizmológiai obszervatóriumban”³⁹ stb. cikkei, továbbá a budapesti Urániában „A szentgotthárdi alagút”, „A Rajna forrástól Kölnig”,

³⁷ *Tass Antal: Stella* III. évf. (1928) 101—127. l.

³⁸ *Az Időjárás* III. 1899 69—96. l.

³⁹ U. o. V. 1901 különmelléklet.

(1900. március), a temesvári Szabad Lyceumban „Utazás a Szentgotthárdon hajdan és most” (1901. nov. 23.) stb. címen tartott előadásai. Egyéb népszerű előadásai közül felemlítjük a Természettudományi Társulatban⁴⁰ „Az égi testek fizikai alkotásáról”, a temesvári Szabad Lyceumban „A csillagászati megfigyelések hajdan és most”,⁴¹ „Az óra”,⁴² a pozsonyi Urániában „Közlekedési eszközeink hajdan és most”⁴³ címmel tartott előadásait. A magyar orvosok és természetvizsgálók 1907 augusztusában Pozsonyban lefolyt vándorgyűlésén „A hullócsillagokról” címen tartott népszerű tudományos előadást. Az Erzsébet Népakadémiában „Optikai üvegek előállítása”⁴⁴ és „A közlekedési eszközök hajdan és most.”⁴⁵ Napilapokban (Fővárosi Lapok, Nemzet, Az Ujság, Pester Lloyd, Magyarország stb.) is közölt közérdekű, vagy tudományos tárgyú cikkeket. A Pallas Nagy Lexikonba több csillagászati, főképp műszertani cikket írt. Népszerű tudományos előadásait nagyon szerette és élvezte a közönség. Kedves humorral fűszerezett, könnyű, csevegő formában ismertette meg hallgatóságát a tudományos kutatásokkal és azok eredményeivel. Olykor-olykor amikor előadásában vagy cikkeiben saját tapasztalataival és meggyőződésével ellenkező felfogásról szól, elragadja néha lobbanékony természete, és ilyenkor néha nem megérdemelt fulánszúrá-sokból is kijut az ellenfélnek. Kritikáiban mindig csak az ügyet nézi, amelyért harcol. Vitás kérdéseket néha egy humoros ötlettel vagy hasonlattal, adomával jobban megvilágít, mint hosszadalmas fejtegetésekkel lehetne.

Benső megértéssel és elmélyedéssel gyönyörködött a festőművészet remek alkotásaiban. Az újabb mesterek közül különösen Böcklin volt rá nagy hatással. Böcklin művészetéről előadást is tartott a komáromi Szabad Lyceum-

⁴⁰ Népi természettud. előadások gyűjt. 54. sz. Term.-tud. Közl. XVIII. 1886 364. l.

⁴¹ 1901. nov. 22.

⁴² 1906. nov. 9.

⁴³ 1906. nov.

⁴⁴ 1906. febr. 17.

⁴⁵ 1906. márc. 10.

ban.⁴⁶ Lelkes művelője a zenének. Kitünően zongorázott és zeneköltéssel is foglalkozott. Több dala jelent meg. Zongorára átírta Bach e-moll fugáját és nyitányt írt Jókai „Milton” című színművéhez. Ez utóbbit a Budai Zene-kör 1903. május 18-án tartott zenekari hangversenyén mutatták be szép sikerrel. Lelkesedett Wagner zenedrá-máiért, de nagyon kedvelte a korábbi romantikus zene-költőket, Webert, Mendelssohnt stb. is.

Sok bel- és külföldi tudományos társulatnak volt tagja, tiszteleti tagja a „Deutsche Meteorologische Gesellschaft”-nak, a Magyar Földrajzi Társaságnak, a pozsonyi Toldy-Körnek, a Délmagyarországi Természettudományi Társulatnak, a komáromi K. u. K. Militär-Wissenschaftlicher Verein-nek, a Tudományegyetemi Természettudományi Szövetségnek, a komáromi Jókai Közművelődési és Múzeum Egyesületnek. A philadelphiai egyetem a doktori címet adományozta neki 1874-ben. Számos kitüntetésben volt része. Tulajdonosa volt a III. osztályú Vaskorona-rendnek, a Pro Litteris et Artibus érdemjelnek, a Szent István-rend kis keresztjének, a porosz II. osztályú Vörös Sas-rendnek, a wüttembergi Korona-rend komturkeresztjének, a Ferenc József-rend komtur keresztjének a csillaggal, a szerb Takova-rendnek a komturkereszttel és tiszti csillaggal, a Mária Terézia főhercegnő fényképészeti aranyérmének, a Photographische Gesellschaft Daguerre aranyérmének, a Photographische Gesellschaft Voigtländer ezüst érmének.

E kitüntetések, mint törekvéseinek külső elismerései jól estek neki, de benső megelégedettségét az a tudat adta, hogy a közművelődésért, a csillagászat magyarországi művelésének fellendítéséért lelkesedéssel és szívós kitartással folytatott munkássága eredményes volt.

Az ógyallai családi sírbolt, hol hamvai nyugsznak, takarja azt, ami benne múlandó volt, de a svábhegyi csillagvizsgálóban terebélyessé nőtt alkotása él, példaadása késő nemzedékeknek világít, emlékéét közzétett írásai és a magyar művelődéstörténet ragyogó lapjai őrzik.

⁴⁶ Komáromi Lapok 1908. 51. sz.

FÜGGELEK.

Konkoly Thege Miklós irodalmi munkássága.

(Önálló munkák és szakfolyóiratokban közölt cikkek.)

Beobachtungen angestellt am Astrophysikalischen Observatorium in Ógyalla in Ungarn, I—XVI. köt. Halle, 1879—1894.

Az ógyallai astrophysikai és meteorológiai observatóriumon végzett megfigyelések I. II. (az előbbi Beobachtungen... XVII. és XVIII. kötete.). Budapest.

Praktische Anleitung zur Anstellung astronomischer Beobachtungen mit besonderer Rücksicht auf die Astrophysik, nebst einer modernen Instrumentenkunde. Braunschweig, 1883.

Praktische Anleitung zur Himmelsphotographie nebst einer kurzgefaßten Anleitung zur modernen photographischen Operation und der Spectralphotographie im Cabinet. Halle, 1887.

Handbuch für Spectroscopiker im Cabinet und am Fernrohr. Halle, 1890.

Astrophotographie. Dr. W. Valentiner: Handwörterbuch der Astronomie. Leipzig, 1897—1902. I. köt. 212—304 lap.

Az égitestek fizikai alkotásáról. Népsz. természettud. előadások gyűjteménye. 1886. 54. füzet (1—42 l.)

Bevezetés a fotografozásba. Útmutatásul kezdő műkedvelőknek. Budapest, 1891.

Emlékbeszéd Oppolzer Tivadar felett. M. Tud. Akadémia. Emlékbeszédok. 6. köt. 5. sz.

Új jelentés 1894. I. Néhány európai obszervatórium.

II. Benzin és petrolgépek tanulmányozása. Budapest, 1894. 42 lap.

Körültekintés néhány nyugateurópai meteorológiai intézetben. Összehasonlító tanulmány. Budapest, 1894. 15 l.

A m. kir. országos meteorológiai intézet pavillonjának magyarázattal ellátott katalógusa. Budapest, 1896.

Körültekintés néhány nyugateurópai obszervatóriumban. Budapest, 1898. 75 lap.

A m. kir. Meteorológiai és Földmágnességi Intézet Budapesten és a m. kir. Meteorológiai és Fizikai Központi Obszervatórium Ógyallán. Budapest, 1898. 51 lap. (A m. kir. Meteorológiai és Földmágnességi Intézet hivatalos kiadványai. 1898. I. kötet.)

80 Kilometer unter der Erde in 6 Stunden 52 Minuten. Budapest, 1899. 21 lap. (Sep. Abdr. aus dem Pester Lloyd vom 6. u. 8. Jänner 1899.)

Utazás a „Gotthardon” hajdan és most. (Tanulmány) Budapest, 1901. 75 lap.

Glosszák a mozdonyépítéshez. Egy kritikai gondolatmenet. Budapest, 1905. 180 lap.

Évi jelentések a csillagvizsgáló működéséről a „Vierteljahrschrift der Astronomischen Gesellschaft” folyóiratban.

Értekezések a matematikai tudományok köréből.

(A M. Tud. Akadémia kiadv.)

Az ógyallai csillagda leírása s abban történt napfoltok észlelése, néhány spektroszkopikus észlelés töredékeivel. 3. (1874.) 2. sz.

Csillagászati megfigyeléseim 1874. és 1875. évben. 4. sz.

Napfoltok megfigyelése az ógyallai csillagdában. 4. sz.

A teljes holdfogyatkozás 1877. február 27-én és az 1877. (Borelli) I. számú üstökös színeképének megfigyelése. 5. 8. sz.

A napfoltok és a Nap felületének kinézése 1876-ban. 5. 9. sz.

160 álló csillag színeképe. Megfigyeltetett az ógyallai csillagdán 1876-ban. 5. 10. sz.

Hulló csillagok megfigyelése a magyar korona területén. I. rész 1871—1873. 6. 1. sz.

Hulló csillagok megfigyelése a magyar korona területén II. rész 1874—1876. 6. 2. sz.

Hulló csillagok megfigyelése a magyar korona területén 1877-ik évben. 6. 8. sz.

A napfoltok és a Nap felületének kinézése 1877-ben. 6. 9. sz.

Merkur átvonulása a Nap előtt. 6. 10. sz.

Mars felületének megfigyelése az ógyallai csillagdán az 1877-i oppositio után. 7. 1. sz.

Álló csillagok színeképeinek mappirozása. 7. 2. sz.

Hulló csillagok megfigyelése 1878-ban. 7. 3. sz.

A Nap felületének megfigyelése 1878-ban. 7. 4. sz.

Spektroszkopikus megfigyelések az ógyallai csillagdán. 7. 7. sz.

Hulló csillagok megfigyelése ... 1879-ben. 7. 11. sz.

Hulló csillagok radiatiopontjai levezetve a magyar korona területén tett megfigyelésekből 1871—1878 végéig. 7. 12. sz.

Napfoltok megfigyelése ... 1879-ben. 7. 13. sz.

Adatok Jupiter és Mars physikájához 1879. 7. 14. sz.

Astrophysikai megfigyelések az ógyallai csillagdán 1880-ban. 8. 1. sz.

Adatok Jupiter physikájához az 1880-ik évből. 8. 2. sz.

Napfoltok megfigyelése 1880-ban. 8. 4. sz.

Hulló csillagok megfigyelése 1880-ban. 8. 5. sz.

Csillagászati megfigyelések az ógyallai csillagvizsgálon. 8. 6. sz.

102 hullócsillag kisugárzási pont levezetve 518 megfigyelésből, melyek a magyar korona területén 1879. és 1880-ban tétettek. 8. 7. sz.

Új villamzáró vagy nyitókészülék normálórán. 8. 8. sz.

Asztrofizikai megfigyelések az ógyallai csillagvizsgálón. 9. 1. sz.

Napfoltok és a Nap felületének megfigyelése 1881-ben. 9. 4. sz.

Csillagászati megfigyelések az ógyallai csillagvizsgálón 1881-ben. 9. 5. sz.

Hullócsillagok megfigyelése 1881-ben. 9. 6. sz.

Adatok Jupiter és Mars fizikájához az 1881. évi megfigyelésekből. 9. 7. sz.

Az üstökösök vegytani alkotása. 9. 8. sz.

A Nap felületének megfigyelése 1882-ben. 10. 1. sz.

Asztrofizikai megfigyelések 1882-ben. 10. 2. sz.

Hullócsillagok megfigyelése 1882-ben. 10. 3. sz.

Egy új reverziospektroszkóp s annak használata. 10. 4. sz.

Az ógyallai csillagvizsgálón eszközölt csillagászati megfigyelések eredménye 1882-ben. 10. 5. sz.

Néhány szó az üstökösök vegytani alkotásáról, összehasonlítva a meteoritekkel. 10. 6. sz.

Egy új szerkezetű spektroszkóp. 10. 7. sz.

Astrophysikai megfigyelések 1883-ban. 10. 11. sz.

Astrophysikai megfigyelések 1883-ban (II. rész) 11. 1. sz.

A Nap felületének megfigyelése 1883-ban. 11. 2. sz.

Hullócsillagok megfigyelése ... 1883-ban. 11. 3. sz.

615 állócsillag spektruma (A déli öv átkutatásának I. része) 11. 4. sz.

Csillagászati megfigyelések az ógyallai csillagvizsgálón 1883-ban. 11. 6. sz.

Előleges vizsgálatok néhány szénhydrogén-gáz spektrumán spektroszkóppai és spektralfotométerrel. 11. 8. sz.

A napfoltok és a Nap felületének megfigyelése 1884-ben. 12. 1. sz.

Asztrofizikai megfigyelések az ógyallai csillagvizsgálón 1884. 12. 2. sz.

Hullócsillagok megfigyelése 1884. 26 radiatio ponttal. 12. 4. sz.

615 állócsillag spektruma. 12. 5. sz.

A napfoltok gyakorisága 1872-től 1884 végéig. 12.
6. sz.

Adatok Jupiter fizikájához. 12. 7. sz.

Hullócsillagok megfigyelése... 1885-ben. 13. 2. sz.

855 állócsillag spektruma. A déli öv átkutatásának
III. része. 13. 3. sz.

Mathematikai és Természettudományi értesítő.

(A M. Tud. Akadémia kiadv.)

A Nap felületének megfigyelése. 1. (1882—1883) 157 l.

Asztrofizikai megfigyelések. 1. 162.

A reverzió spektroskop. 1. 177.

Hullócsillag-megfigyelések 1882. 1. 185.

Egy új spektroskop. 1. 240.

Néhány szó az üstökösök vegytani alkatáról, összehasonlítva a meteorokéval. 1. 243.

Csillagászati megfigyelések 1882. 1. 248.

Asztrofizikai megfigyelések 1883. Első rész. 2. 36.

A Nap felületének megfigyelése 1883. 2. 120.

Hullócsillagok megfigyelése a magyar korona területén 1883. 2. 122.

Astrophysikai megfigyelések 1883. Második rész.
2. 123.

616 állócsillag spektruma. 2. 126.

Csillagászati megfigyelések 1883. 2. 206.

Előleges vizsgálatok néhány szénhidrogén-gáz spektrumán spektroszkoppal és spektrálfotométerrel. 2. 319.

Astrophysikai megfigyelések 1884. 3. 87.

A napfoltok és a Nap felületének megfigyelése 1884.
3. 88.

615 állócsillag spektruma. 3. 91.

Hullócsillagok megfigyelése. 1883. 3. 92.

Napfoltok gyakorisága 1872—1884. 3. 156.

Adatok Jupiter fizikájához az 1883—1884-i oppo-
sitióból. 3. 157.

A Nap felületének megfigyelése 1885 első felében.
4. 9.

Astrophysikai megfigyelések és vizsgálatok 1885. évből. 4. 77.

Hullócsillagok megfigyelése a magyar korona területén 1885-ben. 4. 152.

Asztrofizikai megfigyelések és vizsgálatok 1885-ben. 4. 172—184.

A m. kir. meteorológiai és földmágnassági központi intézet csillagvizsgálójának földrajzi hossza. 10. 63.

A napfoltok gyakoriságáról. 10. 68.

Spektroszkopikus megfigyelések az ógyallai csillagdán. 10. 274.

Jelentés az ógyallai csillagdán 1892-ben történt megfigyelésekről. 11. 208.

Üstökösök spektroszkopikus megfigyelése 1884—1910. 29. 372—412.

Négy új üstökös (1911b Kiess, 1911c Brooks, 1911g Beljawsky, 1911f Quénisset) 30. 113—124.

Az 1913f üstökös (Delavan) és az 1914b üstökös (Zlatinski) spektruma. 33. 577—590.

Előmunkálatok 27 hold-részlet és 30 közet albedójának spektrálfotometriai úton meghatározásához. 33. 456—468.

Jelentés az ógyallai asztrofizikai obszervatóriumon végzett astrofotometriai megfigyelésekről. 34. 589—606.

Mathem.-Naturw. Berichte aus Ungarn.

(A M. Tud. Akadémia kiadv.)

Mitteilungen der Sternwarte zu Ógyalla. 1. 123—141.

Astrophysikalische Beobachtungen angestellt an der Sternwarte zu Ógyalla im Jahre 1883. 2. 189—203.

Mitteilungen der Sternwarte zu Ógyalla. 3. 16—21.

Mitteilungen der Sternwarte zu Ógyalla. 4. 219—232.

Über die Häufigkeit der Sonnenflecken 1885—1891. 10. 234—236.

Die geographische Länge der k. ung. Meteorologischen Zentralanstalt zu Budapest. 10. 237—239.

Spektroskopische Beobachtungen an der Sternwarte von Ógyalla in Ungarn. 10. 240—245.

Berichte aus dem astrophysikalischen Observatorium zu Ógyalla. 11. 16—21.

A M. Kir. Konkoly alapítványú

Asztrofizikai Observatórium kisebb kiadványai.

Adalékok a 252 mm. refractor, egy theodolit és egy chronograph átépítéséhez. 7. szám. 1906.

Az újabban beszerzett műszerek ismertetése. 9. szám. 1906.

Az 1908. év kezdetétől az 1911. év végéig az ógyallai M. Kir. Konkoly-alapítványú obszervatóriumon újonnan beszerzett és a házilag előállított műszerek ismertetése. 14. szám. 1912.

Az Időjárás.

Válasz a „Hol késik a magyar csillagászat” című cikke. 1. (1897) 161—164.

Az ógyallai csillagda és meteorológiai központi obszervatórium fejlődése 1871-től mostanig. 1. 257—278. 2. 3—20.

Zetl Agoston emlékezete. 2. 260—263.

Néhány külföldi meteorológiai obszervatóriumról, különös tekintettel az Ógyallán építendő m. kir. meteorológiai központi obszervatóriumra. 3. 69—96.

Tanulmányok a triesti meteorológiai, csillagászati és szeizmológiai obszervatóriumban. 5. Különmelléklet.

Vihar az Al-Dunán. 6. 280—281.

Az 1903 I (Borelli) üstökös. 7. 277—282.

A felhők fotografálásáról. 7. 309—318.

A csillagászat. 8. 1—15.

A magyar királyi országos meteorológiai és földmágnességi intézet első elhelyezése 1870—1892. 8. 222—233.

Az ógyallai m. kir. Konkoly alapítványú asztrofizikai obszervatórium működése. 9. 234—236.

Az ógyallai Konkoly alapítványú asztrofizikai obszervatórium 252 mm-es refraktorának átalakítása. 10. 57—70.

- Kiváló szép napfoltok. 10. 104—110.
 Villámok megfigyelése. 10. 195—197.
 Néhány szó az augusztus 9-i zivatarhoz. 10. 249.
 Földrajzi hosszkülönbség meghatározás. 10. 223.
 Hullócsillagok. 10. 225.
 Hullócsillag-megfigyelések. 10. 263—264.
 Új földrengési obszervatórium. 11. 1—7.
 Óriási kiterjedésű napfoltok. 11. 125—130.
 Vogel Hermann Károly. 11. 221—224.
 Az ógyallai Konkoly alapítványú csillagvizsgáló működése az 1906. évben. 11. 240—243.
 Dr. Braun Károly. S. J. 11. 191.
 Halálozások. 11. 217—218.
 Az ég fotografálása. 12. 209—233.
 Cruls L. 12. 245.
 Viharagyú szurrogátum. 12. 245—246.
 Herényi Gothard Jenő. 13. 137—140.
 Az üstökösökről. I. A szénhydrogégázokról. 14. 333—340. — II. Az üstökösspektrumról. 14. 365—380.
 Az 1910a üstököséről. 14. 39.
 Az asztrofizikai megfigyelések módja. I. Spektroszkopikus megfigyelések a laboratóriumban. 15. 49—71. — II. Spektroszkopikus megfigyelések módja a távcsövön. 15. 85—122. III. Nap-megfigyelések. 15. 129—151.
 Az ógyallai Konkoly alapítványú asztrofizikai obszervatórium történetének rövid vázlata. 17. 173—179.

Természet.

- A csillagászat érdekében. 3. (1871) 257—261.
 Éjszaki fény. 3. 333—334.
 Venus saját világitásáról. 3. 334.
 Az Encke-féle üstökös. 3. 334—335.
 A 115. Asteroidea. 3. 335.
 A villámok spektruma. 4. 193—194.
 Különös fénytani tünet. 4. 206.
 Az idő meghatározásáról. 4. 321—325.
 Ritka szép csillaghullás. 4. 346—347.
 Az üstökösökről. 5. 1—6. 19—22. 31—35.

- A Biela üstökös feltalálása. 5. 37—38.
 Tapogatódzás az időjárás valódi oka körül. 5. 52-53.
 A világrendszer támadásáról. 5. 99—105.
 Csillagászati hírek. 5. 153—154.
 Delejességi észlelések az ógyallai csillagda részéről.
 5. 175—178.
 Az 1871. dec. 12-i napfogyatkozás észlelésének eredménye. 5. 178—180.
 A hullócsillagok észlelése Ógyallán. 5. 249—250.
 Nevezetesebb csillagdák. 5. 316—318.
 A Nap és Merkúr közt sejtett bolygóról. 9. 1—6.
 1877. I. számú (Borelli) üstökös szinképe 9. 123—124.

Természettudományi Közlöny.

- Különös tünetemény napnyugtakor. 3. (1871) 302—303.
 Egy meteor maradványa. 5. 450—451.
 A csillag-fizikai obszervatórium Potsdamban. 10.
 26—28.
 Melyik a világ legelső optikai intézete? 14. 346—347.
 A fotográfiai száraz lemezek tartóssága. 21. 622—623.
 Művek az égítetek szinképéről és fotográfozásáról.
 22. 108.
 Az írógépekről. 22. 517—520.
 A meteorológiai feljegyzésekről. 23. 444.
 Új kép-előhívó a fotográfiában. 24. 41.
 Terpentinolaj mint a fotográfiai kép előidézésének gyorsítója. 24. 41—42.
 A johannesburgi (1910a) üstökös. 42. 257—262.

Vízügyi és Hajózási Közlöny.

- Az órák Budapesten. 7. (1897) 147.
 Hajógépek és hajó-típusok. 8. 72—75. 83—86. 95—
 96. 105—108. 113—115. 121—123. 129—131. 136—138.
 147—149. 156—157. 167—169. 177—178. 185—186. 195—
 197. 207—208. 213—215. 221—223. 228—230. 237—
 244—248.
 A kazánrobbanásokról. 8. 268—270.

Az aldunai zuhatagokról. 8. 424—427. 437—439. 449—451.

A kis hajókról. 9. 4—7. 12—14. 22—24. 31—33. 42—43. 49—51. 58—60. 69—70. 77—79. 85—87. 94—96. 108—111.

Hajó-esztetika. 9. 221—222. 229—230.

Hajógép-különlegességek. 16. 117—118. 126—127. 133—134.

Egy történelmi nevezetesség. 16. 208. 215—216.

Miért késnek a közlekedési eszközök? 17. 126—127. 133—134. 141—142. 149—150.

Reflexiók „A jövő hajógépe” c. cikke. 17. 285—286. 293—294.

Szendi Béla. 17. 366—367.

Elmélkedés a hajógépekről. 17. 47—48. 55—56.

Sétahajózás. 18. 221—223.

Hajóösszeütközések okai. 19. 236—237.

A magyar gépipar. 22. 105—110. 122—127.

„Budapest” 23. 88—91.

Mathematikai és Fizikai Lapok.

Egy új passage prisma 16. (1907) 87—95.

Földrajzi közlemények.

A földrajzi hosszkülönbségek meghatározási módjai és a Magyarországon végzett meghatározások. 20. (1892) 129—142.

Néptanítók Lapja.

Különös fénytani tűnemény. 5. (1872) 525.

Astronomische Nachrichten.

Über den Sternschnuppenfall vom 27. November 1872. 80. (1873) 283—284.

Verbesserung am Triebwerke der Aequatorial-Instrumente und an einem Registrirapparat. 81. 189—192.

Sternschnuppenbeobachtungen mittelst des Spektroskops. 82. 151—154.

Die Spuren eines ansehnlichen Meteors. 82. 289—290.
 Über das Spektrum des Kometen c 1874 (Coggia). 84.
 173—174.

Spektroskopische Beobachtungen des August-Schwar-
 mes 1874. 84. 337—338.

Beobachtung des Venus-Durchganges in Klausenburg.
 85. 165—168.

Spektrum des Kometen Encke. 85. 317—320.

Spektroskopische Beobachtung des Kometen I. (Bo-
 relly) 1877. 89. 169—172.

Neue Sternwarte in Ungarn. 89. 245—248.

Beobachtungen auf dem Astrophysikalischen Obser-
 vatorium in Ógyalla (Ungarn). Mercurdurchgang 1878 Mai
 6. 92. 301—302.

Beobachtungen am Astrophysikalischen Observato-
 rium in Ógyalla-Ungarn. 93. 64.

Beobachtung der Mondfinsternis August 12. 1878 auf
 der Sternwarte in Ógyalla. 93. 203—206.

Vorläufige Anzeige üb. d. Spektrum des Brorsen'schen
 Kometen. 94. 335.

Spektroskopische Beobachtung des Kometen Brorsen.
 95. 193—196.

Beobachtungen am Astrophysikalischen Observatorium
 in Ógyalla (Ungarn). Spektroskopische Beobachtung der
 Meteorite. 95. 283—286.

Spektroskopische Beobachtungen des Kometen Palisa.
 96. 39—42.

Beobachtungen des Kometen Hartwig (1880 d), ange-
 stellt am Astroph. Obs. in Ógyalla. 98. 311—314.

Über die Längendifferenz Berlin-Ógyalla Sternwarte.
 99. 57—59.

Spektroskopische Beobachtung des Kometen Pechüle.
 99. 93—94.

Beobachtung des großen September-Kometen. 104.
 46—48.

Spektroskopische Beobachtung des Kometen 1883
 Brooks-Swift. 105. 75—76.

Bedeckung von β^1 und β^2 Scorpii durch den Mond am 15. Juli 1883. 106. 189—190.

Vorläufige spektroskopische Beobachtung des Kometen Pons-Brooks. 107. 41—42.

Spektroskopische Beobachtung von γ Cassiopejae. 107. 61—62.

Über die Nova Andromedae. 112. 286—288.

Beobachtungen auf dem Astrophysikalischen Observatorium in Ógyalla. Komet 1886. (Fabry). — Komet 1886. (Barnard). — Nobel DM. + 11°. 4577. — Neuer Stern bei γ Orionis. 113. 391—392.

Beobachtungen des Andromeda Nebels. 115. 251—254.

Beobachtungen des Andromeda Nebels. 115. 266.

Beobachtungen des Kometen 1888 I (Sawerthal). 119. 141—142.

Beobachtung der Bedeckung von Jupiter durch den Mond 1889. Aug. 7. 122. 425.

Beobachtung der Sonnenfinsternis 1890. Juni 16. 125. 37—38.

Beobachtung der totalen Mondfinsternis 1891. Nov. 15. 129. 139—142.

Über den neuen Stern in Auriga. 129. 179—180.

Spektroskopische Beobachtung des Kometen 1892... (Swift März 6.) 129. 259—260.

Versuch einer vorläufigen geographischen Längenbestimmung Ógyalla—Budapest. 129. 271—274.

Sternschnuppen-Beobachtungen in Ógyalla. 173. 57-58.

Ein neues Passagenprisma. 173. 369—374.

Eugen von Gorhard. 181. 313—316.

Beobachtung des Kometen 1910 a. 183. 422.

Spektroskopische Beobachtungen von Kometen (Komet 1908 III Morehouse. — Halley'scher Komet 1909 c. — Komet 1910 a.) 188. 189—194.

Spektroskopische Beobachtung des Kometen 1911 b. 189. 237.

Beobachtung der Sternschnuppenschwärme des Juli und August. 189. 239—240.

Spektroskopische Beobachtungen von Kometen (Komet 1911 c, Brooks-Komet 1911 g, (Beljawsky) — Komet 1911 f Quénisset) 190. 41—44.

Eine merkwürdige Erscheinung. 194. 11—14.

Spektroskopische Beobachtungen der Kometen 1913 (Delawan) und 1914 b (Zlatinsky). 202. 143—144.

*Sitzungsberichte d. Mathem. Naturw. Klasse d. Kais.
Akad. Wiss. Wien. Abt. IIa.*

Das Hydroxylamin als Entwickler photographischer Platten. 97. (1888.) 184—189.

Das Objektivprisma und die Nachweisbarkeit leuchtender Punkte auf der Mondoberfläche mit Hilfe der Photographie. 97. 332—336.

Sirius.

Der Komet 1874 III (Coggia) 2. (Neue Folge, 1874) 270.

Ungarn's Sternwarten. 7. 265—272.

Spektroskopische Beobachtung des Kometen Palisa. 8. 20—22.

Spektroskopische Beobachtung des Kometen 1881 b. 9. 249—250.

Der neue Refraktor des astrophysikalischen Observatoriums in Ógyalla (Ungarn) 11. 124—132.

Ein neuer Reversionsspektralapparat. 11. 208—211.

Spektroskopische Beobachtung von γ Cassiopejae. 12. 18—20.

Kleiner Photoheliograph mit Heliostat. 12. 61—64.

Neuer Stern im Andromeda Nebel. 13. 220.

Steinheil's Doppelmikrometer. 13. 232—235.

Berichtigung zu den Aufsätzen: Die astronomischen Zustände in Österreich-Ungarn. 14. 136—138.

Mitteilungen der Sternwarte zu Ógyalla. 15. 156—158. 169—175.

Die partielle Mondfinsternis am 3. August 1887. 15. 235.

Das Hydroxylamin als Entwickler photographischer Platten. 16. 128—132.

Beobachtung des Kometen Sawerthal. 16. 165.

Die Privatsternwarte in Groß-Tagyos. 41. 145—150.

Der Naturforscher.

Spektroskopische Beobachtung des Sternschnuppen-schwarmes im August 1874. 7. (1874) 399.

Spektroskopische Beobachtung des Kometen 1881 b. 14. 321—322.

Spektroskopische Beobachtung des Kometen 1881 c. 14. 331.

Spektroskopische Beobachtung des Kometen Wells. 15. 245.

Spektroskopische Beobachtung von 214 Blitzen. 16. 329—330.

Centralzeitung für Optik und Mechanik.

Ein kleines Universalspektroskop. 2. (1881) 111—113.

Sternspektralapparat in Verbindung mit einem Kolorimeter. 3. 1—2.

Einige Bemerkungen zum Sternspektralapparat in Verbindung mit einem Kolorimeter. 3. 64.

Ein sehr einfacher und wirksamer Spektralapparat. 4. 76—77.

Ein neuer Reversionsspektralapparat. 4. 122—124.

Ein neuer Refraktor des astrophysikalischen Observatoriums in Ogyalla (Ungarn). 4. 85—89.

Das elektrische Glühlicht im Dienste der Astronomie. 4. 269—270.

Kleiner Photoheliograph mit Heliostat. 5. 3—5.

Das elektrische Glühlicht im Spektroskop. 5. 37—38.

Ein neues Durchmusterungsspektroskop. 5. 111—112.

Kometensucher nach Prof. Winnecke. 6. 241—242.

Steinheil's Doppelbildmikrometer. 6. 145—147.

Ableseapparat zum Knorre-Fuess'schen Deklinographen. 8. 217—218.

Einfacher Apparat zum Ablesen der Spektrallinien an photographischen Spektren. 8. 241—242.

Ein Universal-Instrument. 8. 193—194.

Über ein Spektroskop à vision directe. 9. 1—3.

Siderospektrograph. 9. 25—27.

Photographischer Vergrößerungs-Apparat. 9. 265—266.

Zwei photographische Kameras für Fernröhre. 10. 229—232.

Photographische Rundschau.

Einiges über Momentphotographie-Apparate. 1. (1887) 367—379.

Zwei photographische Kameras für Fernröhre. 3. 386—393.

Photographische Miscellen. 4. 319—422, 346—348.

Photographische Korrespondenz.

Das Hydroxylamin als Entwickler photographischer Platten. 25. (1888) 144—147.

Jahrbuch für Photographie und Reproduktionstechnik.

Das Iris-Diaphragma. 3. (1889) 56—58.

Spektrograph. 3. 59—60.

Einfacher Komparator zur Ablesung der photographischen Spektrallinien. 3. 60—63.

Siderospektrograph. 3. 63—65.

Meteorologische Zeitschrift.

Ein merkwürdiger Blitzschlag. 31. (1914) 238—239.

The Observatory.

The Eclipse of Moon of 1877 February 27. 1. (1877 April 20 to 1878 April 1.) 370.

The August Meteors. 3. 577.

Spectroscopic Observations of Brorsen's Comet 1879. 3. 105—107.

Spectroscopic Observations of Comet Palisa 1879 d. 3. 193—195.

Spectroscopic Observations of Hartwig Comet (1880d). 3. 592—594.

Spectroscopic Observations of Meteors. 3. 157—158.

Spectroscopic Observations of Comet 1881 b. 4. 257—261.

Spectroscopic Observations of Comet 1881 c. 4. 260—261.

The Spectrum of Comet 1880 f (Pechüle). 4. 46—47.

Standard Scale for Star-colours and Colometrical Observations. 4. 11—14.

Observations of the Partial Solar Eclipse of 1882 May 17. 5. 169.

Spectroscopic Observations of Comet Wells. 5. 290—291.

Spectra of 214 Flashes of Lightning. 6. 267—268.

Spectroscopic Observations of γ Cassiopeiae. 6. 332—333.

Spectroscopic Observations of Comet Pons-Brooks. 6. 333—334.

Monthly Notices of the Royal Astronomical Society.

Observations of the Great Comet 1882 b. 43. (1882) 56—57.

Spectroscopic Observations of Comet 1883 a. (Brooks-Swift). 43. 328—329.

Remarks on Mr. Hilger's Illumination of Micrometers with Vacuum Tubes. 44. 249.

Illumination of Spectroscopic Micrometers. 44. 250.

Spectroscopic Observation of the Red-coloured Sky at Sunset. 1884, January 9. 44. 250—251.

Spectroscopic Observations of Comet Pons-Brooks. 44. 251—253.

The American Journal of Science.

Spectroscopic Observations of Comet Pons-Brooks. 27. (1884) 76—77.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XXIV. KÖTET — 5. SZÁM

KEVEHÁZI KOVÁTS GYULA

R. TAG EMLÉKEZETE

ÍRTA

SZLADITS KÁROLY

L. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
II. OSZTÁLYÁNAK 1943. JÚNIUS 7-I ÜLÉSÉN

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1944

KEVEHÁZI KOVÁTS GYULA

R. TAG EMLÉKEZETE

Í R T A

SZLADITS KÁROLY

R. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
II. OSZTÁLYÁNAK 1943. JÚNIUS 7-I ÜLÉSÉN

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1944

A kiadásért felel: Voinovich Géza

22285 Sárkány-nyomda r.-t. Budapest, VI., Horn Ede-u. 9.
Igazgatók: Wessely Antal és Wessely József.

A budapesti tudományegyetem jog- és államtudományi kara a XIX. és XX. század fordulóján a virágzásnak addig el nem ért igen magas fokát tüntette fel. A kiváló tudósok egész sora, mint elsőrangú csillag tündöklött a kar csillagképében; hogy csak a legnagyobbakat említsen, Hajnik Imre, Plósz Sándor, Concha Győző, Grosschmid Béni. Az egyetem e büszkeségei sorában méltó helyet foglalt el Kováts Gyulának, az egyházi jog tanárának markáns, erőteljes, tudós egyénisége.

1. Mint szerény polgári család sarja, a maga erejéből tört magának utat pályáján. Nagy tehetség hatalmas életerővel párosult benne. Ennek már egészen fiatalon szembetűnő tanújelét adta. 22 éves korában, még mint szigorló jogász, adta közre *A birtokelméletek* című, feltűnést keltő tanulmányát, amelyben már mint kész tudós lép a nyilvánosság elé, akárcsak nagy pályatársa, Grosschmid (Zsögöd) Béni, aki ugyancsak 22 éves korában nyerte el az Akadémia Sztrókay-díját a köteles részről szóló alapvető jelentőségű pályaművével.

Kováts Gyula ebben az első tanulmányában a két nagy történeti jogrendszer: a római jog és a kánonjog alapján vizsgálja a birtokvédelem fejlődését és elméleti megalapozását. Ez a történeti szemlélet determinálja tudományos egyéniségének további kialakulását. De éppen úgy tükröződik benne a törekvés a jog elméleti alapjainak kutatására és az a nagy tisztelet, amellyel a német-római hatalmas pandektatudomány iránt viseltetik. A magyar magánjog tudománya abban az időben — a történeti fejlődésnek az 1848. és 1861. évi események okozta megszakadása következtében — válságos helyzetben volt. A régi jogtudomány alól kicsúsztak a történeti és tételes

alapok, a fejledező új jognak pedig még nem volt meg a hazai elméleti megalapozottsága. Ezért tűzi Kováts Gyula magánjogi irodalmunk egyik céljául, hogy „a magánjogi tudomány legelőhaladottabb fejleményét, a német-római, a magyar jogászkar köztudatába átültesse” (i. m. 91 l.). Ugyancsak első tanulmányában mindjárt megnyilvánul harcias egyénisége és polemikus elmele, amikor kimutatja az addigi birtokelméletek tarthatatlanságát és határozottan Ihering, akkoriban teljesen újszerű, birtokelméletéhez csatlakozik s azt ajánlja a hazai jogtudósok figyelmébe, hogy ne tévelyegjenek az eddigi elméletek tévedéseinek útvesztőjében. Így lesz Kováts Gyula az Ihering-féle modernizmusnak, az egész új célkutató jogi iskola alapvetésének Magyarországon első szószólójává.

Ime, az első kísérletben benne rejlik Kováts Gyula jogász egyéniségének hármas beállítása: ragaszkodása a történeti alapokhoz, az elméleti alapelvek kutatása és a polemikus kritikai hajlam.

2. Az ügyvédi és bírói gyakorlat évei Kováts Gyulában kifejlesztették azt a mondhatni egyetemes jogi műveltséget, amely a jogtudomány egész területét, mint egészet fogta át; egyúttal összehangolták ezek az évek nagy elméleti tudását a jogélet gyakorlati szükségének éles szemű felismerésével. A jogászgyűlések elé terjesztett *telekkönyvi jogi véleményeiben* is hangsúlyozza, hogy „minden kérdés megoldásának helyes kiindulási pontja: az elmélet;” s már akkor meglátja a telekkönyvi jog terén felbukkanó problémákat: a telekkönyvi formalizmus enyhítését a telekkönyvi jogszerzésnek kauzájához kötöttsége útján s a telekkönyvi közhitelesség megerősítését a jóhiszemű harmadik személyek érdekében a rájuk is kiható törlési perek határidejének leszállításával.

3. Kezdetől fogva érdeklődéssel fordult a törvény-előkészítés aktuális feladatai felé. Így különösen Az *írói és művészi tulajdonjogról* szóló törvényjavaslat (1879) köti le figyelmét, amelynek előadói tervezetét Arany László szerkesztette és amelynek előkészítésében, a Kisfaludy-Társasággal karöltve, Akadémiánk is résztvett.

Kováts Gyula a törvényalkotás természetes menetét üdvözölte abban, hogy a reform kezdeményezései az érdekelt írói és művészi körökből indultak ki, a szabályozásra váró életviszonyok ösztönző hatása alatt.¹ A hazai jogtudomány részéről azonban elsőízben Kováts Gyula foglalkozott közelebbről az írói és művészi alkotás jogi védelmének elméleti alapjaival *Az írói és művészi tulajdonjog* című munkájában (1879), amelyet, úgymond, nem jogi közönség számára írt és azt „mint hazánkban első behatőbb kísérletnek kéri tekinteni.” Ennek ellenére a tanulmány mégis mélyen jogász, megérett alkotás, mely a kérdésre vonatkozó európai törvényhozás és tudományos irodalom alapos ismeretéről tanúskodik. Méltán emeli ki a szerző e joganyagban a francia doktrina irányadó hatását, azt mondván róla, hogy „a francia azt a szerepet játsza a szerzői jog terén, amit az általános magánjogra vonatkozólag a római jog világtörténeti jelentőségében” (i. m. 65. l.); bár nem feledkezik meg az 1837. évi úttörő porosz törvényről sem és hódolattal emlékezik meg Savignynek, mintegy mögötte álló alakjáról, melán jegyezvén meg, hogy ennek a nagy elmének Németországban még nem emeltek szobrot, „amint is a magánjog csendes munkásai, az emberi társaság méhkasának ezen dolgozói a politikai küzdőtértől, mely olykor a szobrokat gombaszámra növeszti, távol állanak” (i. m. 38. l.). Kováts Gyulának ez a tanulmánya ma is értékes munka, mert hazánkban először foglalkozott a szerzői jog jogi természetének problémájával s már jóval az e részben úttörőnek ismert Kohler előtt hangsúlyozta e vegyes jogalakzat vagyoni jogi hatásai mellett annak személyjogi jellegét (25. l.), a jog abszolút kirekesztő jellege mellett élesen elhatárolja a dologi jogtól és a jogi szabadság nevében ki-

¹ Az előzmények történetét Arany László érdekesen ismertette a Budapesti Szemle 1876. évi folyamában. Az első impulzust Toldy (Schedel) Ferenc adta meg az írói tulajdonról szóló tanulmányában (1840.), az első javaslatot is a Kisfaludy-Társaság készítette 1844-ben, abban a reformkorszakban, amely az önálló hazai jogalkotásra való hivatottságát annyi értékes munkálattal bizonyította.

kel annak „tulajdonjogként” minősítése ellen. Csakugyan az ő javaslatára ejtették el az írói és művészi tulajdonjog elnevezést és így lett ő a „szerzői jog” műszo szerzőjévé (i. m. 7. l.). Ma is figyelemre méltók fejtegetései a szerzői jogban való öröklésről, annak átruházásáról és végrehajtás alá vonásáról, az utánképzésről és a nyilvános előadásokról (i. m. 49—58. l.). Egyébként is résztvett a törvényjavaslat tárgyában tartott miniszteri értekezleten, amelynek tárgyalásait tudományos értékű bírálatban világította meg.

4. De még ennél is jobban kötik le figyelmét a kor-mánynak *házasságjogi reformjavaslatai*, amelyek a keresztény-zsidó házasságok lehetővé tételére és ezzel kapcsolatban a polgári házasságkötés bizonyos mértékű meghonosítására irányultak. Kováts Gyula nem elégszik meg a kérdésnek napi politikai vonatkozásaival, hanem abból az alaptételből kiindulva, hogy „üdvös reformról a házassági jog rendezése körül csak addig lehet szó, amíg nem szakítunk teljesen a hazai intézményekkel”, mélyen elmerül a házassági jogrend hazai történeti előzményeinek búvár-latába; ez pedig szükségképpen az egyházi jog beható tanulmányozására készíti, amire hajlandósága és ráter-mettsége már első tanulmányából kivilágltott.

Így vált Kováts Gyulára a házassági reformkérdé-sekbe bekapcsolódása sorsdöntővé. Évekre terjedő kuta-tásai eredményeképpen 1883-ban jelenik meg fő műve *A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog sze-rint, különös tekintettel törvényhozásunk feladataira*.

Ez a könyv hihetetlenül gazdag történeti anyagával a hazai házassági jognak ma is, 60 évvel megjelenése után, nélkülözhetetlen forrásműve. Rendkívül plasztikus elő-adásmódjával lebilincselő tudományos olvasmány és példaadóan igazolja annak a tételnek az igazságát, hogy történetileg fejlődött jogintézmények helyes értelmét csak a történeti mult reális, oknyomozó szemléletével lehet fel-ismerni. Kováts Gyula minden írásában van valami dina-mizmus, drámai lüktetés. Mesteri előadásában a felhasz-nált forráshelyek úgy fonódnak be a szövegbe, hogy az előadás menetét nem megakasztják, hanem előbbre viszik.

Ez a drámaiság különösen szembeszökő ebben a fő művében. Mint a filmszalagon, akként vonul el szemünk előtt a házasságkötés általános egyházjogi fejlődése. A házasságkötésnek a tridenti zsinatot megelőző formátlansága a könyvből kitetszőleg nem valamely sztatikus helyzet, hanem állandó fejlődést mutat a népi szokások változása szerint, az eljegyzésen, a dotáláson s a lány átadásán keresztül egészen a házasság egyházi megáldásáig. Ennek rituáléja, a házassági misék gazdag forrásanyagának tanúsága szerint, szükségszerű végkifejlésképpen vonta maga után a tridenti zsinat határozatát, mely a házasságkötés érvényességéhez a plébános előtti kötést lényeges kellékkül kívánja meg. Ebbe a keretbe művészien helyezi bele Kováts Gyula a magyar partikuláris jogfejlődésre vonatkozó forráskutatásait. Behatóan és érdekfeszítően méltatja Kálmán királyunk házassági törvényét (II. decretum, caput 15.), mely a kánonjogi fejlődést megelőzve, már a XII. század legelején a házasságkötés szabályosságához megkívánta, hogy az egyház színe előtt történjék. Ez a törvény, bár a titkos házasságot nem mondja érvénytelennek, hanem csak a paráznaság gyanúját köti hozzá, mégis irányt szabott hazai fejlődésünknek azon az úton, hogy a házasságkötést egészen az egyház kezeibe tegye le.

A drámai fejlődés azonban nem zárul le a tridenti zsinattal. Hiszen e zsinat határozmányainak kihirdetésekor (1563) hazánkban a keresztény egyház egysége már megszakadt, sőt Erdélyben már kialakult (az 1557-i tordai országgyűlésen) a négy recipiált religio egyenjogúsága. Ennek következményeképpen felmerült a keresztény egyes házasságoknak bonyolult és szinte megoldhatatlan problémája. Ennek a kérdésnek a viszontagságait Kováts Gyula páratlan előadó művészettel tárja fel könyvében. A tridenti zsinati határozmányok kihirdetési záradéka folytán a korábban megalakult protestáns egyházközségek tagjaira az egyházi formakényszer nem terjedt ki és így lehetővé vált, hogy ezeknek egymás közötti, valamint katolikusokkal kötött vegyes házasságait a katolikus egyház, noha nem előtte kötötték, mégis érvényeseknek ismerje el.

Erdélyben ez a tétel *de jure* általános érvényű volt. A magyar anyaországban azonban sokkal nagyobb nehézségeket kellett leküzdeni, míg nem a hazai partikuláris egyházi jog (XIV. Benedeknek, a nagy jogáispápának Németalföldnek szóló 1741. évi deklarációja szellemében) XVI. Gergely pápának Magyarország részére kiadott breveje és Lambruschini bíborosnak hozzá kapcsolódó instrúciója folytán (1841) általános mentességet biztosított az ilyen házasságoknak a tridenti forma alól. Magyarországon ezen az alapon lehetett meghozni az 1844 : III. t.-c.-et „a válás dolgában”, amely megengedi, hogy a vegyes házasságok bármelyik fél lelkésze előtt köthetők meg. Mindez ma már a múlté, mert a Codex Iuris Canonici következtében ezek a partikuláris jogi fejlemények hatályukat veszítették. Hogy ebből vegyes vallású országunkban nagyobb bajok nem származnak, az onnan van, mert az egyházi házasságkötés érvényessége az állami jog szempontjából a polgári házassági jogrend mögött háttérbe szorult. Kováts Gyula azonban méltó emléket állított mindazoknak, akik régebbi jogunknak imént jelzett nehézségeit kibékítő bölcseséggel áthidalták.

Ez a nagyszabású könyv méltán nyitotta meg Kováts Gyula előtt az utat az egyházi jogi magántanársághoz (1882) és Akadémiánkba, amely őt 1884-ben választotta levelező taggá. Ettől fogva 1935-ben bekövetkezett haláláig, tehát 52 éven át, volt Akadémiánknak buzgó tagja.

5. Levelező tagi székfoglalóját 1885-ben tartotta meg Szilágyi (Sylvanus) Márton *tanítása az eljegyzésről* címmel. Ez a 68 oldalas tanulmány voltaképpen nagy könyvének kiegészítése, de egyúttal tudományos program is volt. Székfoglalója bevezetésében kifejti, hogy Magyarország az európai jogtudomány versenyébe különösen a kánonjog terén juttathat sokat a magáéból, amelynek magyar fejleményei a külföldet is közelről érdekelhetik. A kánoni jognak nálunk is megvan a külön története. Ezért feladatul tűzi a hazai kánoni jogtudomány elé, hogy a kánonjognak magyar fejleményekre alapított művelését állítsa előtérbe. Szerinte az Akadémia ezt a célt legjobb-

ban azzal mozdítaná elő, ha a kánonjog magyarországi történetének megírása céljából egyes kérdések feldolgozását gyámolítaná. Kováts Gyula mindig arra készült, hogy megírja legalább a *magyar kánonjogi tudománynak* a történetét. Ehhez már székfoglalójában is rendkívül értékes adatokat hordott össze. Sajnos, magát a nagy célt az 1914. évi világháború és az annak nyomán beálló zavaros viszonyok hiúsították meg. De Szilágyi Mártonról szóló tanulmánya maga is valóságos remeke az ilyen részletfeldolgozásnak, amely rendkívüli élethűséggel tárja elénk a magyar középkori jogélet felfogását az eljegyzésről. E szerint az eljegyzés nem pusztán házassági ígéret, mint a római jogban, hanem már maga a házasságkötés első láncszeme, amellyel azonban a nőből egyelőre még csak „leányasszony” lett és csak a férj házához vitelével és a házasság konzumálásával válik feleséggé, a házasság pedig teljes hatályúvá (ez utóbbi mozzanathoz fűződik régi jogunk szerint a nő nagykorúsága is). Kováts ezzel a szemlélettel helyezi ellentétbe a későbbi, Bod Péter Synopsisában utóbb kikristályosodott protestáns felfogást; ez az eljegyzésben már csak pactum de contrahendo-t látott, amely bíróilag kikényszeríthető kötelezettséget alapít ugyan a házasság kötésére, de maga még nem házasságkötés, hanem külön egyházi szertartással válik csak azzá.

6. Kováts Gyulának az eljegyzésről szóló fejtegetéseit báró Roszner Ervin „Régi magyar házassági jog” című könyvében nagyon részletes és kedvezőtlen bírálat tárgyává tette. Kováts harcos természeténél fogva meglehetősen kíméletlenül válaszolt erre a tudományosan igen gyöngén megalapozott támadásra. Ebből éleshangú polémia fejlődött ki közöttük, melynek tudományos értékű eredménye lett Kováts Gyula válaszul írt két rendbeli tanulmányában, mert ezekben könyvének megtámadott tételeit újabb gazdag okfejtéssel és értékes adatokkal erősíthette meg.

Körülbelül ugyanebben az időben még egy nagyobb-szabású polémiája volt, éspedig Timon Ákossal, ennek „A párbér Magyarországon” című könyve tárgyában. Ez

úttal Kováts Gyula volt a támadó fél és Timonnal szemben, aki a párbért egyházi adónak és így közjogi jellegűnek tekintette, a párbér magánjogi eredetét és telki teher jellegét bizonyította. Kováts Gyula e kérdésre vonatkozó vitairatait vaskos kötetben foglalta össze „*A párbér jogi természete*” címmel. A vita tulajdonképpen eldöntetlen maradt és az újabb kutatások megvilágításában² a Timon —Kováts ellentét szempontjai háttérbe szorultak. Mégis, ez a tanulmánygyűjtemény sok értékes adalékkal járult hozzá a párbér magánjogi jellegének alátámasztásához és a telki teher egyes vitás kérdéseinek tisztázásához.

7. Kováts Gyula sokkal gyakorlatibb érzékű jogtudós volt, semhogy a *házassági jog reformja* elől elzárkózott volna. Erre vonatkozó programját már fő művének utolsó fejezetében részletezte. Nem volt barátja a kötelező polgári házasság intézményének, azonban okvetetlenül szükségesnek tartotta a felekezetiileg tagozódott házassági jogrend egységesítését és az egyházak állami hatályú házasságjogi bíráskodásának megszüntetését. Ennek a feladatnak a végleges megoldását a készülő polgári törvénykönyvnek akarta fenntartani, ideiglenes átmenetül pedig az általa nagyon nagyra becsült II. József-féle házassági pátenst általánosítását kívánta, mely egységes állami házassági jogrendet és állami házassági bíráskodást tart szem előtt, de magát a házasságkötést meghagyja a felekezetek kezében. Kováts Gyula csupán a cultus disparitás akadályát akarta megszüntetni és ezzel lehetővé tenni a keresztények és nem keresztények közötti házasságot; azokra az esetekre pedig, amelyekben a házasságkötésnél való eljárásra hivatott lelkész közreműködését megtagadná, az ú. n. szükségbeli polgári házasságot óhajtott tartani. Hogy Kováts elgondolása politikailag elég átütő erejű lett volna-e a bajok orvoslására, az kérdéses lehet; de jogászilag ez az óvatos koncepció mindenesetre

² Lásd ezeknek kitűnő összefoglalását Nizsalovszky-nál, a Szlads-szerkesztette Magyar Magánjog V., dologi jogi kötetében 656--660. l.

szerveesebben illeszkedett volna bele a hazai jogfejlődésbe, mint a kötelező polgári házasság idegen intézménye.³

Kováts Gyulát 1886-ban az egyházi jog nyilvános rendes tanárává nevezték ki a budapesti egyetemen. Itt szoros kapcsolatba jutott Szilágyi Dezsővel, akinek bizalmasa lett. Szilágyi vele akarta megcsinálni házasságjogi reformját. Kováts azonban állásfoglalásaiban hajthatatlan volt és nem óhajtott olyan törvényhozási művet tervezni, amely a hazai gyökereket elhanyagolva meggyőződéssel ellenkezett. Így történt, hogy a magyar házassági jog legkiválóbb tudósa a házassági törvény megalkotására nem gyakorolhatott irányító befolyást. A tanácskozmányokon azonban mindvégig részt vett és hatalmas adatismeretét készséggel bocsátotta a javaslat indokolása céljából a miniszter rendelkezésére.⁴

8. Kováts Gyulát, úgy látszik, az egyházpolitikai törvényhozás körül szerzett tapasztalatai meglehetősen elidegenítették a kodifikációban való részvételtől. Erdély Sándor igazságügyminiszter 1895-ben bevonta ugyan, mint szakteknit, a *polgári törvénykönyv előkészítő bizottságába*; ő azonban ott csak kedvetlenül vett részt. Egészen meglepő volt, hogy mint a történeti jog előharcosa, mégis az ági öröklés fenntartása ellen emelt szót; viszont a közszerzemény intézményét inkább mai elavult szerkezetében kívánta fenntartani.⁵ Ezek inkább ötletek voltak és nem fakadtak elmélyedő bűvárlatból.

³ Grosschmid Béni is azt mondja Kováts házasságjogi tervezetéről, hogy az „egyike azon szervesebb és önállóbb jogfejlesztési koncepcióknak, aminők a másolás ez Eldorádójában, melyet édes magyar hazánknak nevezünk, hovatovább ritkulnak”. (A házasságjogi törvény, 1908, I. k. 177. l.)

⁴ A házassági jog reformjára vonatkozó irodalmi megnyilatkozásai még a régi, 1881. évi keresztény-zsidó házassági kormányjavaslattal kapcsolatosak. Az 1894—95-ös reform körében csak az utolsó két egyházpolitikai javaslatról írt meglehetősen epés hangú, de nem igazságtalan kritikát.

⁵ A magyar ált. törvénykönyv tervezetét előkészítő bizottság jegyzőkönyvei (Bp. 1907—1908, Franklin-Társ. III. f. 123. és 163. l.)

Ezen előkészítő munkálatok sorából azonban ki-magaslik, a jövőre is szóló jelentőségével, emlékirata *A gyermek vallási nevelésének kötelezettségéről*, amely ennek a kérdésnek legmélyebben járó tudományos elem-zése, a gyermekek vallására vonatkozó törvényeink leg-erősebb bírálata és legjogászbibb magyarázata. Kováts abból az alaptételből indul ki, hogy „amíg a vallásos nevelés általában véve közjogi tekintet, addig a bizonyos vallásban való nevelés magánjogi tekintet alá esik és ennek meghatározása általában véve a szülői hatalom körébe tartozik.” A külföldről hozzánk áttérjedt közigaz-gatási felfogással szemben, amely a gyermekeket (leg-alább is a vegyes házasságból származókat) vallási hova-tartozásuk szerint születésüktől fogva kényszerűen ska-tulyázza, meggyőzően fejti ki, hogy „a vallásszabadság a gyermek minő vallásban való nevelését illetően igazában nem is bír el másféle szabályozást, mint csak olyat, mely-ben a szülőnek legalább is el van ismerve az a joga, hogy a gyermeke milyen vallásban neveltessék”. Kováts Gyula érdekesen vezeti le régi törvényeinkből, különösen a vallás dolgáról szóló 1844 : III. t.-c.-ből, hogy „ezt a magánjogi felfogást vallja, ha mindig sok viszontagság közepette is, mind a mai napig a mi egész jogfejlődé-sünk, csak meg kell minden salakjától tisztítani.” Szinte elháríthatatlan erővel hat az a kifejtése, amely szerint „a gyermeknek nincs is világi jog szerint mindjárt kifejlett status religionis-a, amely azután később a maga ki-fejlettségében közjogi jellegű kapocs. A gyermeknek vala-mely religioba még csak *bele kell neveltetni*”, a gyermek tehát olyan vallású lesz, aminőbe a szülők, közös egyet-értéssel, beleneveltetik. A döntő szó az apáé, azzal a kivétellel, hogy a leányokat nem lehet anyjuk beleegye-zése nélkül az övétől különböző vallásban nevelni. Kováts nyomatékkal domborítja ki azt az alapvető fontosságú tételt, hogy vallási törvényeink csak a *különböző vallású* szülők gyermekeinek vallási hovátartozását irányítják, ellenben a fennálló jog szerint „az *egyvallásúak* házas-

ságában végleg nem a szülők közös vallása határoz, de az atya kívánsága." Végtelen kár, hogy ez az alig hozzáférhető helyen elrejtett tanulmány nem hatotta át a jogászai közvéleményt; különben nem történhetek volna meg azok, a vallási érzületet mélyen sértő közigazgatási tévelygések, amelyek a bizonyos vallásban fölnevelt gyermekeket a szülők akarata ellenére is az állami skatulyázásnak megfelelő felekezetbe kényszerítik bele, amelyhez lelkileg semmi köze sincsen.

9. Kováts Gyula tudós egyénisége a legerőteljesebben és leghatásosabban nem a szakirodalomban, sem a kodifikációban, hanem *tanszékén* érvényesült. A professzor kettős munkaköre: a kutatás és a tanítás, az egyes tanároknak egyéniségük szerint különböző mértékben oszlik meg és vagy az egyik, vagy a másik válik túlnyomóvá. Kováts Gyula határozottan a nagy tanító professzorokhoz sorakozik, akik nem annyira a könyvekkel, mint az előadásukkal gyakorolták a legnagyobb hatást. Hiszen a tanár előadása maga is tudományos munka, amely csak abban különbözik a könyvtől, hogy tartalmát nem a nyomtatás közvetett útján, hanem a szóbeli közlés eleven erejével adja tovább. Kovátsot tüzes temperamentuma és ragyogó előadóképessége a tudománynak ilyen peripatetikus művelésére predesztinálta. Minden előadása külön kerek tudományos tanulmány volt, nagyvonalú egységes koncepciójával, az óriási ismeretanyag újszerű rendszerezésével és eredeti eszmefűzésével. Ékes-szólása pedig ellenállhatatlanul magával ragadó volt és a hallgatóságra valóságos élményként hatott.

Még a jogforrások száraz anyagába is drámai lendületet tudott belevinni. Hát még az egyház és állam viszonyának tárgyalásába. A zsúfolt tanterem szinte megtelt a történelem szárnyainak suhogásával, amint élénk varázsolt a hatalmas pápákat, VII. Gergelyt, III. Incét, akik alatt valósággá vált az egységes európai kereszténység, a Respublica Christiana, a Civitas Dei, mint az egyes

államok fölött is uralkodó társadalom;⁶ az Unam sanctam bulla szavaiból pedig fülünkbe csörrent a világi és egyházi kard összeütközése, amely VIII. Bonifác tragikus bukására vezetett. De ugyanilyen erővel tudta érzékelteni az egyházalkotmány sztatikus monumentalitását, hatalmas tartó oszlopaival: a keresztség és vele a kereszténység egységével, az apostoli successio folytonosságával, és a plébánosi, püspöki s pápai jurisdictio-nak területi gradációjával, mely szerint a püspök dioecesisében generalis parochus, a pápa pedig a világ valamennyi dioecesisében universalis episcopus.

10. Kováts Gyula nagy hatásának titka az volt, hogy teljesen *egybeforrott tárgyával*: benne élt az egyházi jogban, az egyházi jog pedig őbenne. A kánonjog szelleme teljesen áthasonította lelkületét és megtöltötte őt, a protestánst, a katolikus gondolattal, a kereszténység egységének eszméjével. De azért mindvégig híven tudta tolmácsolni a protestáns jogfejlődés vezető elveit is, amelyeknek előadására tanári megbízása szintén kiterjedt. Nem csoda azonban, hogy mikor tanszékétől megvált és megbízásából eredő kööttsége megszűnt, 79 éves korában, forma szerint is áttért a katolikus egyház kebelébe, amely őt nagy elismeréssel fogadta s a pápa Ő Szentsége a Nagy Szent Gergely-rend lovagkeresztjével tüntette ki.

Elévülhetetlen érdeme, hogy éppen a szellemi hatóerők iránt közömbös pozitívizmus korszakában fenn tudta tartani, sőt fokozni a hazai jogászság körében az egyházi jog nagy kulturális értékeinek érvényesülését. De Kováts Gyula hatása a jogászifjúságra *túlterjedt szaktárgyának keretein*. Amikor házassági jogot tanított, mély bepillantást nyújtott a magánjogi jogügyletek fogalmi szerkezetébe; ha az egyházi jurisdictióról adott elő, a hatósági szervezet általános közjogi és közigazgatási alapelveit világította meg; ha pedig párberről beszélt, feltárta a közjogi és magánjogi viszonyoknak középkori egybeolva-

⁶ V. ö. Pulszky Ágost: „A jog és állambölcselet alaptanai” 17. §. (a történeti társadalmak).

dását és azoknak az ingatlan tulajdonához járuló magánjogi kapcsolódását. Így formálódttunk kezei között, ki magánjogásszá, ki közjogásszá, ki meg jogtörténésszé. Belőle mindenfajta jogász kitellett. *Univerzális jogászi elme* volt, az igazi utriusque juris doctor: civilista és publicista egy személyben, — a publicista szót régi értelmében véve, amelyben az nem közírót, hanem közjogászt jelent. Kováts elsősorban nem joganyagot, hanem *jogi műveltséget* tanított. A jogot mindig mint történelmi kultúrjelenséget, mint eszmék küzdőterét szemlélte és tárgyalta. Mélyen lenézte a „legulejusokat“, saját szava szerint a „*jogtechnikusokat*“ (ad vocem: fogtechnikus). Ezzel persze nem a jogi fogalomelemzést akarta elítélni, hanem a szellemtelen pozitívizmust és paragrafusrágást.

11. Mint izig-vérig tanár, természetesen behatóan érdeklődött *jogi oktatásunk kérdései* iránt. E körbe vág értékes előadása a *jogi vizsgák reformjáról* a Magyar Jogászegyletben (1902) és ennek a témakörnek szentelte rektori székfoglalóját is (1913). Kováts Gyula az eddigénél is szorosabb egységbe kívánja foglalni a jogi és az államtudományi képzést és a jól bevált jogtudományi szigorlatot a belőle még hiányzó államtudományi szakokkal kiegészítve, egységes jog- és államtudományi doktrátussá akarja továbbfejleszteni. Szerinte a jogásznak az államtudományokra, különösen pedig a közgazdasági ágazatokra azért van szüksége, „hogya a jurista magát az étellel szemben egészen el ne szigetelje.“ Sürgeti a közigazgatási jog behatóbb tanítását, de azt is hangsúlyozza, hogy viszont a köz- és magánjognak egyre növekvő szoros egybefonódása következtében a közigazgatás jogi részét is csak olyan szakember láthatja el jól, aki egyetemes jogi készséggel rendelkezik. „A jogtechnikus nem ér fel odáig, hogy a közigazgatási jogot igazán jól kezelje.“ Ezért óva int „a jurista hivatásába benyúló kontárkodástól.“ A jogi stúdiumot pedig elméleti és történeti alapra kívánja helyezni, mert „merőben tételes oktatás eredménye csak vékonyka tudás lehet.“

Kováts Gyula természetesen, tudós egyéniségének

történeti megalapozottságánál fogva, különös szeretettel foglalkozott a *jogtörténet művelésének* kérdésével. Ezt tanúsítja Hajnik Imréről 1916-ban Akadémiánkban tartott szép emlékbeszéde is, amelyben egyfelől melegen méltatja Hajnik nagy érdemeit a régi magyar perjog tudományának felépítésében, de éppoly melegséggel emlékezik meg Hajniknak egyetemes európai jogtörténeti művéről is; szerinte „Hajniknál jobban a középkori európai jogok történetét senki sem vázolta.” Tevékenyen résztvett Kováts Gyula a jogtörténet tanításának újjászervezésében (1906), amelynek eredménye a magyar és az európai jogtörténet szerencsés egybeolvasztása lett olyképpen, hogy a tanítás főtárgyává a magyar jogtörténet vált, de „különös tekintettel az európai jogfejlődésre”, amit Kováts helyes jellemzése szerint úgy kell érteni, hogy „a magyar jogtörténetnek egy nagyobb bevezető része is legyen, mely ... a nyugatrómai birodalom megdőlésétől a magyar állam kialakulásáig terjedjen és ettől fogva se hiányozzék a külföldi jogfejlődés kellő figyelembe vétele.” — Viszont ezt kiegészítőleg 1917-ben, új jogtörténeti tanszék szervezésével kapcsolatban, nyomatékosan sürgette a magyar „belső” jogtörténet (intézménytörténet) intenzívebb tanítását és annak mai tételes jogunkkal közelebbi kapcsolatba hozását oly módon, hogy a jogtanuló tüzetesen ismerkedjék meg 1848 előtti jogunk intézményeivel és a mai jogrendbe való átmenetet ismerető ősiségi és úrbériségi nyiltparancsokkal is.⁷ Másfelől azonban állandóan sürgette azt is, hogy „a tételes jogok tanítói is törődjenek egy kicsit a multtal.”

12. Kora haladtával mindjobban belemélyedt a *budapesti egyetem tiszteletreméltó hagyományainak* búváraltába. Rektori éve (1913—14.) különösen megérlelte tiszteletét az egyetemi autonómia iránt, melynek védelmében, mint rektori jelentése is tanúsítja, mindenkor bátran kiállott. Mint az egyetem rektora, 1914-ben, Pázmány

⁷ Lásd Eckhart Ferenc: „A (budapesti) jog- és államtudományi kar története” (1936) 625. l.

Péter szobrának leleplezésekor szárnyaló szavakkal hódolt a nagy magyar politikus emlékezetének. A hála egyetemünk nagy alapítója iránt készítette Kováts Gyulát 1921-ben, amikor a történeti alapokhoz ragaszkodás szükségét fokozottan érezte, arra az indítványra, hogy az egyetem ékesítse fel magát Pázmány Péter nevének felvételével, ami csakugyan meg is történt.

Mindig élénken foglalkoztatta Kovátsot *egyetemünk jogi természetének tisztázása*. Az adminisztratív gyakorlat az egyetemet többé-kevésbé állami intézet színében tüntette fel, viszont katolikus egyházi körökből újra meg újra ráutaltak az egyetemnek, különösen az egyetem ingatlan vagyonának egyházi eredetére. Mikor Akadémiánk 1920-ban Kováts Gyulát rendes taggá választotta, Kováts erről a kérdéstről tartotta (1923. dec. 17.) székfoglalóját, „*Pázmány Péter egyetemének alapításáról és fejlődéséről, főleg vagyoni jogi tekintetben*” címmel. Meggyőzően bizonyította, hogy a budapesti egyetem sem nem állami, sem nem felekezeti, hanem magánjogi alapítású egyetem. Ezt a jellegét csak megerősítette az egyetemnek *Mária Terézia* nagy királyunk részéről a feloszlatott jezsuita-rend ingatlanaival való megadományozása és az 1780. évi kiváltságlevéllel történt újjászervezése, melyhez utóbb korporációs szervezet is járult.

Amikor a Csehszlovák Köztársaság 1918-ban az egyetemnek az elszakított Felvidéken fekvő 16.000 holdnyi uradalmait, mint állami tulajdont, elkobozta, Kováts Gyula volt az első, aki szavát fölemelte e jogfosztás ellen. A történeti tények megdönthetetlen bizonyító erejével mutatta ki, hogy a lefoglalt ingatlanok sohasem voltak állami tulajdonban, hanem a Pázmány-egyetemnek, mint magánjogi személyiségnek, magánjogi jogcímen, királyi adománylevelekkel juttatott magánvagyonát alkották, amelynek elkobzása ellen a trianoni szerződés 250. cikke alapján maga az egyetem, mint tulajdonos fordulhat saját felperessége alatt a békeszerződésben szer-

vezett Vegyes Döntőbírószághoz.⁸ Kováts Gyula memorandum alapján indult meg azután, Gajzágó László fő-kormány megbízott mesteri pervitelével, az az évekig tartó jogi küzdelem, amely mind az első fokon, mind a Csehszlovák Köztársaság fellebbezése folytán a hágai Állandó Nemzetközi Bírószág előtt másodfokon is az egyetem fényes győzelmével végződött.

Ez a győzelem volt Kováts Gyula aggkorának legnagyobb öröme, méltó elégtétele és büszkesége, mert bebizonyult, hogy a történeti alapok kutatása ma sem jelent avult antikvarizmust, hanem hatalmas fegyvertárt nyújt a jogért való küzdelemben. Valóban Kováts Gyula fáradhatatlan munkája volt az, amely az ősi Pázmány-egyetemet, mint valamely középkori katedrálíst, megtisztította a köréje rakódott félreértések bódéitól, úgyhogy a monumentális épület 300 éves jubileumakor, 1935-ben, ismét eredeti művészi vonalainak tisztaságával állott a köréje sereglett nemzetközi tudományos világ ünneplésének középpontjában. „Csodálatos rendelése a sorsnak” — mondotta Moór Gyula, mint dékán 1935. szept. 30-án a jogi karban Kováts Gyula elhunytakor tartott megragadó búcsúbeszédében, „hogy éppen akkor, amidőn az egyetem 300 éves jubileumának ünnepi fényei kialudtak, lobbant utolsót annak az életnek mécsese is, amely több mint fél évszázad óta olyan szorosan összeforrott az egyetem életével.”

*

Kováts Gyula valóban kiváló tudós és nagy tanár volt. A tudós emlékét állandóan megőrzik művei. A tanár emléke mulandóbb a tudósénál: sorsa hasonló az előadó-művészéhez, akinek a költő szavai szerint az utókor nem fon koszorút („Dem Mimen flicht die Nachwelt keine Kränze”). De Kováts Gyula nagy tanári egyénisége nemzedékek során át elevenen fog élni számtalan tanítványa hű emlékezetében, akiknek a jogra és igazságra nevelő mentoruk volt.

⁸ Előterjesztését l. a jogi kar 1922. május 24-i ülésének jegyzőkönyvében.

FÜGGELÉK.

I.

K. Kováts Gyula életrajzi adatai.

1849. jan. 28. Pesten született, ref. vallású.
1872. Pesten végzett jogi tanulmányai alapján jogi doktor.
1872. pesti kir. törvényszéki aljegyző, majd budapesti kir. ítélőtáblai fogalmazó.
1873. ügyvédi irodát nyit.
1882. a budapesti tudományegyetem egyházjogi magántanára.
1883. a budapesti kir. ítélőtáblán pótbíró.
1884. az Akadémia levelező tagja.
1887. budapesti kir. ítélőtáblai rendes bíró.
1888. a budapesti Tudományegyetemen az egyházi jog ny. r. tanára.
1895/96. jogi kari dékán.
1899. m. kir. udvari tanácsos.
1903. jún. 27. I. Ferenc József Ő Felségétől „Keveházi” előnévvel magyar nemesi oklevelet és címert kap. (Királyi Könyvek 71. kötet, 222. lap.)
1911/12. újból dékán.
1913/14. az egyetem rektora.
1919. márc. a népköztársasági kormány nyugalmazta.
1919. szept. minisztertanácsi határozat visszahelyezte tanszékébe.
1920. május 5. az Akadémia rendes tagja.
1928. aug. 31. tanári működését befejezte. (Kitüntetései: Signum Laudis, Magyar Érdemrend közép-

keresztje a csillaggal, pápai Nagy Szent Gergely-rend lovagkeresztje.)

1935. szept. 29. meghalt. (Felesége: Hekler Márta; gyermekei: Gyula és Márta.)

II.

K. Kováts Gyula irodalmi munkássága.

1871. A birtokelméletek. (Klny. a Jogt. Közl.-ből.)

1874. Elbirtoklás a telekkönyvi birtokos ellenében. (Véleményes indítvány és tárgyalás.) Az V. magyar jogászgyűlés évkönyve. 18 l.

1876. Tekintettel a telekkönyvi intézményre, az ingatlanokra nézve a dologbani jogoknak minő szerzési módjai és mily hatállyal engedendők meg? (Véleményes indítvány és tárgyalás.) A VI. magyar jogászgyűlés évkönyve. 41 l.

1879. Az írói és művészi tulajdonjog. (Klny. a Havi Szemléből, 84. l.)

1881. Az igazságügyminisztériumban tartott értekezések az írói és művészi tulajdonjogról szóló törvényjavaslat felett. (Magyar Igazságügy, XV—XVI. 173. 50/230.)

1881. Törvénytervezet a polgári házasságról. Indokolással. J. K. 133 l.

1881. Polgári házasság. J. K. 117 l.

1881. A keresztény-zsidó házasságról szóló törvényjavaslat. J. K. 145 l.

1881. Felelet Sztehlo Kornél úr kritikájára. J. K. 158 l.

1882. Házasságkötés egyházi és polgári jog szerint. J. K. 18—32. l.

1882. Mi a jogunk és milyen legyen a törvényünk az írói és művészi munka védelmében. (Magyar Igazságügy. 172. l. 14 l.)

1883. A házasságkötés Magyarországon egyházi és polgári jog szerint, tekintettel törvényhozásunk feladatára. (Bp., Eggenberger. I—VIII. és 1—327. l.)

1884. A házassági javaslat a törvényhozás előtt. M. Ig. XXI. l.

1885. Szilágyi (Sylvanus) Márton tanítása az eljegyzésről 1690-ben. Akad. székf. ért. (Ért. a társ.-tud. köréből: VII. köt. 10. sz.)

1886. A születések anyakönyvezése. J. K. XII. sz. 89. l.

1886. A párbér jogi természete. Bp., Széchenyi kvtár.

1886. A párbér sorsa a kir. Kúrián. J. K. V. sz.

1886. Levél a szerkesztőhöz a párbér ügyében. J. K. 7—8. sz.

1886. Pauler Tivadar. J. K. 153. l.

1886. Curiai döntés a párbér ügyében. J. K. 216. l.

1886. Cherny József. J. K. 273 l.

1887. Felelet báró Roszner Ervin „Régi magyar házassági jog” című munkájára. Bp., 53 l.

1888. Báró Roszner Ervin válaszára. (Klny. J. K. 1888. évf.-ból.)

1894. Az utolsó két egyházpolitikai törvényjavaslat. N. Múz. kvt.

1902. A jogi vizsgák reformja. (M. Jogászegyl. ért. XXV. 4. f. 141 l.)

1904. A gyermekek vallásos nevelésének kötelezettségéről. (A polg. tkv. tervezetét előkészítő föelőadmány III. k. 5—24. l. Bp., Grill.)

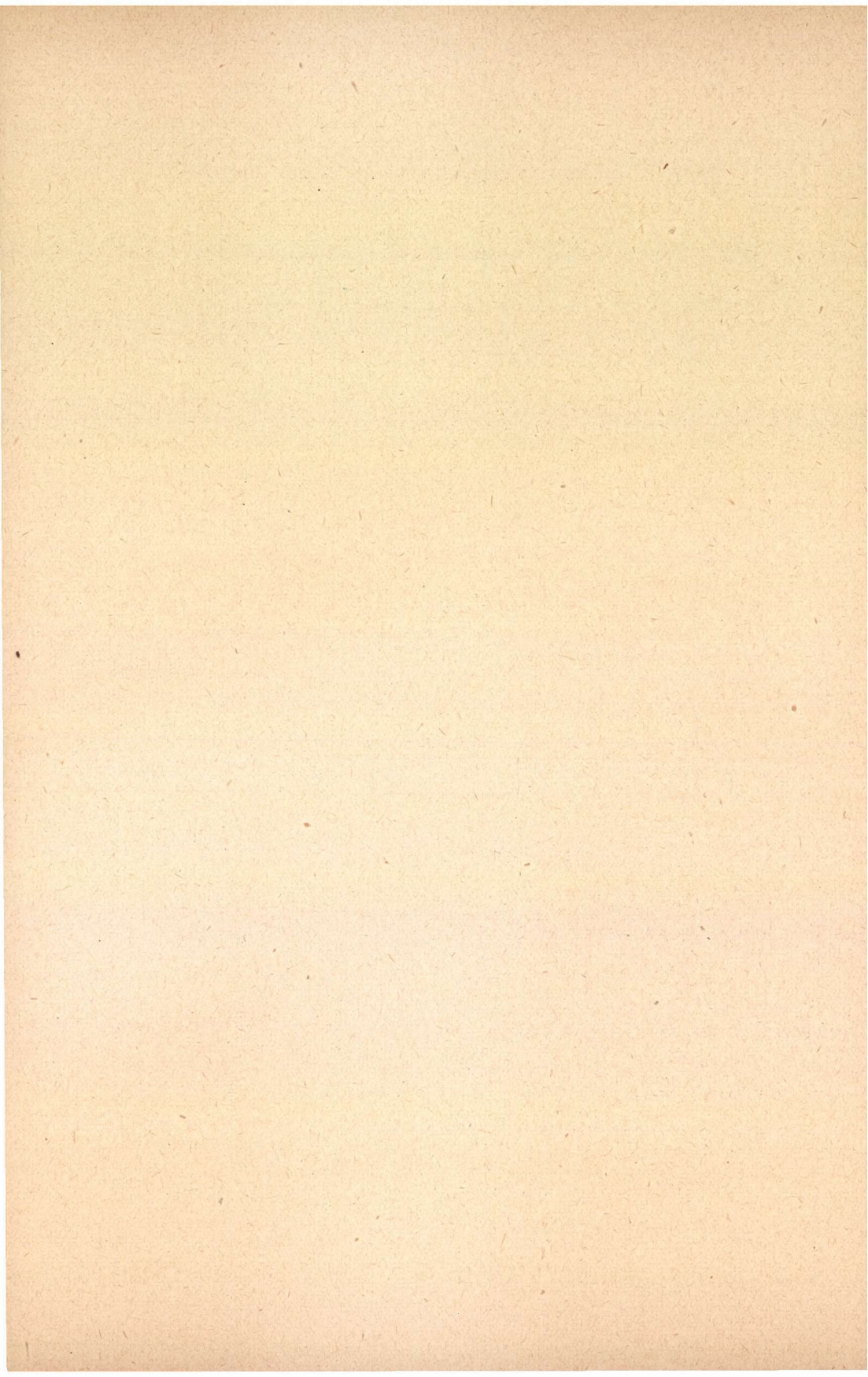
1913. Rectori székfoglaló beszéd. (Acta univ. Budapestinecus 1912—13. fasc. I. 332—352. l.)

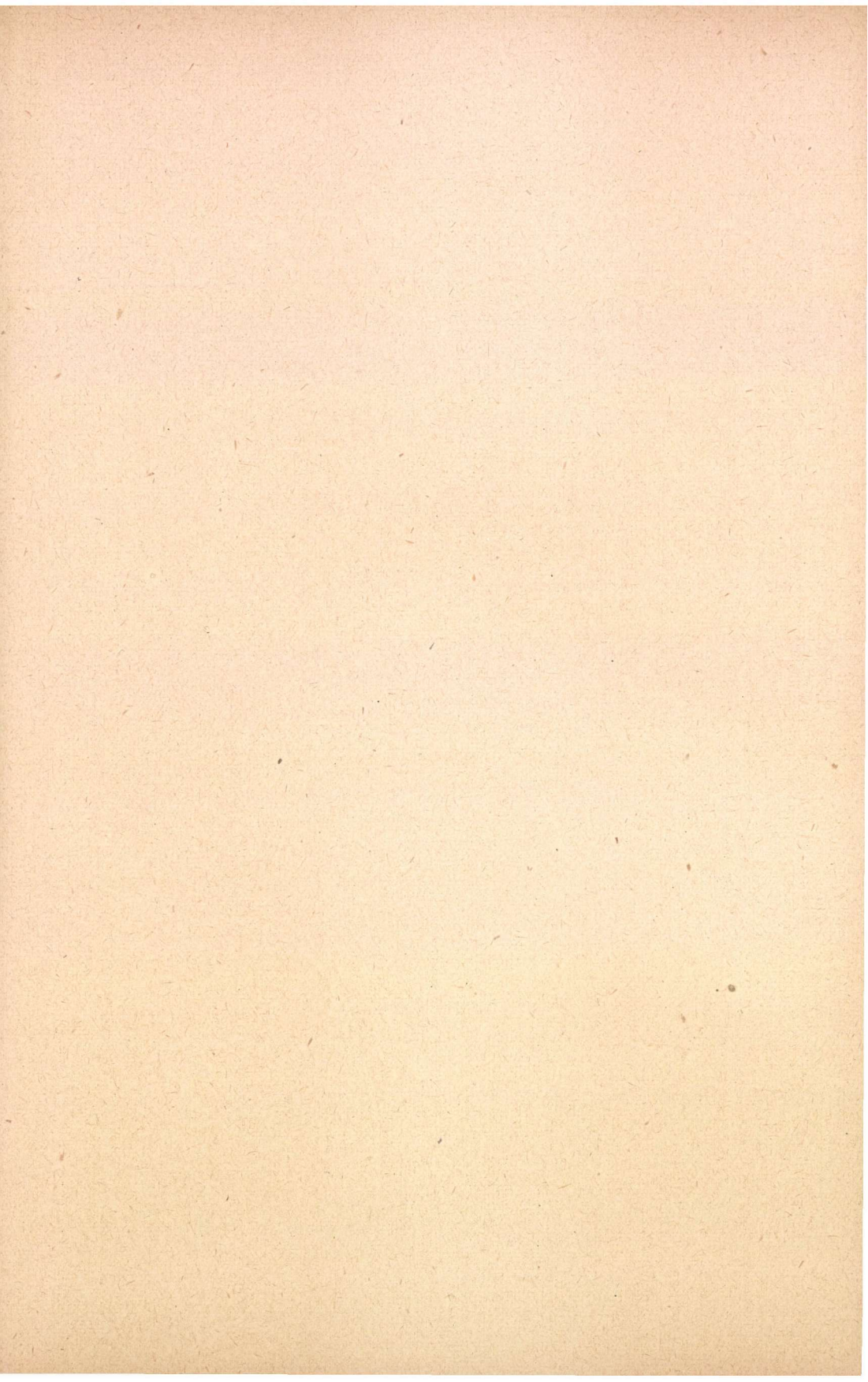
1914. Pázmány Péter. Bpesti Hirlap. 1914. aug. 19. (Széchenyi kvt.)

1914. Jelentés az egyetem 1913/14. évéről. (Acta univ. 1913—1914.)

1916. Hajnik Imre rendes tag emlékezetéről. (Akad. emlékbeszédek XVII. 8.)

1922. Országbírói értekezés. „Szózat”. (Széchenyi kt.)

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XXIV. KÖTET — 6. SZÁM

HUTYRA FERENC

T. TAG EMLÉKEZETE

ÍRTA

MANNINGER REZSŐ

R. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1943. NOVEMBER 29-I ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1944

HUTYRA FERENC

T. TAG EMLÉKEZETE

ÍRTA

MANNINGER REZSŐ

R. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1943. NOVEMBER 29-I ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1 9 4 4

Kiadásért felel: Voinovich Géza.

22680 Sárkány-nyomda r.-t. Budapest, VI., Horn Ede-u. 9. Tel.: 122-190, 326-066.
Igazgatók: Wessely Antal és Wessely József.

Mikor Hutýra Ferenc, Akadémiánk tiszteleti tagja, örökre elköltözött körünkből, nemcsak egy fényes tehetséggel megáldott, érdemekben gazdag tudós élete szűnt meg, nemcsak egy hatalmas munkabírású szervező hagyott itt bennünket, hanem egy olyan igazi ember is, akinek személyes varázsa alól még ellensége is alig vonhatta ki magát, ha szűkebb körébe került. Mi sem természetesebb, mint hogy akkor jómagamra, aki abban a szerencsében részesültem, hogy egy negyedszázadon át tanítványa és munkatársa lehettem, s akit a hála ezer szála fűzött hozzá, különösen erősen hatottak kivételes emberi tulajdonságai. Nem csoda ezért, hogy amikor a tekintetes Akadémia kitüntető megbízásából emlékbeszédemet kidolgoztam, nem egyszer feszélyezett az az aggodalom, hogy Hutýra Ferenc lenyűgöző emberi tulajdonságainak benyomása alatt akaratlanul is emlékbeszéd helyett panegyrist írok, hiszem azonban, hogy nem utolsó sorban az ő nevelésének hatása alatt szigorú tárgyilagosságra törekedve sikerült mégis hű képet rajzolnom elhunyt tagtársunkról.

Hutýra Ferenc tudós életpályája a budapesti egyetemi orvoskar kórbontani intézetéből indult ki. Tanítványa és tanársegédje volt itt Scheuthauer tanárnak, ennek a sokaktól félreismert, kissé különc polyhistornak, aki korán felismerte Hutýra Ferenc tudományszeretetét és hivatottságát a kutatómunkára. A szepességi származású fiatal orvos (született Szepeshelyt 1860. szeptember 6-án) elődeitől nem örökölt anyagi javakat, de annál szerencsésebb találkozásban kitűnő testi és szellemi alkatot. Már diákkorában meg kellett küzdenie az élettel, e küzdelem árán azonban acélossá edződött akaratereje és egyben megszerezte az életbölcseiség és életművészet nagy tudományát is, amelynek később törekvései érvényrejutta-

tásában olyan nagy hasznát vette. Kezdetben habozott, hogy az élettant vagy a kórbonctant válassza-e jövődi szakmájául — már medikus korában szép értekezést írt az élettan köréből a zsírok felszívódásáról —, végül azonban hajlama inkább a kórbonctan felé vonzotta, melynek tárgyköréből Scheuthauer intézetében három figyelemre méltó dolgozata jelent meg.

Scheuthauer intézetében érte 1886-ban 26 éves korában az a felszólítás, hogy fogadja el az állatorvosi tanintézet kórbonctani osztályának adjunktusi állását. Hutýra Ferenc Scheuthauer tanácsára vállalkozott erre. Scheuthauer felhívta ugyanis figyelmét az összehasonlító kórtani tanulmányok jelentőségére az emberorvostan szempontjából is. Alig mondott Hutýra ígént, pillanatnyilag előnyösebb elhelyezkedés lehetősége kecsegtette. Tauffer tanár ugyanis a budapesti orvoskar szülészeti klinikájára hívta meg munkatársául, s nem kétséges, hogy Hutýra Ferenc ebben a szakmában is, hozzá bizonyára kevesebb küzdelemmel, előkelő helyet vívott volna ki magának. Tauffer ezt sokszor emlegette és őszintén sajnálta, hogy Hutýra Ferenc visszautasította ajánlatát. De bármilyen csábító volt is ez az ajánlat, Hutýra Ferenc nem fogadta el, mert már ekkor megnyilvánult az az élete végéig sajátos tulajdonsága, hogy amit vállalt, a mellett becsülettel kitartott, annak az ügynek minden viszontagság között hű szolgája maradt.

Az orvostari kórbonctani intézet nem volt akkor még fényes palota; Scheuthauer zsúfolásig megtelt tantermébe bizony becsurgott az eső, az intézet felszerelése azonban mégis lehetővé tette a tudományos bűvárkodást, az a szellem pedig, amelyet Scheuthauer meghonosított, valóságos iskolát teremtett körülötte. Nagy elhatározás kellett ezért ahhoz, hogy a fiatal tudós ezt az otthont az állatorvosi tanintézet kórbonctani osztályával cserélje fel. Ebben a szűkös és rosszul felszerelt intézetben ugyanis akkortájt kórbonctani irányú munkát jóformán nem is végeztek. A kórbonctan tanára, a más irányban kitűnő Czako Kálmán, a kórbonctanon kívül az általános kórtant, a gyógyszerzertant és a növénytant is tanította, különleges haj-

lama pedig e változatos tárgyak közül mindinkább a növénytan felé vonzotta — ő alapította és vezette a hosszabb ideig az állatorvosi tanintézettel kapcsolatosan működő M. Kir. Állami Vetőmagvizsgáló Állomást is —, úgyhogy érthető, hogy a kórbonctan művelésére nem maradt sok ideje. S úgy, ahogy Czakó Kálmán, a többi tanár is, különösen a gyakorlati szakmák képviselői, köztük nem egy kitűnőség, a legkülönfélébb tárgyak előadásával túl voltak halmozva és kezdetlegesen felszerelt intézetekben voltak kénytelenek munkálkodni. Az állatorvosi tanintézetben tehát a viszonyok abban az időben szegényesek és nem egy tekintetben szinte tűrhetetlenek voltak. A mai ember első pillanatra értetlenül áll e viszonyokkal szemben, és csak közvéleményünknek közgazdasági irányú elmaradottságában keresheti okát annak, hogy miért kellett az első-sorban mezőgazdasággal és állattenyésztéssel foglalkozó Magyarországon az állatorvosi tudományok ápolását és az állatorvosképzés ügyét annyira elhanyagolni abban az időben, amikor a jórészt már ipari államokká lett nyugati országokban Pasteur és Koch munkássága révén éppen az állatorvosi tudományok indultak hallatlan iramban fejlődésnek és éreztették közgazdasági téren hatásukat. Nem csoda, hogy Hutýra Ferenc minden eltökéltsége ellenére is kezdett komolyan gondolni arra is, hogy ismereteinek az állatorvosi kórbonctani tanulmányok közben való gazdagítása után valamelyik orvoskarunkon netalán kínálkozó kórbonctani tanszéken keresi majd jövő boldogulását. Erről a gondolatáról azonban letett, mert a tanintézet tanárai nemcsak szívesen fogadták körükben a fiatal új munkatársat, hanem csakhamar olyan feladatokat bízta rá, melyek becsvágyát minden irányban kielégítették.

Mindenekelőtt azonban még kellett ismerkednie új szakmakörének sajátos feladataival. E végből hosszabb külföldi tanulmányutat tett, meglátogatta Németország, Dánia, Belgium és Svájc akkor már jeles állatorvosi iskoláit, s e közben Drezdában különösen Johné, Alfortban pedig Nocard, Pasteur egyik legjelesebb tanítványa, tett reá mély, az utóbbi elhatározó hatást.

Hazatérve, az állatorvosi oklevél megszerzése után 1887-ben, most már mint a kórbonctan c. nyilvános rendkívüli tanára, megkezdte a kórbonctan előadását. Első dolga volt gyakorlatibb alapokra fektetni e tárgy tanítását, s egyúttal meglepően rövid idő alatt megírta a magyar orvosi irodalom első kórbonctani tankönyvét „Kórbonctani diagnostika útmutatással a háziállatok boncolására” címmel (1888), mely világos előadásával és az akkori orvosi nyelvhez képest feltűnően szép magyarságával — ma már persze csak mint történeti emlék — figyelmet érdemel. Minden remény megvolt tehát ahhoz, hogy állatorvosképzésünket a kórbonctan terén Hutýra Ferenc hamarosan európai színvonalra emeli; ennek a feladatnak sikeres megoldása azonban Rátz Istvánra, Akadémiánk néhai I. tagjára várt, mert 1888-ban meghalt Azary Ákos, a belgyógyászat tanára, s a király a tanári testület egyhangú javaslatára Hutýra Ferencet nevezte ki a belgyógyászat nyilvános rendes tanárává.

Első pillanatra meghökkenünk. Azt kérdezzük, hogyan volt lehetséges, hogy egy következetességéről ismert fiatal tudós, aki a belgyógyászattal alig foglalkozott, búcsút mondjon olyan szakmának, amelynek már mestere kezdett lenni. Fel kell itt is vetnünk és tisztáznunk ezt a kérdést, mert Hutýra Ferenc e különösnek látszó lépése már sok félreértésre adott alkalmat. Ő maga, tudomásom szerint, e kinevezése körülményeiről sohasem nyilatkozott, s a tanárülési jegyzőkönyvekben is hiába keresünk erre vonatkozólag utalást. Azt hiszem azonban, nem tévedünk, ha a következőkben keressük a tanári testület és Hutýra Ferenc elhatározásának okát. Mindenekelőtt a tanári testület kényszerhelyzetben volt. Azary halála után széles ez országban nem akadt egyetlen szakember sem, aki az állatorvosi belgyógyászattal tudományosan foglalkozott volna. Magának a 38 éves korában elhunyt Azarynak, akinek néhány éves tanársága alatt, Liebermann Leó egykorú megállapítása szerint, a klinikai szakoktatás olyan magas fokra emelkedett, hogy lépést tartott Európa bármely klinikájával, természetszerűleg nem volt még elég ideje ahhoz,

hogy iskolát neveljen. A tanári testület tehát nem tehetett
 egyebet, mint hogy azt a férfiút szemelje ki Azary utód-
 jául, akitől, szűkebb szakmájára való tekintet nélkül, leg-
 többet várhatott; ez pedig Hutýra Ferenc volt. Tehette
 pedig ezt abban a reményben, hogy az elárvuló kórbonctani
 tanszékre könnyebb utódot szerezni, mint a belgyógyászati
 szakmakörre, és elhatározásában bizonyára az is befolyá-
 solta, hogy abban az időben már végérvényesen kialakult a
 kórbonctan és belorvostan elválaszthatatlan összetartozá-
 sának tudata. Hiszen a belgyógyászat rohamos fejlődését
 éppen a kórbonctani ismeretekre való támaszkodása tette
 lehetővé, amit már régebben a Laënnec—Corvisart- és a
 Rokitansky—Skoda-féle anatómus-klinikus-együttműködés
 eredményessége bizonyított. A kórbonctani tudás Hutýra
 Ferencben megvolt. Ennek belgyógyász korában vitathatat-
 lanul nagy hasznát látta; mindamellett a belgyógyászatnak
 mégis csak sajátos módszerei vannak, ezeket pedig Hutýra
 Ferenc ekkor még alig ismerte. Minthogy azonban Hutýra
 Ferenc nem volt az az ember, akinek minden lépését már
 fiatal korában nem a céltudatosság vezette, elhatározásának
 a maga részéről bizonyára mélyebbre nyúló oka volt. Ezt
 az okot megtaláljuk egyre jobban kibontakozó érdeklődé-
 sében a járványtan iránt; abban az időben pedig az állat-
 orvosi tanintézetben a járványtan művelése a belgyógyá-
 szati tanszék feladatkörébe tartozott. Ha tehát csakis a
 járványtan fejlesztésében kereste tudományos becsvá-
 gyának kielégülését, meg kellett ragadnia az alkalmat,
 amely most a belgyógyászati tanszék megüresedésével
 kínálkozott. Hogy a kórboncnokból lassanként a járvány-
 tan rabjává lett, annak talán már a Scheuthauer-iskola
 levegője is kedvezett — Scheuthauer több jeles tanítványa,
 Hutýrán kívül Babes, Preisz Hugó és Tangl Ferenc cse-
 rélte fel a kórbonctant a bakteriológiával — különösen
 hozzájárult azonban ilyen irányú hajlamának mélyítéséhez
 Alfortban Nocard. Tény, hogy Hutýra Ferencet már kór-
 boncnok korában különösképen érdekelte a járványtan. Az
 alatt a rövid idő alatt, amíg a kórbonctant tanította, már
 említett kórbonctani segédkönyvének megírásán kívül időt

kerített arra is, hogy egy magyarnyelvű kis járványtant adjon ki „A háziállatok fertőző betegségeinek oktana” címen (1888). Ez a sebtében összeállított, de hézagpótló mivoltánál fogva hasznos kompiláció nem éri el ugyan a kórbonctani diagnosztika színvonalát, minket azonban érdekel azért, mert tanújele annak, hogy ebbe a szakmakörbe már ekkor alaposan beleélte magát.

A belgyógyászati klinika átvétele után lázas gyorsasággal vetette bele magát új szakmakörének és módszereinek megismerésébe. Rendkívüli alapossággal iparkodott felhasználni minden eszközt tudásának tökéletesítésére. Saját klinikai anyagának gondos észlelésén felül nemcsak a bel- és külföldi belgyógyászati és járványtani irodalomban merült el, hanem minden alkalmat megragadott arra is, hogy specialistáktól különleges vizsgáló eljárásokat sajátítson el. Schaffer Károlytól, Akadémiánk reháit tagjától tudom, hogy Hutýra Ferenc nagy elfoglaltsága ellenére megtalálta módját pl. annak is, hogy hónapszám ellátogasson betegosztályára a korszerű neurológiai vizsgáló módszerek megismerése végett. Vasakarata és tehetsége így meglepően gyorsan győzedelmeskedett a nehézségeken.

Mikor Azary meghalt, abbamaradt első kötetének megjelenése után nagyszabásúnak ígérkező állatorvosi belgyógyászatának megjelenése. „Hogy művét be nem fejezhette”, állapította meg az Orvosi Hetilapban megjelent nekrológus írója, „az a magyar irodalomra nézve veszteség, mert egyhamar nem számíthatunk arra, hogy ilyen munka napvilágot láthasson.” Hutýra Ferenc energiája megcáfolta ezt a jóslatot, mert már néhány évi tanársága után gyors egymásutánban (1894—1898) megjelentette három kötetben másfélezer oldalra terjedő „Állatorvosi belgyógyászat”-át. Olyan munka ez, amely nálunk szerencsésebb nyugati országok állatorvosi irodalmában is méltán figyelmet keltett volna és amelyet ma is élvezettel lapozgathat az olyan kutató, aki a századvég állatorvosi belgyógyászatának állásáról tájékozódni óhajt. Aki ezt a munkát gondosan tanulmányozza, már megtalálja benne

Hutýra Ferenc későbbi műveinek minden kiválóságát. Olyan kiforrott tudós munkája ez, aki az irodalomban elszórt adatokat elsőrangúan reprodukálja s az idegen észleleteket mindig saját jól ellenőrzött tapasztalatainak segítségével gondosan értékeli. Élénk képzelő ereje a legjelentéktelenebbnek látszó megfigyelésekből és szinte az öntudat küszöbe alatt fekvő analógiákból meglepő összefüggéseket állapít meg. Hutýra Ferenc szerényen azt mondja ugyan, hogy „könyvem az adatok tekintetében csak igen kis részben, egyébként pedig inkább csak más szerzők és bűvárok észleleteinek egybeállítása tekintetében tarthat eredetiségére igényt”, csakhogya éppen ennek az egybeállításnak, ennek a szintézisnek szelleme és módja, a szerző felfogásának eredetisége és merően egyéni stílusának világossága és választékossága az, ami még ma is megkapja az embert.

Hutýra Ferenc belgyógyász korában (1888—1899) nagyobb szabású kutatómunkára nem vállalkozhatott, mert erre ráérő ideje sem volt, hiszen erősen lefoglalta a klinikai munka, belgyógyászatának megírása, azonkívül az a szervező tevékenysége, amelyről később emlékezünk meg. Arra azonban talált mégis időt, hogy az akkortájt felfedezett tuberkulin- és malleinreakciók elbírálásáról, szintűgy a lépfene és a sertésorbánc elleni oltások jelentőségéről saját tapasztalatai alapján kimerítő tanulmányokat írjon. Ugyancsak ebből az időből származnak összefoglalásai a trichinóziról, az aktinomikóziról és a száj- és körömfájásról a Korányi, Kéthly és Bókay szerkesztésében megjelent „A belgyógyászat kézikönyvé”-ben (1894) és Fleischbeschau című munkája a Drasche-féle „Enzyklopädie der medizinischen Wissenschaften” című gyűjtőmunkában (1898).

Mikor Hutýra Ferenc az állatorvosképzés apostolává szegődött, kezdettől fogva tisztában volt az állatorvosi ismeretek és az állategészségügyi szakszolgálat fejlesztésének köz- és mezőgazdasági jelentőségével, egyben felismerte fontos vonatkozásait a közegészségüggyel is. Amikor tehát még a 90-es évek elején idősebb tanártársai,

méltányolva csakhamar felismert szervező képességét, reábizták a már korábban megindult reformmozgalmak kiszélesítését és irányítását, tanszéki tevékenységével párhuzamosan ifjú lelkesedéssel és páratlan eréllyel hozzálátott ehhez a munkához is. Bámulattal kell visszatekintenünk életének erre a heroikus korszakára s csodálkozunk azon, honnan kerítette az időt ahhoz, hogy a legaprólékosabb kérdésekkel is foglalkozzék, kiváltképpen, ha figyelembe vesszük azt, hogy 1897-től fogva, mint az időközben (1890) állatorvosi akadémiaiá vá átminősített intézmény igazgatójának, adminisztratív tevékenységet is ki kellett fejtenie. Nemcsak tartalmas tanulmányt írt az állatorvosképzés ujjaszervezésének irányelveiről (1890), hanem fontosnak tartotta feltárni a katonai állategészségügy szervezetének és a katonai állatorvosok alkalmazásának visszásságait is (1893); azonfelül megjelölte azokat az irányelveket, amelyek az állatforgalom okozta járványok terjedésének meggátlására alkalmasak (1899).

Törekvése odairányult, hogy az állatorvosképzést ugyanolyan alapokra kell helyezni, amilyeneken az orvosképzés nyugszik. E tekintetben a sajtóban megjelent felvilágosító munkájánál is fontosabb volt az intéző körök érdeklődését és jóindulatát megnyerni a szükséges reformok végrehajtásához. Hogy ez sikerült, nem csekély mértékben személyes befolyásának volt köszönhető. Nagy szerencséje volt a hazai állatorvosképzésnek és általában a magyar állategészségügynek, hogy akkor Magyarország földművelésügyi minisztere Darányi Ignác volt, aki megértette a kor szellemét, belátta a reformok szükségességét és minden erejével Hutýra Ferenc törekvéseinek előmozdítója lett, jöllehet abban az időben a közhangulat hazánkban még mindig vajmi kevésbé kedvezett az ilyen újításoknak.

Közvetlenül a század fordulója előtt (1899) csakugyan megtörtént állatorvosképző intézményünknek egyetemi jellegű főiskolává való átszervezése, amit azután rendre követett a tanszékek és intézetek számának szaporítása és korszerű felszerelése, a doktorrá avatás joga, a tanároknak

illetmények dolgában is az egyetemi tanárokkal való egyenjogúsítása, valamint a választott rektort megillető „magnificus” cím viselésének joga. Ezzel az állatorvosi főiskola formailag is elérte ugyanazt a szervezetet, aminő az egyetemeknek, illetőleg orvosi fakultásaiknak van; más szóval velők egyenlő jogok és, ami még fontosabb, velők egyenlő szellemi és anyagi eszközök birtokába jutott. Külön ki kell itt emelnünk azt, hogy Hutýra Ferencnek állatorvosi főiskolája számára a doktorrá avatás jogát sikerült kieszközölnie (1907), mielőtt még a német és osztrák főiskolák elnyerték, noha ezeknek főiskolákká való átszervezése korábban következett be. Az utókor természetesen fogja találni, hogy mindez így történt, a valóságban azonban a főiskola egyetemi jellegének minden attributumát Hutýra Ferencnek külön-külön kellett kiharcolnia, és e munkában sokszor találkozott akadályokkal, nemcsak egyesek, hanem olyan testületek részéről is, amelyekről pedig törekvéseinek megértését remélhette volna. De ő tudott, ha kellett, várni a kedvezőnek látszó alkalomra és kitartani. Türelmes volt, vagy legalább is annak látszott, ha kellett, bárhogyan bántotta is időnként a dolgoknak pillanatnyilag kedvezőtlen alakulása.

Hogy az egyetemi jellegű és rangú állatorvosi főiskola megteremtése és ezzel állatorvosképzésünk korszerű színvonalra emelése Hutýra Ferenc érdeme, közismert. A közvélemény is annyira ismerte és elismerte ezirányú érdemeit, hogy az állatorvosi főiskolát jóformán Hutýra Ferenc személyével azonosította. Jellemző azonban Hutýra Ferenc szerénységére az a megjegyzése, hogy alkotása nem az ő érdeme, hanem több tényező szerencsés közrehatásának köszönhető.

Nem vitás, és vétenénk az igazság és más lelkes férfiak emléke ellen, ha azt állítanánk, hogy Hutýra Ferenc a semmiből, segítőtársak nélkül teremtette meg főiskoláját. Segítették őt e tekintetben elsősorban a nemzetközi állatforgalom igényei, közelebbről külkereskedelmi érdekeink. Az iparosodással, elsősorban az európai vasúti hálózat kiépítésével kapcsolatosan mind belföldön, mind pedig még

inkább a nyugati ipari államokban rendkívül megnövekedett az állatforgalom. Az élénk állatforgalom nagyon előnyös volt a lakosság élelmezése, az ipar és mezőgazdaság szempontjából, de egyidejűleg lényegesen növelte a fertőző állatbetegségek széthurcolásának veszélyét. Ezért az élénkebb forgalmú nyugati államokban, állattenyésztésük viszonylag kisebb jelentősége ellenére, az állategészségügy fejlesztésével már korán kezdtek törődni és egyúttal az állatbehozatal terén védekező rendszabályokat léptettek életbe azokkal a tőlük keletebbre fekvő államokkal, így Magyarországgal szemben is, amelyeknek állatfeleslegét hajlandók voltak felvenni. Magyarországnak ezért alkalmazkodnia kellett ehhez az irányzathoz s így kénytelen volt állategészségügyi igazgatásának szervezetét és ennek legfontosabb előfeltételét, az állatorvosképzést magas színvonalra emelni. Nem véletlen tehát, hanem céltudatos időbeli kapcsolatról tanúskodik az, hogy az állatorvosképzés újjászervezése, egyetemi színvonalra emelése (1899) és a magyar állatorvosi közszolgálat államosítása (1900) majdnem egyidőben következett be. Az sem véletlen, hogy Hutýra Ferenc nemcsak az állatorvosképzés korszerű színvonalra emelésében szerzett magának halhatatlan érdemeket, hanem az állategészségügyi közszolgálatnak azzal szorosan összefüggő újjászervezésében is kimagasló szerepet töltött be.

Ennyiben tehát igaza volt Hutýra Ferencnek, amikor a nemzetközi állatforgalom igényeiben jelölte meg egyik támogatóját, de kérdés, hogy olyan tökéletesen sikerült volna-e ez a két alkotás, ha nem ő, hanem nála kevésbé tehetséges, kevésbé széles látókörű, kisebb munkabírású és kisebb diplomáciai érzékkel megáldott szakember állott volna a mozgalom élén.

Másik lényeges feltétele volt Hutýra Ferenc reformtörekvései tökéletes sikerének az, hogy abban az időben rajta kívül néhány kiváló, a korszerű orvostudományi fel fogástól áthatott fiatal tudós működött az állatorvosi akadémia tanszékein — közülük a legtöbb, Lieberman Leó, Preisz Hugó, Rátz István, Tangl Ferenc, már szintén

elköltözött az élők sorából. Ők, akárcsak saját maga, lelkes munkájukkal nagyon szerény felszerelésű, néhány szobából álló intézetükből tudományos gócpontokat tudtak létesíteni, amelyeknek híre jóval túlhaladt hazánk határain és idegen kutatókat is vonzott ide. Kétségtelen, hogy az ő munkájuk adta meg azt a nemes tartalmat, amelyhez Hutýra Ferenc szervező munkája teremtette meg a méltó foglalatot. S ez nagy szerencséje volt a fiatal főiskolának, mert a felsőoktatási intézmények fémjelzését nem annyira címük és szervezetük, mint inkább a bennük folyó tanító és kutató munka minősége adja meg. Ernek köszönhetette a főiskola, hogy a hozzáértők elismeréssel voltak működése iránt. Elegendő e tekintetben hivatkoznom egy tárgyilagos szemlélőnek, Grósz Emilnek, a budapesti orvoskar egyik tagjának megállapítására, mely szerint „a korábbi állatorvosi szakiskolából az állatorvosi főiskola oly elsőrangú intézetté alakult át, melyből az egyetemek fakultásai mind gyakrabban hívtak meg tanárokat annak bizonyosságul, hogy a főiskola a tudományos munkásság valódi otthona”.

A nemzetközi állatforgalom igényei és tanártársainak tudományos munkássága tehát csakugyan feltételei voltak az állatorvosi főiskola méltó alakban való megszületésének; a szervezés érdeme azonban Hutýra Ferencé volt. Ő volt az, aki páratlan bölcseséggel, finom diplomáciai érzékkel, eréllyel és kitartással össze tudta fogni a rendelkezésre álló erőket. Mi sem természetesebb, mint hogy a főiskola élére mint első rektor Hutýra Ferenc került. Kezdetben mint kinevezett, 1916-tól fogva pedig tanártársai bizalmából mint újból és újból megválasztott rektor 1931-ig örködött a szó igazi értelmében mint primus inter pares a főiskola sorsa felett, sokszor igen-igen nehéz viszonyok között, és fenntartotta azt a méltán mintaszerűnek ismert rendet és szellemet, melyet kezdettől fogva meghonosított. Gyors fel- és átfogó képességében, tárgyilagos ítéletében a tanári kar minden tagja mindenkor megnyugodott, mert meg voltak győződve arról, hogy éleslátásával és tapasztalatai alapján mindig megtalálja a helyes utat a nehézségek elhárítására.

A főiskola megteremtése lehetővé tette a tanszékek szaporítását és ezzel a belgyógyászati tanszék kettéválasztását (1900). A belgyógyászati klinikától különvált a járványtani tanszék. Ezt a tanszéket Hutýra Ferenc foglalta el (mint melléktárgyakat azonban még a törvényszéki állatorvostant és egy ideig a húshigiénét is előadta), a belgyógyászati tanszékre pedig egy fiatal tudós, Marek József kapott meghívást. Az a szerencsés találkozás, hogy a belgyógyászati tanszékből kinőtt tanszékek élére két kongeniális tudós került, már a közeli jövőben a magyar tudományosság olyan irodalmi megnyilvánulásához vezetett, mely ritkítja párját.

Hutýra Ferenc, amikor az említett módon még fiatalon, 40 éves korában az állatjárványtan tanára lett s így végre mint kutató és tanár kedvenc szakmájának szentelhette életét, szerény keretek közt ugyan, de mintaszerűen berendezte az új járványtani intézetet s benne magas színvonalú kutató munkát indított meg. Csak azt sajnálta, és ez valóban sajnálható is, hogy rektori és egyéb közéleti és társadalmi tevékenysége nem engedte meg, hogy kizárólag ennek a munkának élhessen.

A járványtani intézetben szerencsés kézzel választotta meg munkatársait. Sohasem akarta senkire sem ráerőszakolni saját nézeteit, mert tudatában volt annak, hogy az arravaló munkatársaknak a túlságos gyámkodás csak árt hat. Engedte kutatni minden tehetséges munkatársát saját elgondolása szerint, a saját maga választotta eszközökkel, időről-időre azonban egy-egy pozitív eredménynek látszó megállapítás mutatkozása után jóakarató, de rendkívül szigorú kritikában részesítette őket, nem sajnálva a fáradságot még attól sem, hogy a jegyzőkönyvekben és dolgozataikban előforduló lagapróbb stílárís tévedésekre is fel ne hívja figyelmüket. Nevelés közben tehát engedte tanítványai saját egyéniségét kifejlődni és érvényesülni, de szigorúan őrködött a felett, hogy a valóság és igazság szeretete és követése legyen törekvésük fő célja. A mellett fejlesztette akaraterejüket. Szerette idézni Pasteurt: „Az akarat nagy dolog, mert az akaratot természetszerűen a

tett, a munka követi, a munka pedig majdnem mindig eredményre vezet. Ez a három dolog: az akarat, a munka és az eredmény az emberi élet tartalma. Az akarat megnyitja a kaput, a munka áthalad a nyitott ajtókon keresztül és az út végén ott biztat, mint a fáradozás jutalma, a fényes, a boldogító siker". Nem csoda tehát, hogy előkelő tudományos légkört teremtett maga körül s hogy iskolát alapított, melynek tagjai becsülettel megállták helyüket az életben.

Járványtani kutatásai közben érdeklődése egyre fokozódó mértékben az immunitástan és az akkor még alig megindult víruskutatás kérdései felé fordult. Vizsgálatainak tárgyát a járványtan legkülönbébb területein találjuk meg. Nem lehet célom e helyütt kiterjeszkedni egész kutatói munkásságára. Helyesebbnek látszik csak azokat a kérdéseket ismertetnem részletesebben, amelyekkel legbelsőbban s részben évtizedekig foglalkozott, és amelyekkel végzett kutatómunkássága nem egy pontban határmegjelölő a tudomány fejlődésében.

Mindenekelőtt reá kell mutatnom nagyszabású és alapos kísérleteire a malleus kórfejlődéstanáról, melyekkel több külföldi bűvárral szemben, bebizonyította, hogy ennél a betegségnél a fertőződés nem a légutakon át, hanem majdnem mindig az emésztőcső útján történik, annak ellenére, hogy legtöbbször a tüdő, az orr nyálkahártyája és a bőr betegszik meg. Megállapításai szerint ezeknek a szerveknek gyakori megbetegedése különleges hajlamoságukkal függ össze.

Ki kell azután emelnem a gümőkór elleni immunizálás módszereinek értékét és lényegét megvilágító tanulmányait. Kiindultak Behring bovovaccinatiojának kritikai vizsgálatából. Behring abbéli törekvésében, hogy az emberiséget a gümőkór ellen hasonló hatékonyságú oltási eljárással ajándékozza meg, aminő a diftéria elleni immunizáló módszere volt, először — mintegy modellkísérletként — szarvasmarhákat próbált a gümőkór ellen mesterségesen immunizálni meghatározott virulenciájú élő emberi gümőbacillusok tenyészetéből készült oltóanyaggal, az ú. n.

bovovaccinnal (1901). Behring derűlátó közleményei és előadásai érthetően nagy feltűnést keltettek és az összes művelt országokban nagyszabású ellenőrző kísérletek megindítását eredményezték. Az eredmények az egyes kutatók szerint meglehetősen eltérők voltak, s az ellentétes vélemények sokszor szenvedélyes hangú közleményekben és kongresszusi vitákban csaptak össze. Kimagasló jelentőségűek voltak a vitában Hutýra Ferenc kísérleti megállapításai. Hutýra Ferenc ugyanis több éven keresztül a legváltozatosabb körülmények között végzett kísérletei alapján szabatosan tisztázta a bovovaccinatio értékét. Vizsgálatainak eredménye szerint (1905, 1906) nemcsak a Behring-féle bovovaccinban foglalt meghatározott virulenciájú bacillusokkal, hanem akármilyen emberi gümöbacillustörzs élő tenyészetével lehet csakugyan fokozni a gümőkór elleni ellenállást, az ellenállóképességnek ez a viszonylagos magassága azonban az első év vége felé már csökken, további félév múltán pedig már teljesen megszűnik. Ennek megállapításával a bovovaccinatio sorsa, tudományos szempontból való kétségtelenül nagy jelentősége ellenére, gyakorlati használhatóságát illetőleg eldőlt, mégpedig kedvezőtlen irányban, mert a gümőkórral szemben az ellenállóképesség tartós fokozása a védőoltásnak évről-évre való megismétlésével nem vihető keresztül, mégpedig azért sem, mert a bovovaccinatioiban részesített tehenek tejükben hosszú időn keresztül élő emberi gümöbacillusokat ürítenek ki s így közegészségügyi szempontból veszélyesek. Figyelemreméltó Behring álláspontja Hutýra Ferenc kísérleteivel szemben Behring, ámbar Hutýra Ferenc kísérlete nem igazolták reményét, mindig elismerte szabatoságukat és követésreméltó példaként ajánlotta ellenfelei figyelmébe a Hutýra Ferenc választotta kísérleti berendezést. Hutýra Ferenc, minthogy a Behring-féle bovovaccinatio nem váltotta be a hozzá fűzött reményeket, az oltás helyett továbbra is a Bang-féle módszer végrehajtásában, vagyis az egyéni fogékonyság csökkentése helyett a fertőzés veszélyének kizárásában jelölte meg a gümőkór elleni védekezés leghatékonyabb módját. A Bang-

féle módszer jelentőségét ugyanis korán felismerte és gyakorlati értékét szabatos kísérletekkel igazolta (1904).

Tekintettel arra, hogy az élő gümöbacillusok a velük oltott egyedek szervezetében hosszú ideig életképes állapotban maradnak meg s így veszélyeztetik az oltott egyedek környezetét, Hutýra Ferenc már az említett kísérleteit ismertető egyik dolgozatában fölveti azt a kérdést, nem lehetne-e megbetegítő képességüktől megfosztott, ú. n. avirulens gümöbacillusokkal mesterségesen immunizálni. Behring ennek lehetőségét tagadta. Másfél évtizeddel később azonban Calmette híressé (és, sajnos, érdemetlenül hírhedtté) vált immunizáló eljárását csakugyan avirulensnek mondott bovitípusú gümöbacillusok tenyészetéből előállított oltóanyag (a BCG-vaccina) alkalmazására alapította. Ezt az oltóanyagot mind emberek, mind szarvasmarhák immunizálására ajánlotta. Az érthető módon még a napi sajtóban is sokat tárgyalt oltási eljárást széles körben ellenőrzés alá vették. A kitűnő eredményekről szóló első közleményeket később kedvezőtlenebb beszámolók is követték, a közismert lübecki katasztrófa pedig számos emberáldozatával a közvéleményben szinte ellenséges hangulatot teremtett a jeles francia bűvárral szemben, noha a szerencsétlenség kimutathatólag helytelenül előállított oltóanyag alkalmazása miatt következett be s így természetesen nem írható Calmette módszerének rovására. A kérdés Hutýra Ferencet is rendkívül érdekelte. Ő a Calmette-féle gümöbacillustörzs biológiai tulajdonságainak tisztázását tűzte ki vizsgálatának tárgyává. Ez irányú szép munkája, amely egészen új megvilágításba helyezte a Calmette-féle bacillusok virulenciájáról addig vallott felfogást és méltán feltűnést keltett, hatyúdala volt (1929). Ebben a dolgozatban, melynek bemutatása utolsó szereplése volt a tekintetes Akadémia színe előtt is, Calmette-tel szemben kimutatta, hogy a BCG-törzs csakugyan túlnyomóan nagy fokban szelídített gümöbacillusból áll és rendszerint ártalmatlan még a gümős fertőzés iránt rendkívül fogékony tengerimalacokra is, különleges viszonyok között azonban súlyos gümőkórban betegíti meg

őket. Az így létesített gümőkór azután állatról-állatra tovább oltható és ugyanolyan kóros elváltozásokban nyilvánul meg, mint a beteg szarvasmarhákból frissen kitenyésztett gümöbacillusokkal előidézett betegség. Ezzel megdöntötte Calmette ismételten hangsúlyozott abbeli felfogásának helyességét, hogy törzse „tuberculinigène” ugyan, de nem „tuberculigène”. Hutýra Ferenc hangsúlyozta azonban, hogy a Calmette-féle törzs eredeti állapotában borjakra és, ami még sokkal fontosabb, gyermekekre nézve is teljesen ártalmatlan és ezért oltási baleset forrása nem lehet. A Calmette-féle védőoltás értékének elbírálására kísérletei nem szolgáltatottak értékesíthető adatokat, bár a védőoltásban részesített tengeri malacokban tetemes ellenállást észlelt a nem túlságosan erős mesterseges fertőzéssel szemben, különben pedig úgy nyilatkozott, hogy a BCG-törzsek Calmette felfogásával szemben kimutatható, bár csekély virulenciája inkább előnyére, mint hátrányára szolgálhat az oltóanyagnak, mert eddigi ismereteink szerint az az általános felfogás, hogy csak olyan baktériumok létesítenek immunitást, amelyek a beoltott szervezetben fajlagos reakciót képesek előidézni.

Gyakorlati szempontból is nagyon fontosak azok a hosszú évekre terjedő vizsgálatai, melyeknek eredménye alapján rendet teremtett az egyre nagyobb jelentőségre emelkedő fertőző sertésbetegségek osztályozása terén (1907, 1920). E vizsgálatai közben különös hasznát látta kitűnő kórbonctani ismereteinek és a víruskutatás iránt korán felébredt érdeklődésének. Az utóbbi irányú érdeklődésének köszönhető, hogy Európában elsőnek ismerte fel (1906) azt a nagyjelentőségű tény, hogy az Amerikából Európába átszármazott és hazánkban a millennium körüli időben elterjedt sertéspestist (sertésvészt) nem az eladdig kórokozónak tartott *Bacterium suipestifer*, hanem vírus idézi elő. Ez a megállapítása különösebben a sertéspestis kórtanának terén a finomabb részletek megismerésére vezetett. Ezirányú vizsgálatai és kísérletei, amelyekben kitűnő munkatársa, Köves János, nagy hozzáértéssel és szívóssággal támogatta, nemcsak a sertéspestis elkülönítő

körjelzését tették szabatosabbá, nemcsak okozójának természetrajzát gazdagították (1917), hanem aránylag hamar (1909) a sertéspestis elleni szérumos oltás kidolgozását tették lehetővé, aminek nemzetgazdasági szempontból való jelentőségét nem lehet eléggé méltányolni. Arra, hogy a sertéspestisen átesett állatok szérumának (bár bizonytalan) védőhatása van, először éppen magyar tudós, Preisz Hugó, Akadémiánk néhai tagja, mutatott reá, hozzá már abban az időben (1897), amikor a betegség oktana még nem volt véglegesen tisztázva, később pedig Észak-Amerikában Dorset, Niles és Mc. Bryde (1908) megállapította azt, hogy az átvészelt sertésekből ú. n. hyperimmunizálás útján olyan magas értékű szérum állítható elő, melynek védő és részben gyógyító hatására biztosan lehet számítani. Hutýra Ferencnek és Köves Jánosnak voltak tehát e téren előfutárjai, az ő maradandó érdemük azonban az, hogy nagyszabású kísérleteikben kidolgozták a szérumtermelés olcsó és gazdaságos módját és megállapították a szérumoltások gyakorlati végrehajtásának irányelveit. Különösen fontos és merőben új volt e tekintetben az a megállapításuk, hogy a szérumoltásban részesült, tehát csak passzív immunitással felruházott sertések tartós, aktív védettségre tesznek szert, ha fertőzött környezetben maradnak s így alkalmuk van a szérum biztosította passzív védelem hatása alatt átvészelni. Ennek a ténynek felismerése és a szérumoltások kivitelében való értékesítése, később pedig a manapság általánosan használt, ú. n. szimultán oltási eljárás megalapozásában való felhasználása lehetővé tette a sertéspestis elleni védekezés megindítását országszerte azzal az eredménnyel, hogy ez a betegség, amely régebben rettegett járvány alakjában volt elterjedve és a fertőzött állományokban kereken 50%-os veszteségeket okozott, lassanként, de egyre fokozódó mértékben veszített fontosságából. A betegségnek ezidőszerint országos viszonylatban már alig van jelentősége, az idejében védőoltásban részesített állományokban pedig a sertéspestis okozta veszteségek már csak ezrelékekben fejezhetők ki.

Hutýra Ferenc röviden vázolt tudományos munkássága

külföldön is ismertté és megbecsültté tette nevét, világviszonylatban is páratlannak mondható eseménnyé vált azonban a tanártársával, Marek Józseffel írt nagyszabású „Állatorvosi belgyógyászat” megjelenése. Ez a könyv, melyet először 1904-ben magyar nyelven adtak ki, 1905-ben németül is megjelent „Spezielle Pathologie und Therapie der Haustiere” címen és ezzel megkezdte világjáró útját. Hutýra Ferenc haláláig 6 német kiadást ért meg és angol, olasz, spanyol és orosz nyelven is számos kiadásban jelent meg. Külföldi szakkörök megítélése szerint az állatorvosok és összehasonlító patológusok leggyakrabban forgatott kézikönyve lett és szerzőjüknek olyan — itthon csak szűk körben ismert — nemzetközi elismerést szerzett, aminőben csak nagyon kevés magyar kutatónak volt része. A könyv rendkívüli sikerét az előadás előkelőségén és világosságán kívül annak tulajdoníthatjuk, hogy nem kompiláció, hanem merőben egyéni alkotás, mert benne a világirodalomból mondhatni hiánytalanul összegyűjtött adatokat összefogja a szerzők páratlan kritikája és ezernyi, külön dolgozatokban nem közölt megfigyelése.

Hutýra Ferenc ezenkívül megajándékozta a magyar irodalmat „Törvényszéki állatorvostan”-ával is, melynek két kiadása (1908, 1925) nemcsak hallgatóinak volt kitűnő tankönyve, hanem a gyakorló állatorvosokat is jól tájékoztatta a szakmakörbe vágó, gyakran nehéz kérdések megítélése felől. Hutýra Ferenc különben is szívesen foglalkozott az állatkereskedelmi szavatosság kérdéseivel, és elsősorban az ő kezdeményező és felvilágosító tevékenységének volt az eredménye az állatforgalmi szavatosságot korszerű és biztos alapokra helyező 1923. évi X. tc. megalkotása is.

Hutýra Ferenc életének fő műve tudományos működésén kívül kétségtelenül a hazai állatorvosképzés szervezetének európai színvonalra emelése és főiskolájának kormányzása volt. Mikor egy évvel visszavonulása után, 1934. december 20-án az erős lelkek finom előkelőségével türt betegsége megállította szívét, azzal a tudattal adhatta

vissza lelkét Teremtőjének, hogy jól sáfárkodott a reá bízott talentumokkal. Szinte szimbolikus jelentőségűnek éreztük az ő elmúlásának időbeli egybeesését főiskolája önállóságának megszűnésével. Az állatorvosi főiskola azóta magasabb szervezeti egység, a M. Kir. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem kebelében fejti ki működését, de hisszük, hogy mint ennek az egyetemnek állatorvosi osztálya ugyanabban a szellemben folytatja működését, amelyet Hutýra Ferenc honosított meg. Hutýra Ferenc különben maga is felismerte azokat a hátrányokat, amelyekkel az állatorvosi főiskolának, mint egyetlen fakultásból álló intézménynek elszigeteltségéből kifolyólag meg kellett birkóznia, elgondolásai azonban a főiskolának magasabb szervezetbe való beillesztéséről (1906) mások voltak, mint amelyek a M. Kir. József Nádor Műszaki és Gazdaságtudományi Egyetem megalkotását elhatározó 1934. évi X. tc.-ben testet öltöttek.

Hutýra Ferenc sokirányú érdeklődése és hihetetlen munkaképessége az eddig szóbakerülteken kívül más téren is érvényesült. Különösen hálára kötelezte Hutýra Ferenc a magyar állatorvosokat azzal, hogy fiatal éveiben mint a Magyar Országos Állatorvos-Egyesület titkára később pedig 15 éven át mint elnöke, szintúgy mint az egyesület lapjainak szerkesztője minden befolyását latba vetette a kar társadalmi színvonalának emelésére is. Személye elválaszthatatlanul összeforrt e tisztes múltú egyesülettel. Hasonlóképpen élénk tevékenységet fejtett ki az Országos Állategészségügyi Tanácsban, az Országos Magyar Gazdasági Egyesületben, a Kir. M. Természettudományi Társulatban és más testületekben is.

Egész pályája folyamán különös szeretettel ápolta mind saját, mind munkatársainak kapcsolatát a hazai orvosi rend képviselőivel. Ő is vallotta mint Chauveau, hogy „il n'y a qu'une médecine“, és mint Virchow, hogy „zwischen der Tierarzneikunde und der Menschenheilkunde ist wissenschaftlich oder sollte wenigstens wissenschaftlich keine Scheidegrenze sein; die Erfahrungen der einen müssen verwertet werden für die Entwicklung der

anderen. Das Objekt beider Wissenschaften ist ein verschiedenes, aber nicht die Lehrsätze, welche die Grundlagen der Doktrin bilden". Láttuk, hogy az orvostudomány két ágazatának egymást megtermékenyítő kölcsönhatásában bízva cserélte fel az orvosi pályát az állatorvosival, s később sem győzte hangsúlyozni, hogy az orvosi szakmáknak összehasonlító alapot való műveléséből haszna lehet mind az orvosi, mind az állatorvosi tudomány fejlődésének, aminthogy a multban is nem egy nagyjelentőségű felfedezés köszönhetette megszületését ennek a kölcsönhatásnak. Arról, hogy az állatorvosi tudomány értékesíthető analógiák feltárásával milyen területeken hálálta meg idősebb testvérének a neki juttatott javakat, nyilvánosan is többször beszámolt, legrészletesebben 1917-ben a Budapesti Kir. M. Orvosegyesületben tartott Balassa-előadásában; és az összehasonlító orvostudományi irányzat jelentőségének felismerése készítette már korán (1897) arra, hogy Rátz Istvánnal és Tangl Ferencsel „Közlemények az összehasonlító élet- és kórtan köréből” címmel külön folyóiratot indítson meg.

Élénk összeköttetést tartott fenn a külföldi szakörökkel is, amiben nagy segítségére volt széleskörű nyelvtudása. Nemzetközi értekezleteken, kongresszusokon és kiállításokon számos esetben volt alkalma beszámolni tudományos működéséről és a hazánkban folyó munkáról általában, és ezzel, valamint a budapesti nemzetközi állatorvoskongresszus szervezésével (1905), melyről a külföldi szakkörök mindig a legnagyobb elragadtatás hangján emlékeztek meg, nemcsak magának szerzett megbecsülést, hanem nagyban hozzájárult ahhoz is, hogy külföldön a magyar tudományos törekvések eredményét megismerjék és érdeme szerint értékeljék. Annak, hogy hazánk területén túl mennyire elismerték érdemeit, bizonyítéka az is, hogy a nemzetközi állatorvosi kongresszusok állandó bizottsága, szintűgy a Párizsban székelő nemzetközi állategészségügyi hivatal bizottsága őt, a kis magyar nemzet fiát, választotta meg elnökévé.

Valóban, Hutýra Ferenc a szó igaz, nem hétköznapi,

elkopott értelmében világhírű fia volt hazájának. Legtalálóbban a külföldnek róla alkotott véleményét Schmaltz Reinhold, a szigorú kritikus hírében álló berlini tanár fejezte ki „Entwicklungsgeschichte des tierärztlichen Berufes und Standes in Deutschland” (1936) című könyvében: „Franz Hutýra war die glänzendste Erscheinung der internationalen Kongresse, im Äusseren, in der Beredsamkeit, Geschicklichkeit und Sicherheit des Auftretens. Er war aber auch ein von Niemandem übertroffener Förderer der tierärztlichen Entwicklung, der Schöpfer des ganzen modernen ungarischen Veterinärwesens, das mit mancher Einrichtung und manchem Erfolge vorangegangen und vorbildlich geworden ist. Daher soll seiner auch bei der Entwicklung des deutschen Veterinärwesens besonders gedacht werden”.

Hogy Hutýra Ferenc mindazt a munkát, amelyet vállalt, teljes odaadással, becsületesen el tudta végezni, s hogy nem érte el őt is, mint annyi kiválóságunkat, a magyar tudós sorsa: küzdelmes fiatalkor után a férfikor delén, a siker megcsillanásakor az egészség összeroppánása, azt nemcsak ragyogó tehetségének és példátlanul szívós egészségének köszönhetette. Köszönhetette annak is, hogy megadatott neki az élet egyik legnagyobb kincse: zavartalanul boldog családi élete. Nemes felfogású felesége, Dömsödi Hajós Magda, és leánya körében visszanyerte a bajok és kellemetlenségek közepette lelke egyensúlyát. S köszönhetette annak is, hogy lelki alkata szerint bölcs ember volt. Boldognak nevezhette magát, mondotta róla Magyary-Kossa Gyula, mert az élet szépségeit nyitott szemmel, fogékony lélekkel tudta élvezni és nem tartozott azok közé a tudományos mesteremberek közé, akik az életben mint naív, nagy gyerekek haladnak végig és folyton csak az elvonttal, a magasztossal foglalkozva, nem látják meg és nem érzik át az élet apró kellemességeit.

Érthető, hogy Hutýra Ferenc sokoldalú és rendkívül eredményes tevékenységéért számos kitüntetésben részesült: előkelő bel- és külföldi érdemrendek, nemesi rangra emelés a „Szepeshelyi” előnévvel, tiszteleti tag-

ságok, tiszteleti tanárság és honoris causa doktori oklevelek bel- és külföldi tudományos testületek és egyetemek részéről bizonyossága annak, hogy kora is megértette jelentőségét. Ő ugyan sohasem kereste a kitüntetések, de megbecsülte őket. Különösen jóleső érzéssel töltötte el, hogy Akadémiánk is méltányolta tudományos tevékenységét azzal, hogy 1910-ben levelező, 1921-ben rendes és 1934-ben tiszteleti tagjává választotta. Buzgó tagja volt társaságunknak. Halála után tanártársai és a Magyar Országos Allatorvos-Egyesület a főiskola kertjében felállították ércszobrát, a Székesfőváros pedig utcát nevezett el róla. Bizonyossága ez annak, hogy a hála egyénisége iránt halála után is megnyilvánult. Kortársai elismerésének ezt a megnyilvánulását nagyra kell tartanunk, mert nemes érzésből fakadt. Én azonban hiszem, hogy az olyan tudós, aki hazáját odaadással szolgálta és a magyar névnek dicsőséget szerzett széles e világon, akinek életében, úgy érzem, művelődéstörténetünknek egy darabja tükröződik vissza, nincsen szüksége arra, hogy látható jel is hirdesse emlékét. Ezt ércszobránál is maradandóbban hirdeti az a szellem, amelyet tanítványaiba oltott. Ez a szellem nemzedékről-nemzedékre tovább száll és megtermékenyítőleg fog hatni mindaddig, ameddig utódaink tudatában lesznek annak, hogy azt a talajt, amelyen vetnek és aratnak, végeredményben elődeik törték fel és készítették elő számukra.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XXIV. KÖTET — 7. SZÁM

KARÁCSONYI JÁNOS R. TAG
ÉS
SÖRÖS PONGRÁC L. TAG
EMLÉKEZETE

ÍRTA

ERDÉLYI LÁSZLÓ

LEVELEZŐ TAG

FEOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1940. ÉVI JÚNIUS 17-I ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1944

KARÁCSONYI JÁNOS R. TAG
ÉS
SÖRÖS PONGRÁC L. TAG
EMLÉKEZETE

Í R T A

ERDÉLYI LÁSZLÓ
LEVELEZŐ TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1940. ÉVI JÚNIUS 17-I ÖSSZES ÜLÉSÉN

B U D A P E S T
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA
1 9 4 4

Kiadásért felel: Voinovich Géza.

22772 Sárkány Nyomda R.-T. Budapest, VI., Horn Ede-u. 9. Tel.: 122-190, 326-066.
Igazgatók: Wessely Antal és Wessely József.

Félve vállaltam a kegyeletes feladatot, hogy egyszerre két akadémikusról mondjak emlékbeszédet, amelynek nemcsak ünnepinek, de egyszersmind igaznak kell lennie, oly két akadémikusról, akik közül az egyik ajánlóm volt levelező taggá választásomkor, a másik tanítványom volt. A megbízás után több évig vártam, míg félbenlevő művelődéstörténelmemet befejezem s egyéb sürgős dolgaimat is elintézem, hogy némi történelmi távlatot kapjak. Egy pillantás az akadémiai Almanachba megnyugtatót az iránt, hogy nem késtem el, mert sok elhunyt akadémikus várja ezt a megemlékezést, oly sok, hogy egyenkint már alig lehet pótolni a hiányt. Így jutott nekem is a hivatalos megbízás, hogy egyszerre négy akadémikus papról tartsak emlékbeszédet, s én kettőt mertem csak elvállalni.

A kettő úgy aránylik egymáshoz, mint 70 a 45-höz, legalább években, mert Sörös Pongrác élete 25 évvel volt rövidebb, mint Karácsonyi Jánosé. Írói munkásságuk lap-számában nincs meg ez a különbség: mindkettő nagyon termékeny volt, hatalmas kötetek kerültek ki tolluk alól. Karácsonyi a magyar lovagkori nemzetségekről 3 kötetes, a magyar ferencesekről és Békés vármegyéről írt 2—3 kötetes nagy művével, Sörös Pongrác a pannonthalmi rendtörténet 14 kötetéből 8 kötet megírásával, több mint 4000 nagy negyedréti nyomtatott oldal közrebocsátásával kellett figyelmet és elismerést; ezenfelül Karácsonyi írt még valami 220 kisebb értekezést és közleményt, Sörös Pongrác pedig közel száz kisebb művet és közleményt. Ami e termékenység belső értékét illeti, elmondhatjuk, hogy Karácsonyi és Sörös nagy kötetei mind marandó történelmi becsű művek, mégis Karácsonyi érthetően sokkal nagyobb tudással, merészséggel és erővel írta

meg sok vitatkozását, bíráló elemzéseit, mint amilyenekre Sörösnek alkalma volt. Ebben a váradi és a pannonhalmi akadémikus éppoly ellentétet mutat, mint amilyen nagy a különbség köztük életkorban. Karácsonyi János valóságos hegyi patak, mely mos, tisztít, de tör és zúz is, míg Sörösnek szintén alföldi eredetű temperamentuma olyan volt, mint az alföldi bővízű csendes folyók.

Sörös valamivel fiatalabb korban, élete 36. évében jutott be a M. Tud. Akadémia levelező tagjai közé, Karácsonyi két évvel idősebb életkorban, de igen nevezetes évben, a magyar honfoglalás ezredik évében, 1896-ban, Békefi Remiggel együtt. Akkor még élt Knauz, Pór, Fraknói, Bunyitai akadémikus, s már benn volt az Akadémiában Ortvy és Szentkláray is. Mindezek igen derék történettudósok voltak, ám élénk stílus és tevékenység, nagy tudománnyal párosult harciasság dolgában meg sem közelítették Karácsonyit.

Vajjon honnan jött, hogyan robbant bele ez a kistermetű s majdnem tatáros arcú pap a magyar történeti irodalomba? Békésgyulai szegény iparosfiúként vonta magára az elemiben egy káplán figyelmét, ez bekönyörögte őt a nagyváradi Szent József-intézetbe, az intézet elvégeztette vele jeles eredménnyel a gimnáziumot, a premontrei szerzetesek iskoláját, s püspöke elküldte a budapesti Pázmány-egyetem hittudományi karára, ahol Karácsonyi megismerkedett a bölcséleti kar történelmi előadásaival, oklevéltanával Horváth Árpád idejében s mikor 1885-ben a hittudományi karon doktori szigorlatára kiadta „Magyarország és a nyugati nagy egyházszakadás” c. értekezését, ebben már kész történelemtudóst ismerhetett föl minden szakértő olvasója. Itt legnevezetesebb tétele ez: „Kapott-e csakugyan Zsigmond király a konstanzi zsinaton főpapkinevező kiváltságot utódai számára is? ... Ha e kiváltság elnyerését bizonyítani akarjuk — így szól Karácsonyi — sajnos, még most is csak Verböczyre hivatkozhatunk. Szerencsére Verböczy tudósításának hitelességéhez nem férhet kétség ... „Az országnak ezen szabadsága — írja Verböczy — a konstanzi egyetemes és nevezetes

zsinaton... megerősítettett és eskü szentségével megszi-
lárdíttatott, amint ez az erről kiadott bullában világosan
bennefoglaltatik, és szinte látjuk, hogy Verböczy előtt ott
volt a zsinat bullája, amelyet Zsigmond király XIII. Be-
nedek pápa letétele után a zsinat atyáitól kapott meg. Az
új pápa V. Márton a zsinat engedményeit nem vonta visz-
sza, a magyar király főpapkinevező jogát sem, csak a hit
dolgaiban adott ki döntéseket."

Doktori értekezése után két évvel Karácsonyi János
Nagyváradon működik, amikor, 1887-ben, kiadja az Ipolyi-
díjjal jutalmazott művét Szent Gellért csanádi püspökről
324 lapon, s ennek egy ötödében rendkívül élénk,
szellemes stílusban, logikusan, nagy történeti tudással vi-
tatja, hogy Szent Gellért életrajzát már kevéssel az ő vér-
tanúhalála után megírta Valter bencés, a csanádi karonok-
iskola első éneklő kanonokja, Szent Gellért utitársa.
Ennek az egykorú szerzőnek nagyon közvetlen, párbeszé-
dekkel átszőtt, élénk, gazdag műve a nagy Szent Gellért-
legenda legnagyobb része. Karácsonyinak ez a műve a fel-
dolgozott részben is oly érdekes olvasmány, mintha törté-
neti regény volna s általánosan elismertté tette a szerző
nagy történetírói tehetségét. Csak harmadfél évtized
múlva lépett föl Müller Frigyes és legújabban a
Szent István-Emlékkönyvben Madzsar Imre azzal, hogy a
Szent Gellért Passiója vagy kis legendája régibb a nagy
legendánál s ez a kis legenda Szent István és Szent László
szenttéavatása közt (1083—1192) készült, s a nagy legenda
élénk, közvetlen stílusa nem származhat Valter egykorú
bencéstől. Én pedig hozzáteszem az új fejtegetésekhez
azt, hogy a nagy legenda Chanadinusnak nevezi állandóan
e legenda fő harcos hőjét, akiről elnevezték Marosvárt
Csanádvárnak. Ennek neve Anonymusnál Sunad, Kézai-
nál Chenad vagy Chanad, magyarul tehát Csönád, Csenád,
Csanád a legrégebb névalakok és csak a magyar Anjou-
kor közepén ismeretes a Csanadin név, a híres esztergomi
érsek szokatlan neve, éppoly híres név, mint Nagy Buzád
bár: fiának a neve Buzadin, vagy a nápolyi Conrad fia
Conradino. Aki tehát megírta Szent Gellért nagy legendá-

ját, az ismerte az 1349-ben elhunyt Csanadin esztergomi érseket. Stílusa pedig ugyanaz, amellyel Kézai száraz királykrónikáját sok közvetlen párbeszédes formában kibővítette 1347 körül és 1358-ban egy óbudai kanonok vagy prépost, Vak Béla és fia II. Gyécsa haláláig, másodszor a Képes-krónika eredeti szövegében új részletekkel, fölismerhető stílus-egyezőssel.

A magyar történeti irodalom fölényes ismeretével fejteti Karácsonyi az első magyar érsekek és Szent István király okleveleinek vitás kérdéseit. Nagy sikert ért el midőn a Szilveszter-bulláról kimutatta, hogy az 1644 előtti években készült hamisítvány, s Dalmácia felől jutott el Bécsbe III. Ferdinánd korában, hol már előbb is „apostoli király” cím fölvételére gondoltak. Szent István neve alatt tíz oklevél ismeretes és Karácsonyi akadémiai kiadású diplomatikai könyvében (1891) hamisaknak találja a nyitrai, a két zalavári és a bakonybéli alapítóleveleket, s hiteleseknek bizonyítja a ravennai, veszprémvölgyi, veszprémi, pécsi és pécsváradi leveleket. A pannonthalmi alapítólevélnek csupán az utóiratát vonta kétségbe. Későbbi hozzászólásokból meggyőződött, mikor a Pannonthalmi Rendtörténet I. kötetét bírálta, hogy a pécsváradi alapítólevél hitelességét szintén el kell ejtenie, s hamisnak kellett látnia a pécsváradi mellett azt a Vak Béla-féle 1137. évi pannonthalmi oklevelet is, amelynek hiteles voltára fölépítette a támadást az 1001. évi pannonthalmi oklevél utóirata ellen. Utóbb hamisnak bizonyult a ravennai Szent István-levél, mert évi 25 márka ezüstöt ígér a ravennai monostornak, amikor Európa még nem ismeri a márkát, csak Skandinávia. Hóman Bálint hamisnak mutatta ki a veszprémvölgyi alapítólevél pecsétes példányát, amelyet Karácsonyi hitelesnek fogadott el. A tíz Szent István-féle oklevélből tehát megmaradt Karácsonyi eredményéül az 1295. évi tihanyi átíratból ismert veszprémi, az 1404. évi átíratból ismert pécsi és a III. Ottó-kori írásban megőrzött pannonthalmi alapítólevél. Két kései átírat s egy páratlanul magában álló korhű írás Szentpétery szerint egyformán III. Ottó utolsó, Heribert C.-nek

nevezhető kancellári jegyzőjének a kezére s 1002—1009 közt Szent István király udvarában való működésére vall. Itt lényegben s végeredményben megvan az összhang Szentpétery és a halála előtt nagy magyar történetírásába kezdő Karácsonyi közt.

Ellenben nagy vitatkozás folyt le Karácsonyi és Nagy Géza közt a Turul folyóiratban. Végül Karácsonyi ugyanott, az 1909-i évfolyam első 14 lapján újra megrostálja a Szent István anyjáról szóló adatokat. Nagy Géza azt az ősrégi magyar hagyományt hitte, hogy Szent István anyja Sarolta volt, az erdélyi Tötöm-unokának, Gyulának a leánya, amint ezt III. Béla király jegyzője 1200 körül megírta, s megerősítette a Kézai-krónika óbudai bővítője, aki szerint ezen Saroltának igen nagy szépségéről sokáig beszéltek a tartományi hercegek. Karácsonyi János pedig azt bizonyította, hogy már a lengyel kamenzi évkönyv is régebb Anonymusnál, Béla király jegyzőjénél, illetőleg ennek ma meglevő kéziratánál s még régebb az Ossolinski lengyel krónika, amely szerint Attila az elsőszülött fiát akarta örököseül; ezt magyar érzésű székesfehérvári pap írta III. István magyar elsőszülöttségi jogának győzelme, vagyis 1163 után. Az Ossolinski- és az átvevő kamenzi krónikában van legelőször az a hír, hogy Jesse (Gyésze) magyar fejedelem Meskó krakkói lengyel király testvérét Adelhajdot vette nőül. aki férjét Krisztus hitére kezdte téríteni. Ezt nevezte Thietmar. merseburgi püspök szlávosan szép királynénak, Belekneginának, fiát vitéznek, Vajknak, s ennek anyai nagybátyját Prokujnak vagy Gyulának, Iulusnak. Karácsonyi szerint ez lengyel herceg s magyar királyi főtiszt vagy gyula volt Magyarország északnyugati határszélén. Mikor azonban Karácsonyi azt írta, hogy az Ossolinski-krónika $\frac{3}{4}$ része szóról-szóra egyezik Hartvik eredeti művével, az ú. n. nagy legendával, s ezt bővíti ki a föltételezett székesfehérvári pap a magyar Jesse lengyel házasságáról szóló adattal: akkor óvatosságra van szükség, mert Szent István nagy legendája Szent Benedeket és Asztrik vashegyi apátot atyánnak mondja, s a vashegyi, később ú. n. pécsváradi viszo-

nyokat dicséri; ezt a legendát tehát odavaló bencés írta, nem Hartvik püspök.

A magyar honfoglalás ezredik évére Békés vármegye először Haan Lajossal íratta meg történetét, s ez négy év alatt el is készült, de a M. Tud. Akadémia fölkért bíráloi pótlásokat tartottak szükségeseknek. Nemsokára Haan meghalt, a megye szülöttje Csánki Dezső más elfoglaltsága miatt nem vállalta a pótlásokat és Karácsonyi János, szintén békésmegyei születésű, csak teljesen új kidolgozásra vállalkozott. Négy év alatt, 1896-ra, megírta a három kötetet, amelyekhez levéltári kutatásokat végzett még Münchenben is. A megye történetét 1867-ig írta meg az I. kötetben, melynek középső része a török kor; a három kor mindegyikéhez gazdag művelődéstörténelmet csatolt. A II. kötet a helységek történetét tárgyalja, a III. kötet pedig a családok, nemes birtokosok történetét 1848-ig. Az egész munka terjedelme több mint ezer oldal, sok képpel, térképpel, arcképpel. Tudományos értéke párját ritkítja. Érdekesen keresi meg a megye kezdetét, s kinyomozza a békésmegyei Csolt-nemzetségben a pogány lázadás vezérét, Vatát.

A megyei megbízás derekas, mintaszerű teljesítése után Karácsonyit bizta meg a M. Tud. Akadémia a legrégebb magyar nemzetségek történetének megírásával. E téren Wertner Mórnak volt már két kötetnyi száraz név- és adatgyűjteménye. Karácsonyi újra átvizsgálta az 1400 tájáig található „de genere”-adatokért az összes krónikákat és okleveleket, s ezeket hitelesség szempontjából is gondosan megrostálta és 189 nemzetség történetét írta meg három kötetben, abc rendben sorakoztatva az összes nemzetségeket, amelyek közt sokról csak néhány sort lehetett írni, de a gazdag és sokféle szétágazó nagyobb nemzetségek történetei vastag füzetnyi monográfiákká nőttek s helyenkint élvezetes olvasmányokká lettek. Ez a három kötet gazdag forrásmű a magyar lovagkor történetének megírásához. A 189 kisebb-nagyobb monográfia ábécé rendjében bármelyik nemzetségnév hamar megtalálható, ám külön nagy munkát követel, ha ily kérdésekre akarunk felelni:

mely nemzetségek képzelték vissza eredetöket Attila hun korába? mely nemzetségek származtatták magukat, első ismert őseiket a honfoglalás, vagy Szent István, vagy Kálmán király idejéből, s mely nemzetségek ősenek említése nyúlik vissza a XII. századba, vagy a magyar lovagkor első három századába (1200—1408)? Ha az olvasót ily kérdések érdeklik: Magyarország mely részeiben találjuk meg a lovagnemzetségek ősi, eredeti fészkeit, temető egyházait, monostorait sűrűbben? mely nemzetségek birtokai mely megyékben feküdtek? melyik nemzetségeknek voltak legfőbb birtokai sok megyében? Karácsonyi munkájában bőséges anyagot talál, de magának kell összekeresnie. Azért mondjuk művét forrásműnek, amely nélkül most már a magyar középkor olvasásában vagy továbbművelésében alig tudnánk ellenni. A M. Tud. Akadémia valóban nagy szolgálatot tett a magyar történelemtudománynak, amikor Karácsonyival megíratta e nagyszabású forrásművet, 1900—1902-ben ki is adta és két év múlva megtoldotta Csoma Józsefnek a magyar nemzetségi címerekről szóló művével.

Karácsonyi pedig a nemes családok és nemzetségek sok oklevelével foglalkozva, szigorú alapvetéseket végzett, mélyen beletekintett forrásaiba, ezeket megrostálta. Így született meg akadémiai értekezése az aranybulláról már a nemzetségek tanulmányozása kezdetén (1899), aztán létrejött ugyancsak akadémiai kiadásban „A hamis, hibáskeltű és keltezetlen oklevelek 1400-ig” terjedő becses jegyzéke (1902); majd rávette a váradi káptalant, hogy újítsa meg negyedfélszázados jubiláris emlékként a híres, becses Váradi Regestrum kiadását, amelyet egykor Fráter György váradi püspök nyomtatott ki, s amely közel 400 oklevél-szerű hiteleshelyi jegyzőkönyvet tartalmaz az 1208—1235 közötti évekből, a káptalani hiteleshelyek legrégebbi korából, amikor oklevél még kevés készült Magyarországon. Karácsonyi észrevette, hogy a Fráter György kiadásában megjelent Váradi Regestrum quaternói a nyomtatáskor összezavarodtak, s ezek időrendjét helyre kell állítani az oklevélkivonatokban említett királyi tisztviselők hivatali éve szerint. Így jelent meg a Váradi Regestrum rendkívül

becses történeti forrástömege az eredeti nyomtatás alakjában és az időrendbe sorozott egymásutánban, kitűnő tartalommutatóval, Borovszky Samu közreműködésével, 1903-ban.

Szigorú tudományos kritikáját és felkészültségét Karácsonyi János a magyar állam szolgálatába is állította, amikor a világháború veszedelemmel fenyegette Magyarország területi épségét. Azon évben, mikor a románok hirtelen betörték Erdélybe, 1916-ban, adott ki Karácsonyi János, tizenegy év óta váradi kanonok, a nagyváradi nyomdában egy 160 oldalnyi gazdag tartalmú könyvet ezen címmel: „A magyar nemzet történelmi joga hazánk területéhez a Kárpátoktól le az Adriáig”. E könyvben a tudós kanonok kimutatja, hogy a most Szent István országának határain belül és szélein saját nyelvünket használó nemzetiségek mind későbbi jövevények az ezeréve honfoglalást végzett magyarokhoz képest, mind vendégekként befogadott és sokféle jogban részesített népek, kik itt védelmet és jólétet találtak. A történeti bizonyítás egyik részletét a románok eredetére nézve már 1911-ben kiadta Nagyváradon, mikor látta — hallotta a román gör. kat. kispapok sóhajtozásait a római kat. magyar kispapok közt. E történeti bizonyításnak ily érdekes címet adott: „Száz ezer baj, millió jaj egy tévedés miatt”. Kimutatta, mekkora tévedés Bonfini ötlete a románok dákiái, traianusi eredetéről, s az 1764. évi bécsi kiadásból ismeretessé lett Anonymus kir. jegyző tévedése a magyar honfoglaláskor itt talált oláhokról. Ezt a tévedést azóta Tamás Lajos akadémiai kiadványa: „Rómaiak, románok és oláhok Dacia Traianaban” Bp. 1935, 234 l. is megvilágította. Karácsonyi a horvát közjogi panaszok gyökerét is fölkereste és megírta akadémiai értekezésében, miképpen foglalta el Szent László Szlavóniát IV. Henrik császár karintiai határgrófságától, aztán cikkeket írt a Századok 1912., 1918. évfolyamaiba „A horvát történetírás zátonyai”-ról és „A horvát vakoskodás”-ról, rámutatva ott is a tévedések fő forrására, Tamás spalatói főesperes némely hibás adatára és kései függelékére. Az a bámulatos Karácsonyinnál, hogy

tisztánlátás okáért megtanulta a horvát nyelvet annyira, hogy a horvát történetírókat megértette és velők vitatkozhatott, mint Tomasicscsal és Sufflay Milánnal.

Közben írt Karácsonyi akadémiai értekezést az izmaelitákról (1913), kiket Szent László hozott be Moesiából és akiket később a leghíresebb ijasokként emlegettek; írt a csángók eredetéről (Századok 1914), az erdélyi vallon-oláhokról és oroszokról (Kolozsvár, 1923, Lugos 1925), de legnagyobb feltűnést keltette a székelyekről írt elméletével. Régebben ezeket többféle népből, besenyőkből, lövőkből, kémekből stb. álló határöröknek tartotta (akad. érték. 1905), de élete vége felé „Új adatok és új szempontok a székelyek régi történetéhez” címmel az Erdélyi Tudományos Füzetekben Kolozsvárott, 1927-ben 29 oldalon rendkívüli feltűnést keltett a székelyek gepida származtatásával. Az Attila-kori Ardarich gepida király nevéből indul ki, amelyből Olderich név lett. Ilyen volt Hunyadi Mátyás király idejében a vasvármegyei Peresztegen Szent Oldor vagy Ódor név, s Egertől északkeletre az egykori Ódor vára. Ez Karácsonyi szerint Ardarich gepida király egykori lakását jelzi 1339-ben Olbruch néven. Priskosz keletrómai hadvezér a mai Pancsova vidékén megütközött 600 körül az avarokkal, s 800 szláv, 3000 avar, 2000 más fogoly mellett 3200 gepidát is foglyul ejtett. Gepidák voltak 626-ban Konstantinápoly avar ostromlói közt. Egy orleansi püspök 825. évi költeménye hibáztatja, hogy a frank keresztények kifosztották az avarokat és gepidákat, s a salzburgi érsek krónikása 871 körül a honfoglalás előtt írta, hogy a gepidák közül némelyek még élnek Pannóniában. Ez a Pannónia salzburgi szemmel nézve a mai Dunántúlt jelentette. De Karácsonyi innen átszökken képzeletével Ódor várához, Eger vidékére és szerinte — mint később tovább fejtegeti — Szent István áttelepített gepidákat Nagyszombattól északnyugatra, Bolezár falu mellé. Gepida-népet tételez föl Karácsonyi Achtwinn körül Marosvárnál, s ennek nevét a Szent Gellért-legenda és Anonymus Ohtum, Achtum nevéből németesíti el, noha ez hét feleségű, tehát mohame-

dán hitű, s nem germán. Ezek a gepidák szintén mondhatták, hogy Attila népéből valók, de Karácsonyi szerint nem lehettek hunok, mert ezek síksági állattenyésztők voltak, a gepidák pedig, mint székelyek erdei állattenyésztők. A székely név annyi, mint a német sichel = sarló, fákákat vágó görbe kés; később Karácsonyi a *székely* szót zicken = vágni, hasítani német szóból származtatja. Szerinte a magyar krónika 1146-ban azért mondja vilissimus-oknak, igen hitványoknak a székelyeket és besenyőket, mert nem beszéltek magyarul, pedig az igazi ok az, hogy a magyar lovagkor krónikása a nehéz páncélú német lovaghad elől szétugrató, keleties könnyű lovasokat, mint fegyvernemet szolta le. Karácsonyi szerint biztos, hogy a XII. évszázadi székelyek ógermán-gepida nyelven beszéltek, s ők alkották az ilyen neveket: Odovakar, Gumpold, Welprecht, Ardarich, Botzenhard, Althan, amelyek idővel magyar alakot öltöttek Atkár, Kompolt, Verpelét, Ódor, Boczonád, Átány néven. — Itt csak röviden, de lényegében híven mutattuk be Karácsonyi gepida-székely elméletét. Ez a nagy történettudós nagyon szeretett etimologizálni, játszani a szavak származtatásával és ez a játék hínárba vitte. Karácsonyinak is ügyelnie kellett volna arra, hogy a magyar történelemben leganalógabb két nép a székely és besenyő: mind a kettő nemzetrév, mind a kettő a magyar lovaghad előtt járó, harcoló könnyű lovas keleti nép; a sopronmegyei besenyők, s a baranya-vágyi és a bihar-telegdi székölyszáz centurionatus székely vitézei hadifogoly eredetűek, kiket egyes századokban telepítettek az Árpád kir. család várfalaiba. Mint ilyen szásznagyságok főnntartották székely nevöket, de mint hadifogoly katonák nők nélkül jutottak Árpádék fogságába; itt magyar nőket vettek feleségül, fiaik, unokáik tehát már magyarul beszéltek; eredeti nyelvöket egy-két nemzedék alatt elvesztették már 900 körül, s 250 évvel utóbb már négy dunántúli, tiszántúli stb. magyar nyelvjárás vidékéről szedték össze őket a délerdélyi erdőséget irtó új német telepesck közé a magyar várispánok katonai karhatalmául, s 1150—1225 közt laktak a székely falvak (Sebes, Orbó, Kézd, Daróc

stb.) német telepes falvai közt, német személy- és helynevek ragadtak rajtuk, s ezekkel költöztek 1225-től 1390 tájáig a mai Székelyföldre. A marosi székelyszék telepítése 1270 táján történt és Watzmann német, Koroniza tót, egy Besenyő, s még három magyar vállalkozó beszélte rá és vezette a felső Maros-Nyárád völgybe az első magyar székelyeket erdőirtásra és falutelepítésre. A 6 telepítő kapitány 24 ágháza 1500 körül sorban váltakozva örökölte a marosi székhadnagyságot, más évkörben pedig a szék-bírószágot, ezt a leányörökös férjének adhatta, vagy bárki az ily jogát eladhatta. Ez az első telepítő kapitányok hat nemének huszonnégyszáz ágán éppoly örökös jog volt, mint a falutelepítő német soltszék, s az oláhtelepítő bolgár, magyar stb. kenézek örökös falunagysága, uradalmi tisztsége és nemessége. A székely gépida-eredet a Székelyföldön is előforduló német személy- és helynevek téves etimologizálásából született meg, s a Kr. u. 600 körül Pancsovánál gépida nőkkel házasság, aztán csaknem teljesen kiirtott germán-gépidákból magyarul beszélő székelyeket teremteni 1118-tól kezdve, ötszáz éven át minden történeti adat nélkül, s őket meglovasítani az egész Vágvidéken Mosonynál, Baranyában, Biharban, a szebeni és küllői székelyfalvakban, s az egész Székelyföld hét székében: még a zseniális Karácsonyinak sem sikerülhetett.

Nyolc évvel halála előtt, 1922-ben, elhatározta Karácsonyi, hogy valamint fiatalon megírta és kétszer is kiadta magyar egyháztörténelmét, úgy megírja és kiadja Magyarváradon a magyar nemzet történetét is. Két év múlva kiadta az első füzetet a magyar honfoglalásig (1924), a következő évben a második füzetet Szent Istvánig és még két év múlva Szent Lászlóig. Az első két füzet száz-száz oldal, a harmadik kétszáz oldal kerekszámban. Összehasonlíthatjuk Pauler Gyula klasszikus magaslatra emelt két kötetnyi Árpádkirály korának első félkötetével, mert ennek felel meg Karácsonyi 400 oldalra terjedő, félbenmaradt műve. A különbség a két nagy szerző munkája közt nagyon sok; Karácsonyi kétségtelenül igen eredeti, szinte csapongóan fölényes a sokban megvitatott történeti forrá-

sokkal és a régibb tudósokkal szemben. Előszavában Karácsonyi elmondja, hogy 42 évi kutatás, irogatás után 64 éves korában kezd bele a magyar nemzet történetének megírásába, s hogy követte az igazságot, de tanult a tévedésekből is. — Az első füzetben a magyarok finn-rokon eredetét tárgyalja Attila haláláig, hol a hunokkal nagyon röviden végez, s a magyarok Manics, Don, Dnieper és atilközi négy hazájának külső és belső története után legvégül beszél a Kárpátország agatirz, kelta, római, hun-germán-avar, frank és szláv lakóiról. Az archeológia kő-, bronz-, vas-koráról nem szól. A magyar végleges honalapításig terjedő első füzet fő eredményeit a szerző ilyen hét pontba foglalja össze: a magyar sohasem volt ázsiai lakos, sohasem volt török-fajú nép, nem volt hun, csak közvetett alattvalója az avarnak, de közvetlen alattvalója 453—710 között az onogur törökségnek, amelytől átvett 200 ótörök szót és amelyről a szomszéd népek elnevezték ungarnak, uhernek stb.; onogur alattvalók a magyarok a Don mellékén, ahonnan 600-ban a kazirok Onogoriába, a Dnjeper mellé szorították őket, s itt 710 és 863 között adófizető és haddal szolgáló alattvalói voltak a kazir kajánnak (kagan); végül elszakadtak a kaziroktól, mielőtt ezeknél megkezdődött a zsidó és mohamedán hitterjesztés. — A második füzet a magyar honalapítás egy évszázadát mondja el közel száz oldalon: az új haza megszállását nyolc „törzsfő”-vel, s a szlávok beolvadásával; a magyar vitézek hadivállalatait itáliai, francia, német és keletrómai területeken; a magyar alkotmány és kereszténység belső történetét a pogány első század alatt. A kabar-kazir törzs a magyar nemzet tagjává lett „koór” néven. Pár gepida és ószláv család erdős-mocsaras helyeken némi szolgálatokért békében maradt. A Bogát-Radvány és Szalók dunántúli, s a Hont-Pázmány meg Divék dunáninneni nemzetségek morva várurak és II. Szentepolk hívei voltak, ennek előzőjét Mojmir nem sajnálták és behódoltak Árpádnak. A kabar-koór törzsök somogyi földön föllázadt Szent István ellen. A Hernádtól keletre és Erdélyben nincs honfoglaló törzsoknév, mert ott lakatlan

gyepüelve terült el. Megyer nevű helynevek ott vannak, ahova a Megyer törzsök-beliek más törzsök területére kivándoroltak. A szlávok beolvadását mutatják a magyar nyelv szláv jövevényszavai. Álmosból Karácsonyinál Szalmis lett, Tarkatzúsból Farkas, Falitziszból Fánecs, Zaltasz-ból Csát, Taksziszból Szakcs, Liuntiszból Lente, Taszész-ból Tác. A magyar Zoltán eredete a szláv Zlotan. Gyula mellett nem horka, hanem tárkány, a második nemzetbíró Karchasz helyett. A karintiaiak magyaros neve korontál. A cseh és lengyel Boleslaus, Bogeslaus Bogyoszlóra magyarosodott Karácsonyinál, az orosz Szvatoszlávból Lentiszló lett, Simeon bolgár cár jó magyar Semjén nevet kapott, mint a görög Herakliosz császár már előbb Ráklis magyar névvel lep meg bennünket, az Ulmnál elesett frank herceg Gebhard helyett Gibárt magyar névre hallgatott, a velencei doge pedig dús néven lett magyar fogalommá. Ezeket érdekes meglepetéseként emeljük ki Karácsonyi magyar történetéből azon megjegyzéssel, hogy idegen nevekből nem egyszeri hallásra lett magyar név; pl. az ulmi csatában elesett Gebhard frank herceget a magyarok nem nevezték mindjárt Gibártnak, Zaltaszból sem lehetett mindjárt Csát, hanem csak többszázados hangfejlődéssel következett be ez az átalakulás a magyarországi falunevekben.

Karácsonyi sok előtanulmánya és vitatkozása leginkább Szent István századára vonatkozott; ez az ő legújabb kora, s ezt harmadik magyar történeti füzete élén „a magyar nemzet áttérése”-nek nevezi. Erre vonatkozó vitatkozásait már ezen emlékbeszéd első felében bemutattuk. De érdekes megfigyelní Karácsonyi gyakori önrevízióit. Az első érsekek régi keresésekör Radlát azonosította Anasztáz esztergomi érsekkel, s Asztrikot valóságos kalocsai érsekké tette, külön suffraganeus püspökökkel, nem gondolva arra, hogy az I. esztergomi zsinaton az esztergomi érsek tíz suffraganeusával van jelen, tehát a kalocsai főpap is ott van és külön suffraganeusai a kalocsa-bácsi érseknek 1186-ban tűnnek elő. Mikor Karácsonyi a pannoni halmi I. kötetet ismertette, kénytelen volt elismerni, hogy Radla nem azonos Anasztáz érsekkel. Magyar történeti

harmadik füzetében a kalocsai érseket mint pécsváradi, helyesebben vashegyi apátot Aseriknek, s mindjárt Ecsernek is nevezi, a pécsváradi alapítólevelet 1015. évi templomszentelés alkalmára megint majdnem hitelesnek, II. Henrik császár okleveleivel teljesen egyezőnek vallja, s nem veszi figyelembe, hogy a Pray-kódex a vashegyi Szent Benedek-egyház fölszentelését 1038-nál említi. Pannonhalmi apáttá Razimot teszi, Szent Adalbert cseh öccsét, hogy elmondhassa a Szent Gellért-legendával, hogy Razim szentmártoni apát volt, ki egy istriai szigeten szívesen marasztalja a hajón utazó Gellértet és társát a negyven napi nagybőjt egész idejére, s ellátást biztosít nekik, amit csak helybeli apát tehetett meg, nem pedig egy távoli magyar apátság apátja. E miatt a pannonhalmi alapítólevelében említett Anasztáz apátot zabori apáttá teszi, hol Szent Hippolit volt a védőszent. A harmadik füzet jegyzeteiben revideálta Karácsonyi azon korábbi állítását, hogy Szent István római koronája nyílt korona volt, amelyet temetésekor koporsójába tettek, s e miatt tört össze koponyája alatt négy apostolkép zománca, amely apostolképek aztán elvesztek. A harmadik füzet elbeszéléseiből kiemeljük azt, hogy Karácsonyinál Calvus Zyrind Szár Szirind lett, akinek unokája Szár László, ennek fia Szár András és Szög-Szár Béla, vagyis Karácsonyi meglátta azt, hogy a Szár nevet szinte vezetéknevként használhatja Szent István korában, a XI. század első felében, holott a vezetéknevek divatja Magyarországon csak 1400 körül következett be. Karácsonyi e mágállapításához a Kézainál említett Szár László és Szögyszárd, s a hatvan évvel későbbi Calvus Zyrind neveket használta föl. Meglepő az az élénk, közvetlen elképzelés, amellyel Karácsonyi élénk állítja Szent István és Koppány harcát: „Szent István hada Jutasnál a Séd-patak völgyében Koppány seregének éppen a hátába került” — így vezeti be a harc és győzelem leírását. Honnan tudja Karácsonyi, hogy Koppány Veszprém ostroma közben nem veszi észre István hadának közeledését és nem fordult ellene, nem sietett eléje kémeitől figyelmeztetve? S éppen Karácsonyi nemzetségtörténete tett figyelmessé

bennünket, hogy különbséget tegyünk Kopány és Kopány között, mert ez utóbbi nemzetség neve Catapanus-ból eredt, amaszt pedig Cupanus-nak írták. A harmadik füzetben ugyanis Karácsonyi folyton csak Koppányt emleget. Azzal sem törődött, hogy Cuppanus és Wecelinus nincs említve XI. századi történeti forrásokban, csak 1283—1347 között, mégis megpróbálja kimutatni, hogy a mai Szászország közepén volt egy Vecilin (Vecel) gróf, meg Istriában is 1016-ban, tehát a XIII. századvégi Kézai adata Wecelinus wasserburgi (sváb) grófról Szent István korára elfogadható. Egy helyen Szent István törvényeiben adót említ Karácsonyi, noha az első adónak csak háromszáz évvel később jutunk nyomára. Megnézzük az idézett törvényt, s azt látjuk, hogy ott arról van szó, mi a büntetése a várispánnak, ha az alája rendelt várvitéztől erőszakosan elvesz valamit. Feltűnő, hogy Karácsonyi a Szent István-kori udvarnokokat egyszer csőszöknek, másszor pohárnok, ötvös, vincellér, marcadó népeknek mondja, holott azok természetesen, kb. $\frac{1}{10}$ búza-rozs-árpa-zab terménnyel, s egy havi robottal, fa-víz hordással, kerti munkával szolgálnak a királyi curiában, gazdasági udvarban, földműves úrbérések módjára. Kézai az Árpádkirálykor végén Salamon király feleségét Juditot tévesen Zsófiának írta, ki szerinte mint szentéletű admonti apáca halt meg. Világos, hogy ez a hír az 1125-ben alapított admonti apácaklastromban elhunyt Zsófia magyar királyleányra, Vak Béla király leányára vonatkozott. Jellemző, hogy Karácsonyi a Kézai-féle magyar hagyományt menteni akarta és a Zsófiát, mint Judit királyné hízelgő nevét, a „bölcseiséget” elfogadja.

Sokat várhattunk Karácsonyi nagy történettudásától s éles eszétől, a magyar történelemnek valami klasszikus, minden idők számára kiforrott bölcs előadását, mely már felül fogja múlni Pauler Gyula nagyszerű, kedves krónikai alapon mozgó, s tudós elbeszélő módját. A fentebbiekben bemutattam Karácsonyi magyar történelmi füzetének legérdekesebb és legjellemzőbb adatait úgy, hogy megérthesük jelentőségüket és megítélhessük értéküket.

Tagadhatatlan, hogy Karácsonyi magyar történelem-

füzeteiben éppen az a nyugodt biztonság hiányzik, amely bőségesen megvan nála a magyar ferencesek történetében. Mivel Karácsonyi az 1904/5. tanévben az egyháztörténeti tanszéket töltötte be a budapesti egyetem hittudományi kárára és a magyar egyháztörténet legnehezebb kérdéseit vitatta meg korábbi értekezéseiben, azért a M. Tud. Akadémia Fraknoi, Fejérpataky és Békefi javaslatára 1906 tavaszán őt, akkor már nagyváradi kanonokot bízta meg, hogy vállalja el a Forster—Scitovszky alapítvány céljának megfelelően egy nagy magyar egyháztörténeti feladat kidolgozását, nevezetesen a nagyon kiterjedt magyarországi szerzetes rendnek, a ferenceseknek történetét, hogy kiadhassák neki a mondott alapítvány immár esedékessé váló tíz évi kamatát. A kidolgozásra nyolc évet szántak, de ez nem volt elég; még öt év kellett ráadásul, úgyhogy a két nagy kötet 1919 végén lett készen, s ezután is csak két év múlva vehette át az Akadémia, de már nem adhatta volna ki, ha Várady Lipót Árpád kalocsai érsek nem ajánl föl e célra 300.000 papír koronát, amelynek értéke rohamosan romlott, mikor az I. kötet 1923-ban az esztergomi Buzárovicsnál, a II. kötet pedig a pesti Stephaneumnál 1924-ben összesen 77 íven megjelent. Előszavában a szerző megismertet bennünket a régibb ferences történetírókkal, kik rendjük múltjával sokat foglalkoztak. Ezekre Karácsonyi szorgalmasan hivatkozik történeti előadása közben, de hivatkozik sok más forrásra is, oklevelekre, amelyeket részint gyakori utazásain gyűjtött össze, részint a ferencesek küldözték el neki.

A magyar ferences rendtörténet újra oly kellemes elbeszélő olvasmány, mint volt Karácsonyi egyik első műve, Szent Gellért története, később a békésmegyei és a lovagrendzségekről szóló három-három kötet. A ferences történet is sok tagozású, mert Magyarországon összesen nyolc rendtartomány, provincia alakult ki. Legrégibb a Szűz Mária nevét viselő marianus provincia, mely nagyon korán, 1229-ben keletkezett, kevéssel az aranybulla és Szent Ferenc halála után. A magyar Anjou-királyok idejében a teljes vagyontalanságot valló, szigorú observáns irány lett nép-

szerű, s ennek vezetői cser-színű kámzsát hordtak, azért cseri barátoknak nevezték őket, de nem a temesi cseri klostromról, mely 1366-ban épült. A bosnyák rendtartomány Buda török elfoglalásakor került Budára 1541-ben, a lengyel minoriták Pázmány korában 1609-ben Szent Erzsébet pártfogása alatt jutottak el Felső-Magyarországba, s onnan tovább, a kapucinusok 1630-ban, a német hadakkal jöttek be; a stephanita vagy Szent István-rendtartomány 1641-ben kezdődött Erdélyben I. Rákóczy György fejedelemsege alatt, végül a ladislaita, vagy Szent László provincia gróf Zrinyi Miklós szlavon-tót területén keletkezett, 1654-ben. A beginák szerzetesi fogadalom nélkül együtt élő jámbor nők, kiket szesztráknak is neveztek, már a ferences és domonkos rend föllépése előtt elterjedtek a városokban Nyugat-Európában és Magyarországon is, aztán összeolvadtak a ferences és domonkos harmadik renddel. A Szent Ferenc-rend második rendje Szent Klára szüzei, a klarisszák, kik a tatárjárás évében honosodtak meg hazánkban, s a marianusok lelki vezetése alá tartoztak három helyen: Pozsonyban, Nagyszombatban és Óbudán.

A magyar Anjou-kor a marianus ferencesek virágkorát jelenti, s ekkor jelennek meg itt a salvatorianusok, akiknek szigorú rendjét Marchiai Jakab, huszita-térítő, híres ferences szónok igen népszerűvé tette Magyarországon; miután pedig ő 1437-ben lemondott a rendfőnökségről, a konventi vagyonhoz ragaszkodóktól, vagy konventualis minoritáktól elváltak a konventi vagyont is kizáró szigorú, observáns testvérek Sienai Szent Bernardin rendfőnöksége alatt. Az ilyeneket bernaldinusoknak nevezték Esztergomban és más helyeken. Ilyen volt Capistranus Sz. János, ennek társait pártolta Hunyadi János és ily bernaldinus volt Tömör Pál, 1520—23-ban Szerémújlakon és Esztergomban, amikor a király és urak kívánságára, pápai parancsra elvállalta mint régibb csapatvezér a bácsi érsekséget és a vele járó délvidéki határőr főkapitányságot. Remek fejezetet írt Karácsonyi a ferencesek irodalmi működéséről, kódexeiről és különösen Temesvári Pelbárt és Laskai Osvát nyomtatott munkáiról, meglepő külföldi sikereiről 1500 táján.

Az egész ferences történetet Karácsonyi 1711-ig dolgozta ki, a szatmári béke kezdetéig.

Karácsonyi címzetes püspök, nagyvárad kanonok kétszáznál is többre rugó könyveinek és kisebb értekezéseinek teljes jegyzékét Bíró Vencel erdélyi piarista igazgató, majd rendfőnök nagy szorgalommal gyűjtötte össze és egész életrajzzal méltatta a szerzőt, mikor az erdélyi magyarság megünnevelte hetvenedik születési évfordulóját 1928. dec. 15-én, fél hónappal halála előtt. Gondviselészerű jótétemény volt Karácsonyi nagy történettudása, kemény jellemessége, rendíthetetlen igazmondása a Trianonban elszakított erdélyi és partiumi magyarságnak, amelyet írásaival, előadásaival sokszor erősített, vigasztalt, fölemelt, sőt büszkévé tett azzal a tudattal, hogy akinek nagy történetírói tekintélye előtt még az ellenség is tiszteletet tanúsít, köztük van és megosztja sorsukat.

A Magyar Tudományos Akadémia nagy megbecsüléssel fogadta levelező és rendes tagjai közé a tudós biharpüspöki plébánost és egyetemi tanárt, ki megható szerénységgel foglalta el itt székét, mikor visszatekintett szegény iparos szüleire, az őt felkaroló káplánra, s fölmagasztalva látta magát a Tudós Akadémia szellemi arisztokráciájában. Kétszáznál több munkában, közel ötezer oldalra terjedő nagy kötetekben szolgálta a magyar történetírás legnehezebb feladatait, s fölényes tudással, bátorsággal, ötletességgel, néha merészen épített nagy hídakat és épületeket, dómokat oly romokból és oly vékony pillérekre, aminőket a múlt régi századok reánk hagytak.

Valóban őszinte szeretettel, olykor türelmetlen hévvel és szókimondással kereste a történeti igazságot, s nem sajnált semmi fáradságot, új nyelvek megtanulásától sem reitent vissza, csakhogy az igazságot, mint drága kincset idegen kezekben is megkeresse, onnan kiszabadítsa és nekünk hazahozhassa. Olykor-olykor tévedett, de valamint ő mondta, hogy a tévedésekből is tanult, úgy az ő tévedései is nagyon tanulságosak a jövő történetíró nemzedék számára, annál inkább nagy sikerei és ötletes, gazdag forrás-

ismeretével párosult módszereinek gazdagsága, változatos-sága és előadásának élénksége s érdekessége.

Karácsonyi János nagyon méltó arra, hogy a Magyar Tudományos Akadémia legnagyobbjai közt tiszteljük és koszorúzzuk meg emlékét.

*

Az Akadémiai Almanachból látjuk, hogy az Akadémia halottjainál olykor hiányzik az emlékbeszéd említése. Ezeknek a lehető pótlása késztette Akadémiánk mostani vezetőségét arra, hogy egy-egy alkalommal több emlékbeszédet foglaltat össze. Karácsonyi mellé elvállaltam Sörös Pongrác volt levelező tag, volt tanítványom, rendtársam és munkatársam tudós érdemeinek méltatását. Ezt itt szűkre fogom, mert Karácsonyi János idősebb rendes tag nagyobb munkásságának bemutatásával talán már nagyon kimerítettem a Tekintetes Akadémia tagjainak figyelmét, s mert egy hónappal ezelőtt a Szent István Akadémia előtt kellett tartanom szintén régi megbízás folytán Sörös Pongrácra külön emlékbeszédet.

De azért eleget akarok tenni a M. Tud Akadémia kegyeletes megbízásának is.

Sörös Pongrácot nagyon boldoggá tette az akadémiai levelező tagság, de sajnos ezt csak nem egészen tíz évig élvezhette (1909—19), s ebből is a fele idő világháborús izgalmakkal zavarta a tudós munkát. Nagyon rövid idő állott rendelkezésére az akadémiai levelező tagság előtt is, alig tíz esztendő, de ezt bámulatos, önmagát nem kímélő szorgalommal nagyon kihasználta. Minden bírálója, ismertetője ezt emeli ki, s én közről láttam. Naplótöredékei is erről tesznek bizonyosságot. Hozzátehetem ezekhez természetadta tehetségét arra, hogy gyorsan felismerte oly történeti adattömegek értékes voltát, amelyek mellett sokan mások érdeklődés nélkül haladtak el. Sörösre igen nagy hatást tett a Forgách Ferenc történetíróval és családjával, rokonaival foglalkozó Forgách-levéltár, amelyben aztán sok, vele egykorú történeti nagy ember adatai is szemébe ötlöttek. Munkásságának fő anyaga

azonban a pannonhalmi rendtörténet nagy köteteiben látott napvilágot. Sörös a pannonhalmi tanárképzőn vezetésem alatt készült a középiskolai történettanításra; csakhamar Villányi Szaniszló bakonybéli apátnak is feltűnt Forgách történetíróról a Századok 1897. évfolyamában megjelent tanulmánya és sietett őt megnyerni a bakonybéli apátság történetének megírására. Ennek első következménye az volt, hogy Villányi apát ajánlására Sörös Pongrácot Fehér Ipoly főapát elküldte Budapestre országos levéltári és múzeumi tanulmányokra, majd római kutatásokra a Fraknoi-intézetbe, s végül ausztriai s németországi levéltári, könyvtári adatgyűjtésekre a pannonhalmi rendtörténet számára (1898—1900). Szerencsés körülmény volt az is Sörös történetírói fejlődésében, hogy már a tanárképző főiskolán latin szakdolgozatában Liviust és Tacitust, majd Tacitust és Forgáchot hasonlította össze az Egyetemes Philológiai Közönyben (1899), s ily módon belelátott a klasszikus történetírás mélységeibe.

A XVI. század nevezetes embereiről Forgách Ferenc történetíró után egyre-másra adta ki érdekes, figyelmet keltő és szívesen olvasott, világosan beszélő közleményeit, pl. „Verancsics Antal élete” címmel a Magyar Sionban és különnyomatban 116 oldalon, s kevesebbet Illicini Péterről és Oláh Miklósról a Századokban és a Kath. Szemlében (1897, 1903), Ghimesi Forgách Simon báróról és Forgách Ferenc bíchornok esztergomi érsekről ötven és százhatvan oldalon a Századokban (1899, 1901). Első akadémiai ajánlása évében jelent meg Söröstől „Zermegh János és munkája” c. forrástanulmánya a Századokban és különnyomatban, s háromakkora munkája „Jerosini Brodarich István”-ról (1907, 148 l.).

Sörös munkásságának nagyobb, fontosabb részét mégis rendtörténeti nagy kötetei alkotják. Eredetileg csak a bakonybéli két kötet megírására vállalkozott, de miután ezekkel elkészült, szívesen átvette a pannonhalmi apátság II. kötetének teljes kidolgozását is, még utóbb a III. kötet félbenálló anyagát, miután ennek írója megbetegedett. Ez a négy kötet terjedelmével és érdekes tartalmával, vilá-

gos, szép előadásával nagyon tetszett, különösen az Akadémia két tagjának, Békefi Remignek és Kollányi Ferencnek, s már 1907-ben igen meleg pártolással ajánlották Sörös Pongrácot a M. Tud. Akadémia levelező tagságára. A legilletékesebb akadémiai osztály szavazása kedvező eredménnyel járt, de a teljes ülés néhány szóval gátat emelt és csak két év múlva fogadta be Söröst a levelező tagok sorába, így is elég fiatalon, 36 éves korában.

Az első ajánlás után feltűnt a Religióban egy kis cikke a címzetes apátságok- és prépostságokról, amelyeknek királyi osztogatásában sok tévedésre és következetlenségre mutatott rá. A kir. kormány is felfigyelt és Kollányi közvetítésével Várady Árpád c. püspök, kultuszminiszeri tanácsos fölkerlte Söröst a címzetes apátságok és prépostságok jegyzékének átvizsgálására.

A második ajánlás előtt Sörös Pongrác számba vette munkáit és 18 önálló kiadványt, 67 értekezést, 29 vegyes közleményt, 35 bírálatot mutatott ki. S hogy az első választás balsikere mennyire nem bénította meg Sörös munkakedvét, kitűnik abból, hogy a két választás közt lefolyt két év alatt 4 önálló munkát írt 15 értekezéssel és 13 bírálattal.

Akadémiai székfoglalóul Tihany magyar részre való visszaszerzésével foglalkozó dolgozatát szánta, de aztán hirtelen Franyó piarista felségárulási pere felé fordult. Az első tárgyalás iratait Komáromban látta meg; a döntő tárgyalás iratait a piaristák és országos levéltári barátai útján kereste, s Döry Ferenc meg is találta. Egy hét alatt Sörös lemásolta Komáromban és Budapesten a periratok fontos részeit, s a másik héten Pannonhalmán feldolgozta. Így már készen volt az akadémiai székfoglaló a tagválasztás évének őszén és Sörös a következő év elején megtartotta székfoglaló értekezését.

A rendtörténetírásban az utolsó kötetek megírását és a főszerkesztést is elvállalta, miután az addigi főszerkesztő Kolozsvárra költözött, s onnan bajos volt a rendtörténet irattárával és a többfelé lakó munkatársakkal a kapcsó-

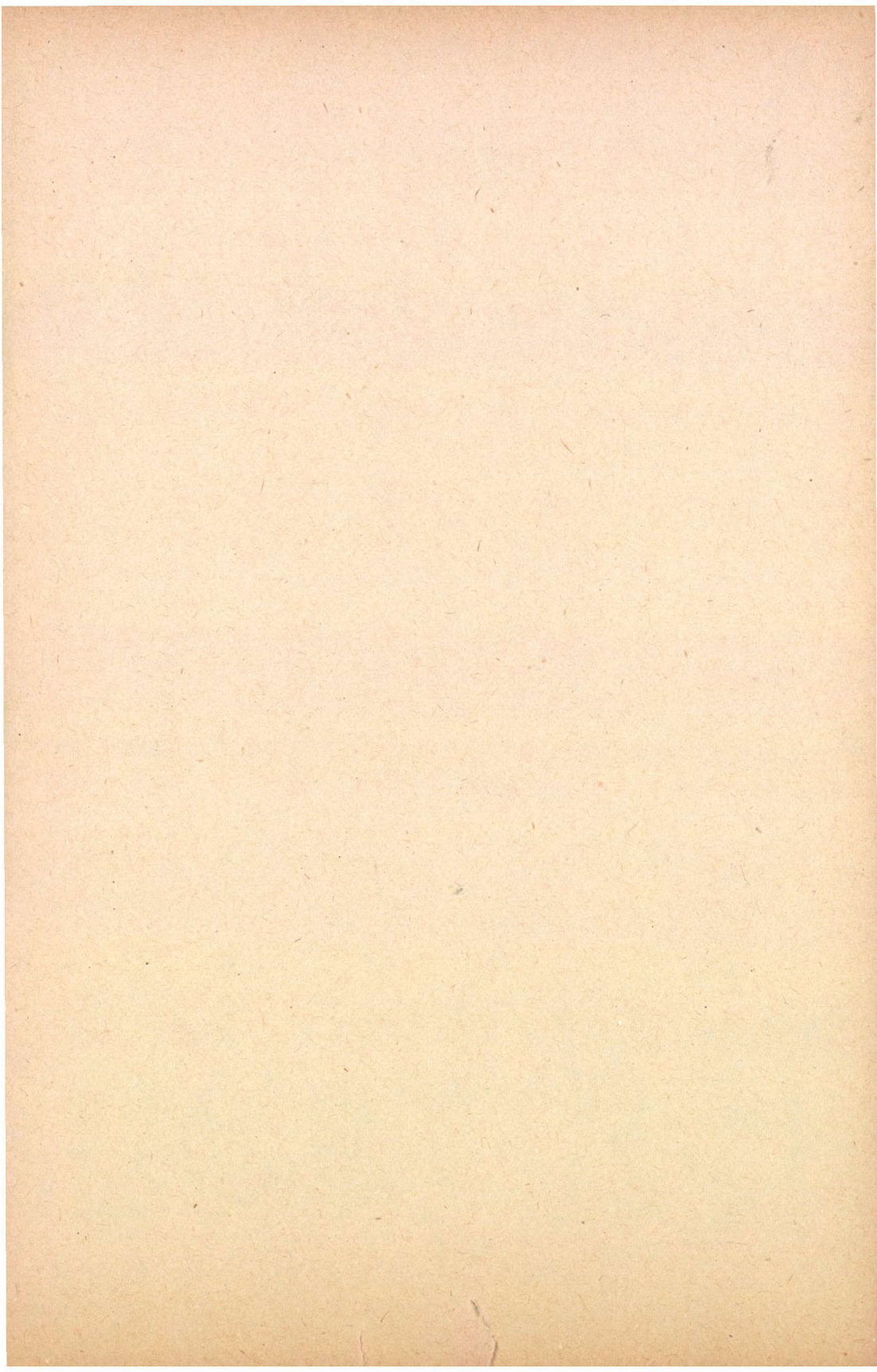
latot fönntartani. De még az is elősegítette e főszerkesztő-változást, hogy Sörös Pongrác Kolozsvárra küldött leveleiből ki lehetett érezni, hogy e változást ő természetesnek tartja és az új terhet szívesen magára veszi. Utóbb azonban tapasztalta, hogy itt sok oly munkát kell végeznie, amelyeknek kifelé nincs látható eredménye. Éveken keresztül kellett leveleznie, hogy a szétszórt munkatársak az irodalomtörténeti fejezetbe (VI. B) szánt kis monográfiákat a kellő időre elkészítsék. Miközben saját köteteit, a VI. A.-t és XII. B.-t szorgalmasan megírta, XVI. századi ismerőseiről sem feledkezett meg. Mikor unalmában keresgélt, rendezgetett sokféle régibb másolatai s dolgozatai közt, fölfedezte Dálnoky Székely Antalról szóló kis dolgozatát, majd Statileo főpap és diplomata életrajzain dolgozott akkor is, mikor rokonainál a bácskai Mélykúton nyaralt. Aztán kidolgozta a fehérvári örkanonokság történetét az 1543. évi török foglalásig, s foglalkozott Frangepán Ferenc gróffal, a ferencrendi diplomatával, majd Csulai More Fülöppel, a mohácsi csatában elesett humanista pécsi püspökkel, s másokkal, akikről „Vázlatos rajzok a XV., XVI. századból” c. értekezése született meg.

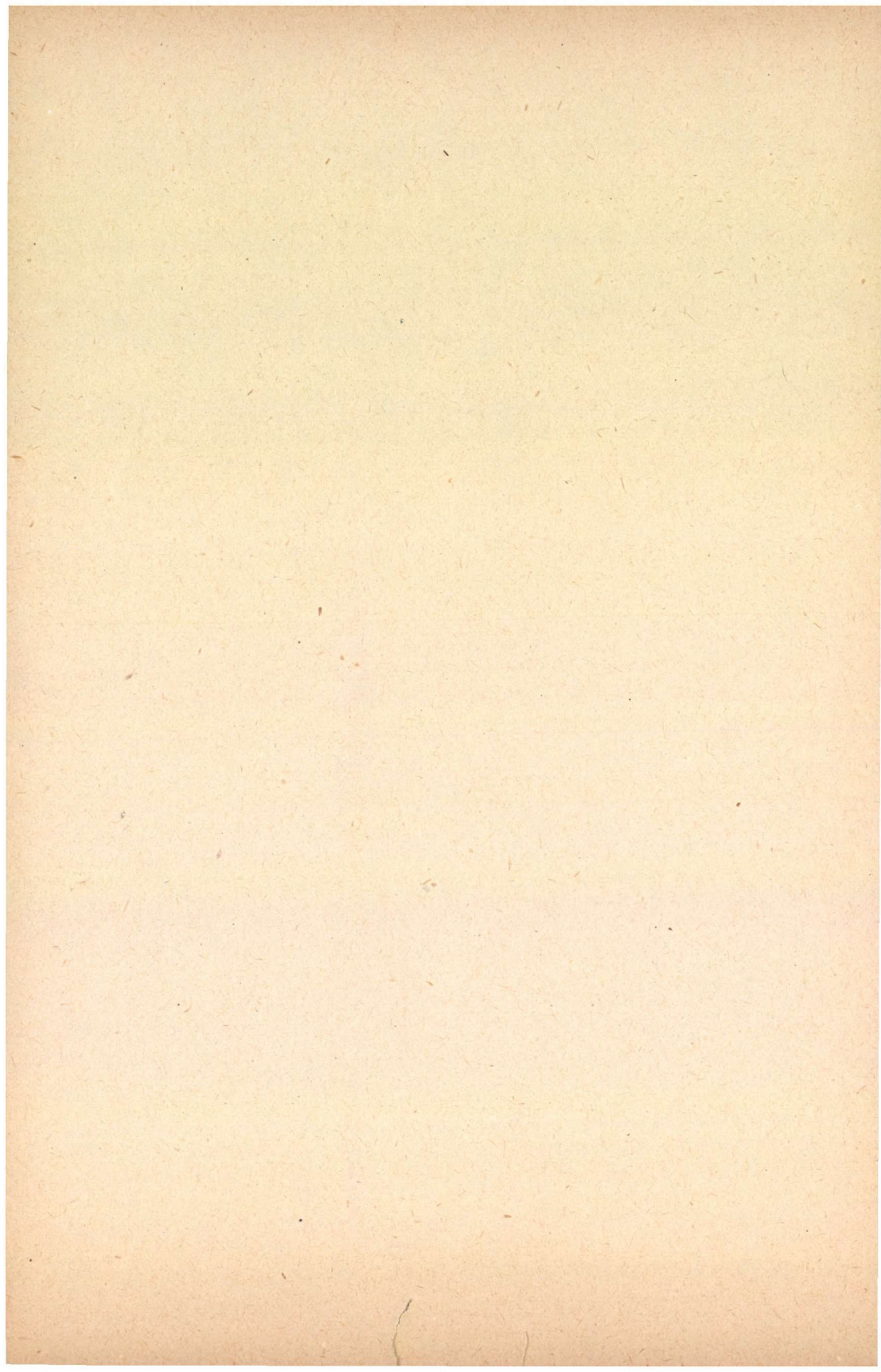
Rosszul esett neki, hogy a kolozsvári egyetem bölcseleti karán a tiszteleti doktorságot a remélt egyhangú eredmény helyett egy hirtelen támadt balhiedelem miatt csupán egy szavazattöbbséggel nyerte el és a felsőbb jóváhagyás elmaradt. A pozsonyi új egyetem egyik történelmi tanszékét is remélhette, de doktor cím hiányában nem akarta megpályázni. Annál jobban esett a budapesti hittudományi kartól az elenyészett apátsági kötetért kapott Horváth-díj, 600 korona, s a Magyar Heraldikai és Genealógiai Társaság, valamint a M. Történelmi Társulat igazgató-választmányi tagsága. Örömet okozott neki az is, hogy Lukinich Imre nagyon elismerő szavakkal méltatta leveleiben azt a 200 oldalnyi kéziratot, amelyben kérésére Sörös megírta a magyar történetírás történetét a XVI. századból. A többi korok forrástörténetéhez képest ez a rész nagyobb terjedelmű a tervezettnél, de oly becses, hogy Lukinich másoknak is megmutogatta példa és okulás ked-

véért és terjedelmét más részek rovására is kész fönn-tartani.

Atyja mélykuti, bácskai nemes kötélverő iparos volt, anyja komáromi Ackermann leány, ki 1902-ben méhrákban halt meg. A rák öröklése okozhatta, hogy Sörös Pongrác már azon időben, anyja halála előtt, elkezd panaszkodni gyomrára, beleire, s valami 17 éven hordozta e baj hol erősebb, hol enyhébb gyötrelmeit. Bélvérzései is voltak egy évvel halála előtt. Kitűnő orvosa volt akkor Pannonthalmának, dr. Longauer Kálmán, ki jól látta Sörös Pongrác baját, de nem segíthetett rajta, csak enyhíteni iparkodott a fájdalmakat. A világháború utolsó évében, ennek a végén elárasztotta Pannonthalmát is a spanyol betegség, mely elragadta a főapátot több más pappal, s ágyba döntötte még a fiatalok, a növendékek háromnegyedrészt is, kik közül többen szintén áldozatul estek. Sörös ezt a szörnyű betegséget elég könnyen lerázta magáról három nap alatt. De két hónap múlva, 1918 december karácsonyi hetében ágynak dőlt, elvitték a győri kórházba és ott bélrákban és bélcsavarodásban meghalt. Sörös nyugodtan várta a halált, megható búcsúlevelet intézett rendtársaihoz és elég fiatalon, 45 és fél éves korában elköltözött az örökkévalóságba (1919 jan. 5.).

Ha még egy negyedszáz évet él, mint Karácsonyi, bizonyára sok szép művel gyarapíthatta volna történetírói hagyatékát, de így is gazdag az öröksége, s rövid idő alatt munkásságának terjedelme megközelítette Karácsonyiét. E munkásság értékét Sörös maga is megítélte Naplótörődékeiben és nagyon szerényen, nagyon szigorúan bírálta önmagát, úgyhogy a M. Tud. Akadémia inkább támaszkodhatik Békefi és Kollányi tagajánló dicséreteire, mikor a kegyelet koszorúját Sörös Pongrác emlékére is elhelyezi.

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XXIV. KÖTET — 8. SZÁM

Dr. HORVÁTH GÉZA
T. TAG EMLÉKEZETE
(1847—1937).

ÍRTA

CSIKI ERNŐ

L. TAG

FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1944. ÉVI JANUÁR 31-ÉN TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN

BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1944

Dr. HORVÁTH GÉZA

T. TAG EMLÉKEZETE

(1847—1937).

ÍRTA

CSIKI ERNŐ

L. TAG

**FELOLVASTA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1944. ÉVI JANUÁR 31-ÉN TARTOTT ÖSSZES ÜLÉSÉN**

**BUDAPEST
A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA**

1944

Kiadásért felel: Voinovich Géza.

Sárkány-nyomda r.-t. Budapest, VI., Horn Ede-u. 9. Tel.: 122-190, 326-066.
Igazgatók: Wessely Antal és Wessely József.

Mindennek egyszer vége szokott lenni, így annak a bámulatra méltó munkabírással és tevékenységgel megáldott hosszú életnek is vége szakadt 1937. évi szeptember hó 8. napján, amikor életének 90. évében dr. Horváth Géza, Akadémiánk tiszteleti tagja és III. osztályának hosszú éveken át volt elnöke, a magyar zoológusok nesztora, lelkét visszaadta az Úrnak.

Dr. Horváth Géza az Abauj-Torna vármegyei Csécs községben született 1847. november 23-án, mint Brezovica Horváth Miklós földbirtokos és szolgabíró és neje Szentléleki Mészáros Izabella első gyermeke. Gyermekeit a szülőházban töltötte, ahol a szabadságharc leverése utáni elnyomatás alatt jó és izzó magyar nevelésben részesült, mely azután egész életén át kísérte. Ugyancsak Csécsen végezte az elemi iskola éveit az ottani református iskolában, amelynek tannyelve ezen a vidéken és abban az időben egyedül maradt meg magyarnak.

Az elemi iskola elvégzése után Kassára került a premonstreiek gimnáziumába. Itt a tanítás nyelve már német volt, ami ugyan nem volt inyére, de azért mindig, meglett férfikorában is elismerte a tanítás és tanárai kiválóságát. Tanárai közül különösen Jeitteles Lajos Henrik, a természetrajz tanára volt nagy hatással reá. Jeitteles nemcsak jó előadó volt, hanem mint a természet kiváló ismerője és bűvára, tanítványait a szabadba vezetett kirándulások alkalmával helyes szemléletre, megfigyelésre és kutatásra is oktatta. Ilyen kiváló vezetés mellett a kis Horváth Géza már 13 éves korában naplót kezdett írni, amelyben természetrajzi megfigyeléseit örökítette meg. Jeitteles elsősorban a gerinces állatok megfigyelésére serkentette tanítványait és így nem csodálható, ha Horváth Gézát eleinte leginkább a madarak érdekelték. Hogy ez az érdeklődés

azután mennyire alapos volt, azt már az a tény is mutatja, hogy ugyancsak 13 éves korában ő állapította meg első ízben a kis vércse (*Falco cenchris* Naum., vagy amint mostanában nevezik *Falco Naumanni* Fleisch.) előfordulását Magyarországon. Tanára már ekkor megjósolta a kis fiúról, hogy belőle még kiváló természetbúvár lesz, 1860 karácsonya alkalmával pedig egy, a természetet ismertető könyvvel ajándékozta meg, amelybe a következő sokat mondó ajánlást írta be:

„Meinem liebe Géza, dem eifrigen Mineraliensammler, dem unermüdlichen Schmetterlings- und Käfer-Jäger, dem hoffnungsvollen Lehrling naturwissenschaftlicher Studien überhaupt, dem treuen Begleiter auf so vielen meiner Excursionen, meinem theuern Schüler

als Weihnachtsgabe 1860 von

Ludwig Heinrich Jeitteles
Kaschau im Dezember des Jahres 1860
nach Christi Geburt.“

A jó tanár nevelő hatását láthatjuk abban, hogy Horváth Gézával nemcsak megszerettette a természet-tudományokat, hanem egész életére az állatvilág lelkes búvárává avatta.

Horváth Géza kassai gimnáziumi évei folyamán a németen kívül teljesen elsajátította még a francia és a tót nyelvet, mint kitűnő tanuló pedig jól megtanulta a latin és görög nyelvet, úgyhogy már akkoriban öt nyelven beszélt kifogástalanul. Később még hat nyelvet sajátított el, úgyhogy végül 11 nyelven beszélt. Mind tanulmányai alatt, mind a szünidőben folytatta természetrajzi kirándulásait, amelyek sokszor távolabbra is elvitték, pl. a Magas-Tátrába. Kirándulásain utitársa többnyire barátja Gerster Árpád volt, aki különben nem az állatvilág, hanem a „scientia amabilis“ híve volt.

1866-ban gimnáziumi tanulmányai befejeztével Gerster Árpád barátjával együtt Bécsbe került, hogy mint naplójában megörögzítette, „Aesculap tanítványainak számát szá-

porítsák". Horváth természettudományi kutatásaihoz az orvosi tudományt tartotta a legjobb és legmegfelelőbb előkészületnek és a bécsi egyetem orvosi fakultását is azért választotta, mert akkoriban a világ leghíresebb orvostanárjai, mint Billroth, Opolzer, Arlt, Rokitsanszky stb. működtek ott. Bécsi egyetemi éve alatt Gerster barátjával többször meglátogatta Kassáról visszakerült volt tanárát. Jeittelest is St.-Pöltenben, folytatta állattani kutatásait Bécs környékén, amennyire kevés ideje megengedte, szerepet játszott a magyar egyetemi hallgatók társaskörében, amelynek egy ideig elnöke is volt és dolgozott az udvari múzeumban is. Katonai önkéntesi szolgálatát szintén Bécsben kezdte meg 1872-ben, de azután Pestre kérvén áthelyezését, itt fejezte be tartalékos főorvossá történt kinevezésével. Ekkor merült fel elhelyezkedésének kérdése, amelyet kedvenc foglalkozásának megfelelően úgy oldott meg, hogy Frivaldszky János óhajításának eleget téve, a Magyar Nemzeti Múzeum kötelékébe lépett, ahová 1873. május 17-én állattári őrséggé nevezték ki. Örömmel foglalta el hivatalát és nagy munkakedvvel kezdte meg működését, amely azonban nem tarthatott sokáig. Akkoriban ugyanis a múzeumi tisztviselőiséget amolyan nobile officiumnak tartották, amelyből nem megélni, de még tengődni sem lehetett és így azzal a tervvel foglalkozott, hogy eleget tesz idegen meghívásnak és külföldre távozik. Hogy ezt az elhatározását megghiúsítsák, özvegy édesanyja és rokonsága kieszközölte, hogy szülő vármegyéje járási orvosnak választotta meg. Ezért 1874. évi december 28-án lemondott múzeumi állásáról, melyben azután régi barátja Herman Ottó követte és 1875. január 1-én megkezdte járásorvosi működését Forró községben. Orvosi teendői mellett bőven jutott idő állattani kutatásainak folytatására és anyagi gondok sem terheltek, mert a „Tiszavidéki Vaspályatársaság" is kinevezte pályatorvosává, ami nyugodt megélhetését biztosította. Forrói tartózkodása alatt írta meg a Természettudományi Társulat megbízásából első nagyobb munkáját „Magyarország bodobácsféléinek magánrajzát". Ugyanakkor kezdte érezni

a családi kör hiányát, amely nyugodt életet biztosíthatott volna neki, azért 1876-ban megnősült, feleségül vette Lipovniczky Klementinát. Ebből a házasságból három gyermeke született, egy fiú és két leány; egyetlen fiát azonban nagy bánatára korán vesztette el. 1910-ben meghalt felesége és így reá hárult időközben felsejövő leányai kiházasításának gondja. 1912-ben újra megnősült, elvette egyik nőrokonát, Muraközi Izabellát, akivel 25 évig élt boldog házasságban. 1936-ban őt is elvesztette, éppen akkor, amikor már törődöttségében leginkább rászorult volna a gondos hitves támogatására. Haldokló felesége kívánságának tett eleget azzal, hogy magas kora ellenére hamarosan újból megnősült, feleségül vette sógornőjét Muraközi Ilonát, aki gondosságával megarányozta élete utolsó évét.

1878-ban Forráról átkerült a szomszédos Zemplén vármegyébe járásorvosnak, Varannóra, ahol azonban csak 1880-ig működhetett, amikor fodulat állott be életében.

A múlt évszázad 60-as éveiben ugyanis behurcolták Észak-Amerikából Európába a szőlőtetűt (*Phylloxera vastatrix*), mely elsősorban Franciaország szőlőültetvényeit pusztította el, de lassan tovább terjedt kelet felé. Magyarországot 1875-ben érte el, legalább akkor állapították meg első ízben jelenlétét a pancsovai szőlőkben, de rohamosan foglalt teret az ország többi szőlővidékén és irgalmatlanul pusztított mindenfelé. A megalakított filokszéra-bizottság működése meddő maradt, ezért a földművelésügyi miniszter nem tehetett egyebet, mint kiemelni hazánk akkoriban egyetlen és külföldön is jó hírnévnek örvendő szakemberét dr. Horváth Gézát, járásorvosi szolgálatából és őt megbízni a veszély elhárítására szolgáló teendők elvégzésére. Ezért elsősorban megbízta a legjobban sújtott vidékek sürgős megvizsgálásával, majd kiküldte Olaszországba, Franciaországba, Svájcba és Németországba az ott már folyamatban levő védekezési módok tanulmányozására. Ezek megtörténte után Horváth javaslatára felállította az „Országos Phylloxera-kísérleti Állomást”, amelynek igazgatásával is megbízta. Külföldi tanulmányútja alkalmával

mindenütt felkereste a legjobban sújtott szőlővidékeket, a leghosszabb időt azonban Montpellierben töltötte, ahol a legnagyobb szabású védekezési és elhárítási kísérletek folytak. Visszatérte után azonnal hozzáfogott ahhoz a nehéz munkához, amelynek célja a hazai filokszéa-veszedelem leküzdése volt. A külföldi tanulságok alapján egyrészt ki kellett próbálni a különféle szereket és módszereket, másrészt kísérleteket kellett végeznie a különféle amerikai szőlőfajtákkal, megállapítani, hogy melyik vidékre melyek valók és milyen talajban terjesznek legjobban, továbbá, hogy mely magyar fajták olthatók sikerrel az amerikai alanyokba. Ebből a célból már 1881-ben számos kísérleti telepet létesít; egymásután indulnak meg a kísérletek Farkasd, Szent-Endre, Leányfalu, Monor, Istvántelek és Szendrő, majd Arad, Versec, Fehértemplom körül és sok más helyen. A kísérletezés mellett a szükséges személyzet kioktatása, kiképzése is öreá hárul, hiszen az egész Országos Phylloxera-kísérleti Állomás személyzete legtöbbször csak öbelőle áll, a többi alkalmazott csak ideiglenes, mert csak bizonyos munka elvégzésére szól. Pedig a munka óriási, mindenki ajánlja legbiztosabb és egyedül célra vezető szerét, és hogy ez mit jelentett, azt később, amikor egy alkalommal visszatekintett ezekre az elmúlt időkre, csipkedő humorral méltán és jogosan így jellemezhetette: „előfordult ezek között a szerek között a legerősebb méregtől a szentelt vízíg, az elektromosságtól a piros kukoricáíg, a dinamittól a huszárszíríg minden képzelhető és képzelhetetlen dolog. De mind hiába: még mindig lehet pályázni.” Itt arra célzott, hogy a francia kormány 20,000, majd a francia nemzetgyűlés 300,000 arany frank jutalmat tűzött ki annak jutalmazására, aki az általános érvényességű filokszéairtó szert fel- vagy megtalálja. Volt is több mint 5000 pályázó, de egynek a szere sem bizonyult megfélelőnek. Horváth kitartással folytatta a kísérleteket, míg végre 1887-ben végérvényesen megállapítja, hogy a különféle védőszerekkel való kísérletezés semmi eredménnyel nem járt, a fekete vagy agyagos földbe ültetett európai szőlőt megvédeni nem lehet, ellenben megfelelő homokos ta-

lajban a filokszéra nem él meg, itt tehát védekezni nem kell, az amerikai szőlővel való beültetés és azok zöld oltása mindenütt jól sikerült. Ugyancsak a kísérleti állomás kísérletei bebizonyították azt is, hogy legcélravezetőbb a pusztuló szőlők teljes kiirtása és amerikai szőlővel való pótlása, úgy ahogyan azt a svájciak Genfben már 1880-ban javasolták, de meghallgatásra nem találtak. Ezeknek a megállapításoknak folyományaként azután végre sikerült elérni, hogy elrendelték az egész országban a filokszérás szőlők teljes kiirtását, aminek végrehajtása azonban sok ellenállással találkozott és sok helyen csak katonai karhatalom igénybevételével volt keresztülvihető, de azzal az eredménnyel járt, hogy az ország nemcsak ma, hanem már jó ideje megszabadult a vésztől.

Időközben a filokszéra mellett az okszerű gazdálkodás kiterjedésével még számos újabb és újabb kártevő lépett fel és pedig mind a szőlő-, mind a mező-, kert- és erdőgazdaság terén, amelynek leküzdését szintén Horváth Gézától várták. Miután a filokszéra-kérdés nagyjában meg volt oldva, javaslatára az Országos Phylloxera-kísérleti Állomást 1890-ben megszüntették, illetőleg M. Kir. Rovartani Állomás-sá alakították át, amelynek munkakörét az összes kártevőkre kiterjesztették. Ezzel megalapította az első, a gyakorlati rovarant és növényvédelmet szolgáló intézetet Európában, amely még később is a nagy kultúrájú nyugati államoknak is mintául szolgált hasonló intézetek létesítésénél.

Horváth Géza lankadatlan szorgalommal és kitartással végzett kísérletei, az elért eredmények és sikerek fokozatosan öregbitik hírnevét a külső államokban. Horvátország, Szerbia, Oláhország, majd Oroszország, sőt még Franciaország is, ahol a filokszéra-vész elleni kísérletezés és küzdelem meddő maradt, meghívják vezető állásba, a melyet azonban nem fogad el, azért öhozzá fordulnak tanácsért, vagy meghívják szemlélés- és tanácsadásra; nagyobb utat tesz Franciaország különböző szőlőtermő vidékeire, majd Dél-Oroszországba és a Kaukázusba, ahol mindenütt szívesen fogadják, meghallgatják véleményét és követik taná-

csait. Itthon újabb és újabb kártevők fellépése szaporítja munkáját, így, hogy csak a legnagyobb csapásokat okozókat említsem, a marokkói sáska, a tölgy gyökérfilokszerája, a cserebogár és pajorjai, az apácapille, a honvédbogár, a répabarkók stb. elleni védekezés és ezek leküzdése vet fel állandóan újabb feladatokat, amelyeket gyorsan megold.

A gyakorlati rovartan szolgálatában eltöltött 15 év után, mely csak állandóan mozgalmas életet, állandó kiszállásokat és utazásokat, megfigyelést és kísérletezést jelentett, érte a Magyar Nemzeti Múzeum részéről az a megítélt megkeresés, nem-e vállalná el a Frivaldszky János elhalálozásával megüresedett állattári igazgatói állást. Miután hozzájárulást nyert az ajánlatba hozott reformok keresztülvitelére és ígéretet a megfelelő anyagi eszközök fokozatos rendelkezésre bocsátására, eleget tett a meghívásnak, elfogadta a felajánlott állást és azt 1895. évi december 28-án elfoglalta. Ezzel végre olyan álláshoz jutott, amelyben minden idejét tisztán tudományos bűvárkodásnak szentelhette, és megvalósíthatónak gondolta mindazt, amire régóta vágyott, pedig e mellett újból óriási feladat várt rá. Szűk helyen összezsúfolt állatraktár, szegényes felszerelés, hiányos kis könyvtár és az ósdi ügyvezetési munkától teljesen lefoglalt négy szaktisztviselő várta. Ezen változtatni kellett, hogy a múzeum tudományos és ismeretterjesztő céljának megfelelhessen. Azért azonnal megszüntette az összes gerinctelen állatok egyedenként való leltározását, ami a tisztviselők minden idejét igénybe vette, elrendelte a régi rosszul kitömött, vagy hibás preparátumok, a sok torzszülött házi állat és a múzeumnak ajándékozott vagy hagyományozott sok kitömött kedvenc házikutya vagy macska példányainak kiselejtezését, miáltal sok hely szabadult fel a többi gyűjteménytárgy szemléltetőbb kiállítására. A madárgyűjteményben a felesleges számban kiállított példányokat kiválasztatta és ha róluk megvoltak a szükséges feljegyzések, elrendelte azok áttömését és az újonnan létesített és csak tudományos célt szolgáló madárbőrgyűjteménybe helyezését. A mellett arra is törekedett, hogy hiányzó állattípusok beszerzésével az állatrendszer-

tani gyűjteményt áttekinthetőbbé tegye. Gondoskodott a kiállításra nem kerülő, de tudományos vizsgálatokhoz feltétlenül szükséges tudományos gyűjtemények megteremtéséről, fokozatosan felszerelte az intézetet a szükséges műszerekkel, gondoskodott célszerű butorzat beszerzéséről, a könyvtár és folyóiratcsere kiegészítéséről, de nem feledkezett meg a gyűjtemények gyarapításáról sem. Hogy mindezzel a sok munkával megbirkózhassék, gondoskodnia kellett mind a tudományos tisztviselők, mind a segédszemélyzet gyarapításáról, ami néhány év alatt annyira sikerült, hogy a személyzet létszáma a kétszeresére emelkedett. Idővel a mindinkább érezhetővé váló helyszűkén is segíteni kellett, amit, miután az építendő új természettudományi múzeum kérdése lassan tengeri kígyóvá kezdett nőni, úgy vélt legjobban megoldani, ha az új Szépművészeti Múzeumba átköltöztetett múzeumi képtár helyiségeit biztosítja osztálya részére. Ez sikerült is neki; a szakgyűjtemények elhelyezésére és a tisztviselők részére jó dolgozó helyiségek mellett új kiállítási helyiségeket a szakgyűjtemények elhelyezésére és a tisztviselők részére azonkívül felszabadult több terem a régi gyűjtemények termek között, ami megint a többi kiállított gyűjtemény célszerűbb és kiterjesztett felállítását tette lehetővé. Ezek a munkálatok egyúttal mindig súlyos anyagi kérdést is jelentettek, a szükséges pénzösszegek előteremtése pedig az előlegezett ígéretek dacára, mindig sok utánjárást igényelt. Tisztviselő társait — így mondom, mert tudományos tisztviselőit magával egyenragúnak tartotta, ő csak a „primus inter pares” volt — évenként kiküldötte külföldi tanulmányútra, hogy a nagy világmúzeumokat, vagy kisebb, de minta-múzeumokat és azok gyűjteményeit megismerjék, vagy kiküldötte őket az ország valamelyik részébe állattani kutatások és gyűjtések elvégzésére. A gyűjtőutak nemcsak az állatvilág kutatását és megismerését szolgálták, hanem azt a célt is, hogy a múzeum az ország minden részéből származott összehasonlító anyaghoz jusson és hogy ezzel az eddig ősdi elvek szerint összeállított szegényes gyűjtemények tudományos értékké váljanak.

Horváth Géza kitűzött célját mintegy másfél évtized alatt keresztülvitte, az összes gyűjtemények óriásira megnövekedtek, egyes részeikben 10-szeres, másokban 20- vagy 30-szoros volt növekedésük. Így, hogy csak egy példát említsék, a Hemiptera-gyűjtemény néhány fiókból állott, úgy ahogy azt Horváth első múzeumi alkalmaztatása alkalmával felállította, az ezutáni években alig gyarapodott. Igazgatóvá történt kineveztetésekor saját, ekkor már tekintélyes gyűjteményét a múzeumnak ajándékozta és ezzel megalapította azt az óriási anyagot felölelő Hemiptera-gyűjteményt, amilyennek párját seholsem találhatjuk, amely a legnagyobb az egész világon. Ez a gyűjtemény most már egy nagy termet foglal el. De azután jött az első világháború, az összeomlás és Trianon és ezekkel a teljes megállás. Horváth Gézának sem maradhatott más feladat, mint a csendes tudományos búvárkodás. Közben öregedni is kezdett, jóval túlhaladta már a korhatárt, de visszatarították a szolgálatban, csak 1922-ben állítottak melléje ügyvezető helyettest, hogy legalább részben megkíméljék a mind nehezebbé és kellemetlenebbé váló adminisztrációs munkától. Ő csak az osztály tudományos vezetését tartotta meg, de már azt sem sokáig; a következő év végén nyugdíjazását kérte. Nyugdíjaztatása életében semmi változást nem jelentett, azután is rendszeren bejárt hivatalába és mindaddig, amíg testi ereje és egészsége megengedte, tehát majdnem élete végéig, folytatta tudományos munkáját. Nyugdíjazását a legjobbkor kérte; a viszonyok akkoriban már annyira megromlottak, hogy nemcsak az intézet vezetése okozott volna neki sok gondot és nehézséget, hanem látnia kellett volna azt is, hogy több mint negyedszázévi építő munkájának eredménye hogyan sorvad el, a világhírűvé vált intézet hogyan süllyed vissza provinciális kicsiségbe. Betemetkezett munkájába, művelte szaktudományát, nem akart semmit sem észrevenni abból, ami körülötte folyik, de ha mégis észrevett valamit, amit nem lehetett a körülményeknek tulajdonítani, hanem csak helytelen intézkedéseknek, mindenkivel szemben hangot adott igazságérzetéből fakadó súlyos kritikájának. A teljesség ked-

véért meg kell említenem még azt is, hogy a gyászos emlékü szocialista-kommunista kormányok tudatlanságukban még őt is, a derék magyart, a nagy tudóst, akinek hazája oly sokat köszönhetett, elcsapták mind állattári igazgatói, mind a Múzeumok és Könyvtárak Országos Főfelügyelőségénél betöltött felügyelői állásából. Szerencsére ez nem tartott sokáig, azok eltakarodása után újból elfoglalhatta helyét.

Mint ember, Horváth Géza egyszerűségében szerény és jószívú volt, a komoly, törekvő és lelkiismeretes munkást mindig pártfogásába vette, és akit megszeretett, azt tőle telhetőleg mindenben támogatta. Jószívúsége és jóhiszemősége, sajnos, sokszor hozták kellemetlen helyzetbe, mert mindig akadtak környezetében olyanok, akik jóságával visszaéltek, sőt egyenesen ellene törtek. Egész életében fáradhatatlan munkaerővel dolgozott, és ezt a munkát a legkomolyabban végezte, ezért sokan a vele való első találkozás után mogorva tudósnak vélték, de jobban megismervén, benne a társadalmi érintkezésben kedves, vidám, sőt jókedvű emberre találtak, akinek kedves elbeszéléseit, tréfáit, anekdotáit szívesen hallgatták.

Amikor Horváth Géza kutatásait az elmúlt évszáz közepe táján megkezdte, hazánk állatvilága úgyszólván teljesen ismeretlen volt, és ami addig ismeretessé is vált, azt többnyire a titok homálya fedte. A gyűjtők legnagyobb része üzleti érdekből titokként őrizte az egyes, különösen a ritkább fajok termőhelyét, előfordulási viszonyait. Ez is lehetett az oka, hogy az állatvilágnak egy olyan csoportja felé fordult, amellyel nemcsak nálunk, hanem külföldön is alig foglalkoztak, és amelynél ennél fogva ilyen szempontok nem is kerülhettek figyelembe. Ha szemügyre vesszük első hemipterológiai közleményeit, azonnal feltűnik az a körülmény, hogy mindaz, amiről írt, majdnem kivétel nélkül saját, vagy általa felkért és kioktatott gyűjtők anyagáról szól. Ezek a gyűjtések eleinte kisebb, körülhatárolt vidékekre, leginkább lakóhelyének környékére szorítkoztak, és csak később, amikor az Országos Phylloxera-kísérleti, majd a Rovartani Állomás igazgatója lett, terjedtek ki az egész országra, nemzeti múzeumi igazgatósága alatt pedig

olyan helyekre, ahová előbb nem juthatott, vagy amelyeket csak fogytékosan ismerhetett meg. Ahol csak megfordult, minden szabad percét gyűjtésre, kutatásra használta fel, a gyűjtött ritkább állatokat magával hozta, az általánosan elterjedt közönséges fajok nevét pedig ott a helyszínen feljegyezte. Így olyan hatalmas adathalmazhoz jutott, amelynek alapján azután úgyszólván teljes képet tudott adni Magyarország Hemiptera-faunájáról és az egyes fajok elterjedéséről. Tervbe vett nagy munkája, a magyar Hemiptera-fauna megírására azonban, sajnos, hosszú élete dacára sem kerülhetett sor. Ennek oka elsősorban mindig hivatalos elfoglaltsága volt, amelyet mindig a legnagyobb lelkiismeretességgel végzett, úgyhogy nem maradhatott ideje egy ilyen nagy munka megírására. Most azonban rendelkezésre áll a szükséges, nagy szorgalommal összehordott anyag, és így remélhető, hogy előbb-utóbb akad fiatal követője a szakmájában, aki már az anyag összehordásának nehézségei nélkül megírhatja a nagy művet.

Munkálkodása közben mindinkább megérlelődött benne az a tudat, hogy kellő anyag nélkül megfelelő és hamarosan el nem avuló művet egyetlen állatcsoportról sem lehet írni, vagy a fajok elterjedéséről és változatosságáról helyes képet adni. Ez a gondolat, a faunakutatás szükségessége, az ismeretlen, vagy kevésbé ismert területek kikutatása, vezette később, múzeumi szolgálata idejében is, amikor gyűjtőkirándulásait tervezte, vagy tisztviselőtársait kiküldötte, vagy amikor a magyar fauna keletkezéséről írott közleményében annak programját adta.

Másrészt szükségesnek tartotta, hogy mindaz, amit az állattani kutatás Magyarországon eddig eredményezett, összegyűjtve kiadásra kerüljön, mert csak így lehet majd szó az egyes állatcsoportok ismertetéséről. Ezért indítványozta a Természettudományi Társulat állattani szakosztályának 1893. március 9-én tartott ülésében, hogy a szakosztály, illetőleg a társulat, Magyarország ezeréves fennállása ünneplése alkalmából írassa meg és adja ki a magyar állatvilág jegyzékét. Indítványát elfogadták, szakembereink

megkapták a megbízatást, és a munka, ha nem is 1896-ra, de néhány évvel későbbben teljessé vált. Így neki köszönhetjük, hogy egy olyan alapvető munkával rendelkezünk, amelynek alapján tovább építhetünk, és amelynek párját hiába keressük az egész földkerekségen.

Ha Horváth Géza tervezett nagy művét már nem is írhatta meg, irodalmi működésével nemcsak hazai, hanem nemzetközi viszonylatban is, mind az általános állattani, mind pedig a hemipterológiai irodalomban örökös nyomot hagyott, nevét elévülhetetlenné tette. Irodalmi működéséről hű képet ad az összeállított jegyzék, amelyből kitűnik, hogy alig van olyan állatcsoport, amelyről ne írt volna és annak ismeretét ne gyarapította volna.

Első közleménye 20 éves korában jelent meg nyomtatásban a bécsi állattani- és növénytani társaság közleményeiben. Ennek a közleménynek megírására, amelyben Felső-Magyarország gerinces állataira vonatkozó adatait és megfigyeléseit foglalta össze, volt tanára, Jeitteles serkentette, és ő is terjesztette azt elő a társaság egyik ülésén, az ifjú kutató dícsérő és elismerő méltatása mellett. Megjegyzendő, hogy Horváth Gézának, mint jó magyarnak, még később is csak az fájt, hogy első közleménye idegen nyelven és külföldön jelent meg. Ennek oka pedig az volt, hogy előbb megírt magyar cikkei elheverték Pesten, mert technikai okokból az akkor megindított „Természet” első füzeté csak a következő évben, 1868-ban, került ki a sajtó alól. Ennek a folyóiratnak azután megszüntéig oktató és ismeretterjesztő cikkeivel éveken át munkatársa maradt. Faunisztikai cikkeit az Orvosok és Természetvizsgálók Vándorgyűléseinek Munkálataiban és az Akadémia Matematikai és Természettudományi Közleményeiben helyezi el. Ismeretterjesztő cikkeit Bécsből való hazatérése után a Természettudományi Közlöny is állandóan hozta, amelynek mindvégig hű munkatársa maradt. Közben megkezdí hemipterológiai közleményeinek megírását és közlését, de hogy a külföld részére is hozzáférhetőkké váljanak, idegen nyelven és külföldi folyóiratokban, mert itthon akkoriban ilyen folyóiratunk nem volt. Végre 1877-ben, amikor Her-

man Ottó megindítja a Magyar Nemzeti Múzeum nemzetközinek szánt folyóiratát, a Természetrajzi Füzeteket, gondolhat ezeknek itthoni közlésére is. Közleményeinek száma azonban annyira növekszik, hogy továbbra is igénybe kellett vennie a külföldi folyóiratokat, amelyeknek száma szintén állandóan növekszik, mert kéri közleményeit és megtisztelésnek veszik, ha azokat közölhetik. Eltekinve a hazaiaktól, nem kevesebb mint 41, a világ minden tájában megjelenő folyóiratot olvashatunk össze, amelyek Horváth közleményeit hozták, de nem kicsi azoknak a közleményeknek száma sem, amelyek kisebb-nagyobb kutató utazások vagy expedíciók eredményeit ismertető munkákban láttak napvilágot.

Amint már említettem, 1875-ben jelent meg első nagyobb leíró munkája, „Magyarország Bodobácsfeléinek magánrajza“, amely munka oly sikert ért el, hogy nagyon rövid idő alatt minden példány elkelt, legtöbb példánya külföldre került, ahol latin diagnózisai használhatóvá tették.

Ezt a munkát az évek folyamán számos közlemény követi, amelyekben a poloskafélék egyik-másik nemének, nemzetségének, alcsaládjának vagy családjának magánrajzszerű feldolgozását nyújtja. Így elsősorban mesterien ismerteti a magyarországi Eremocorisokat, Psyllidákat, a paréj-, szúnyog-, kéreg-, rabló- és vizenjáró poloskákat, vagy mintegy 40 tanulmányban nagyobb földrajzi egységek (Európa, Palearktikus táj, más világrészek) poloskanemeit vagy családjait. Ezek a munkák kivétel nélkül a legnagyobb gondossággal készültek és a felölelt fajokról olyan hű ismertetést nyújtanak, hogy ezekkel nemcsak a hemipterológiának tesz nagy szolgálatot, hanem velük sok szakember neveléséhez járul hozzá, akik később mind alkalmat keresnek, hogy tanítómesterüket személyesen megismerhessék, vagy hogy mellette rövidebb-hosszabb időt töltsenek, mellette dolgozhassanak és útbaigazításai mellett további kiképzésükben előbbre jussanak. Így hetekig és hónapokig dogozik mellette a svéd Lundblad, a lengyel

Jaczewsky, az egyesült államokbeli Hungerford és évekig a japán Matzumura és Esaki.

Nevelt nemcsak a tudomány részére szakembereket, de nevelnie kellett itthon munkatársait is, nemcsak tisztviselőket, hanem a külső gyakorlati szolgálatot ellátó segédszemélyzetet is, hiszen régen nem volt intézményünk, amely a gyakorlati rovar-tani szolgálatra személyzetet nevelhetett vagy kiképezhetett volna. Ugyanez a cél vezette, amikor 1884-ben megindította a „Rovartani Lapok”-at, amelyekkel nemcsak a tudományos, hanem a gyakorlati rovar-tani ismereteket akarta szélesebb körben terjeszteni és a gazdasági rovarkártudósítókat mindenről gyorsan tájékoztatni. Ezt a folyóiratot a legnagyobb gonddal szerkesztette és kötetei olyan mintaszerűek, hogy most 60 év múltán is mintául szolgálhatnak. Sajnálatos csak az volt, hogy csak két kötetet adhatott ki, a filokszerás idők leg-súlyosabb évei annyira igénybe vették minden idejét, hogy a folyóirat szerkesztését és kiadását másokra kellett bízni, úgyhogy az azután rövidesen meg is szűnt.

1903-ban megváltoztatta a „Természetráji Füzetek” külföldön nehezen idézhető nevét és megindítja annak új sorozatát „Annales historico-naturales Musei Nationalis Hungarici” cím alatt, amelyből 23 vaskos kötet dicséri ki-váló szerkesztői működését.

A szorosan vett tudományos közleményei mellett szí-vesen látott és olvasott cikkei az ismeretterjesztést szolgál-ták, vagy fontos problémákat vetettek fel. Itt elsősorban a filokszerával kapcsolatos, vagy más gazdasági kárte-vőkről szóló cikkeire utalok, amelyek a közönség szélesebb rétegeivel ismertették a kártevőket és az ellenük való vé-dekezés módjait. Kedvesen megírt oktató cikk is akadt szép számmal, mint a rovarok dimorphismusáról, a méz-harmatról, a gubacsképző levelészekről, az aranytermő szőlőről, a magyar fauna keletkezéséről, a tévesztő színek szerepéről az állatvilágban, a házi poloska származásáról, a bence-poloskáról, a magyar orvosok szerepéről a magyar állatvilág kutatásában, vagy a millennium évében „A hon-foglaló magyarok természetrajzi ismeretei” és „A magyar

állat- és növénynevek bizonyító ereje" cím alatt megjelent és általános érdeklődésre szert tett cikkei.

Örök kár, hogy elbeszélő, útleíró vagy anekdotázó készségét semmi írása nem örökítette meg, erre ideje sohasem maradt, pedig előadásaiiban, vagy baráti körben elmondott elbeszéléseiben arra való tehetségét is gyakran megismerhettük. Stål Károlyról, Frivaldszky Jánosról, Pável Jánosról, Duka Tivadarról vagy id. Entz Gézáról írt megemlékezései egy-egy munkás élet hű leírását tárják eléink. Egyáltalában minden írásműve, ha annak megírására vállalkozott, magán hordozza a lelkiismeretes megoldás bélyegét.

Ismerőseinek köre óriási volt, nem volt a világ egyetlen zugában sem olyan szaktársa, akivel összeköttetésben ne lett volna, hiszen őhöz fordultak mindenünnen tanácsért, felvilágosításért és készségéért mindenhol tisztelték és becsülték. De nemcsak levelezésben állottak vele, hanem ha akármelyik világtájáról érkeztek szaktársai Európába, felhasználták az alkalmat, hogy vele találkozhassanak, eljöttek Budapestre, vagy valamelyik nemzetközi kongresszusra, csak hogy személyesen megismerhessék. Azért nem csodálható, ha a különféle kongresszusok vezetősége sokszor azzal a kéréssel fordult a Nemzeti Múzeumhoz, vagy a magyar kormányhoz, hogy Horváth Gézát okvetlenül küldjék ki.

Már 1882-ben résztvett a saragossai nemzetközi phylloxeraügyi kongresszuson, majd a 4—11. nemzetközi zoológiai kongresszuson (Cambridge, Berlin, Bern, Boston, Graz, Monaco, Budapest és Padova), a budapestinek pedig elnöke is volt, erről azonban még külön kell megemlékeznünk. Résztvett azonkívül még a londoni IV. nemzetközi madártani és a brüsszeli, oxfordi, zürichi és párizsi rovarvadász kongresszuson, és tagja volt a zoológiai kongresszusok Párizsban székelő állandó központi és nomenklatura bizottságának, amelyekben élénk munkásságot fejtett ki.

1913-ban a monacói nemzetközi zoológiai kongresszuson neki jutott az a megtisztelő megbízatás, hogy a magyar kormány meghívását a 10. nemzetközi kongresszusnak

Budapesten való ülésezésére tolmácsolja. A kongresszus köszönettel elfogadta a Budapestre szóló meghívást 1916-ra és egyben ennek a kongresszusnak elnökévé dr. Horváth Gézát választotta meg. Itthon már javában folytak a kongresszust előkészítő munkálatok, amikor váratlanul kitört az első világháború és így a kongresszus is elmaradt. Utána jöttek a bosszúállás fütötte kegyetlen békediktátumok és ebből kifolyólag a szemben állott nemzetek közti fokozódott gyűlölet. 1925-ben a háborúban semleges maradt Svájcban összeült az első háború utáni rovar-tani kongresszus és akkor felvetődött a budapesti elmaradt zoológiai kongresszus nehezen megoldható kérdése is. Horváth ekkor elvállalta a lehetetlenséggel határos ügy megoldását, azért, miután a magyar kormány a meghívást fenntartotta és a szükséges támogatást is újból kilátásba helyezte, elutazott Brüsszelbe, majd Párizsba, ahol mint régi jó ismerőst szívesen fogadták. Tárgyalt a különböző központi bizottságokkal, lassan elhárította a nehézségeket és kiküszöbölte a sok fenntartást (pl. egyes nemzetek kizárását a részvételből), úgyhogy a kongresszust végre 1927-re egybehívhatta.

Horváth Géza mindenfelé nagyra becsült egyéniségének és készséges munkatársainak sikerült ezután a X. nemzetközi zoológiai kongresszust úgy megszervezni, hogy olyan sikerre vezetett, amilyenre a kongresszusok történetében még nem volt példa és valószínűleg még sokáig nem is lesz. Soha nem remélt számban, több mint 800 résztvevő jelentkezett a világ minden részéből, akik lenyűgözve fővárosunk és környékének szépségétől, a kongresszus sikerétől, a kitűnő ellátástól és nem utolsósorban a kongresszus elnöke filokszéra-időbeli eredményes munkájának köszönhető sokféle jó magyar bor hatásától, elfelejtették gyűlöletüket, közeledtek egymáshoz, kibékültek és megvetették a további együttműködés zavartalan lehetőségét.

Utoljára a párizsi V. nemzetközi rovar-tani kongresszuson vett részt 1932-ben, amikor a francia rovar-tani társaság fennállásának 100. évfordulóját is ünnepelte. Horváth Géza akkor már 85. életévében volt, de nem riadt vissza a

hosszú utazás fáradalmaitól. Vele járt kartársaitól tudtuk azután meg, hogy milyen kitüntető szeretettel fogadták ősz tudósunkat, akinek a rovartan tudománya oly sokat köszönhetett.

Az a maga nemében páratlan eredmény, amelyet kitartó és szabatos munkájával mind a gyakorlati, mind a tudományos rovartan terén elért, sok kitüntetésre és elismerésre adott alkalmat. A Magyar Tudományos Akadémia 1877-ben levelező, 1894-ben rendes és 1931-ben tiszteleti taggá, III. osztálya pedig 1919-ben és még négy ciklusban egymásután elnökévé választotta, 1912-ben m. kir. udvari tanácsosi és 1932-ben nemzeti múzeumi főigazgatói címmel tüntették ki. Kitüntették a következő bel- és külföldi rendjelekkel: II. oszt. magyar érdemkereszt, II. oszt. bolgár polgári érdemkereszt a csillaggal, II. oszt. orosz Szent Szaniszló-rend, francia becsületrend és román kir. Koronarend tiszti keresztje, osztrák csász. Vaskorona-rend és szerb királyi Szent Száva-rend III. oszt. lovagkeresztje. Tiszteleti tagsággal tüntette ki a Kir. Magy. Természettudományi Társulat, a magyar, francia, angol, normand, egyiptomi, brazíliai, bolgár, német, cseh és orosz rovartani társaság, a bécsi és a finn állat- és növénytan társaság, a délmagyarországi, a horvát és a chilei természettudományi társulat, a debreceni Tisza István-Tudományos Társaság és a Nemzetközi Rovartani Kongresszusok állandó központi bizottsága. Számos tudományos társaság pedig rendes vagy levelező tagsággal jutalmazta.

Ezek a kitüntetések és elismerések múltok voltak, az előnek szóltak. Örök emlékét azonban meg fogják őrizni azok a maradandó tiszteletadások, amelyekkel szaktársai halmozták el, amikor újonnan leírt fajok egész légiját az ő nevével örökítették meg. Amíg leíró állattan és nomenklatura csak lesz, ezek az állatnevek mindig meg fogják őrizni emlékét. De nemcsak különféle állatfajok, hanem a poloskafélék három neme, a *Horváthia* Reuter (1881), *Horváthinia* Montandon (1911) és *Horváthiella* Poppius (1912) is viselik nevét. Ezek közül a *Horváthia*, amelynek egyetlen képviselője még arról is nevezetes, hogy csak a

Pyreneusok és a Keleti Kárpátok egy-egy kis területéről ismeretes és ezzel már sok állatföldrajzi fejtegetésre adott alkalmat. Másrészt örök emléket biztosítja irodalmi működése, mert amint a rendszertan kutatói, ma kétszáz év múltán is nap-nap után kénytelenek az öreg Linné vagy későbbi követői munkáihoz visszanyúlni, a Hemipterologia jövődő munkásai is kénytelenek lesznek Horváth Géza klasszikus alkotásait forgatni, azokból meríteni.

A gyakorlati rovartan Horváth Gézáját, a magyar szőlőművelés újjáteremtőjét, a magyar szőlő és a magyar bor megmentőjét pedig örökké az a cím fogja megilletni, amellyel a magyar szőlősgazdák egyeteme 80. születésnapja alkalmával felruházta, a „*Pater viticulturae novae Hungariae*” cím.

És most, hogy dióhéjba foglaltan átsiklottam dr. Horváth Géza eredményekben dús élete folyásán, csak azt kívánhatom, hogy minél többen kövessék őt akaraterejében, határt nem ismerő kitartásában, a lelkiismeretesen és gondosan elvégzett termelő munkában és kiegyensúlyozott életében, nagy hazaszeretetében, hogy nemcsak hazánk természetrajzi megismerését, hanem a tudományt is épűgy előbbre vigyék mint ő. A jó példakép csak boldogulásukat fogja szolgálni.

Dr. Horváth Géza irodalmi működése.

1. Neue Beiträge zur Kenntniss der Wirbelthiere Ober-Ungarns. (Verhandl. Zool.-Bot. Ges. Wien XVII, 1867, p. 553—560).
2. A rovarok életéből. (Természet I, 1868, p. 27—30).
3. A gyógyhatású bogarak. (U. o. I, 1869, p. 106—110, színes táblával).
4. A Magas-Tátra téhelyröpüi. (Magy. orv. és természetvizsg. fiumei nagygyűlésének munkálatai. 1870, p. 290—307).
5. A házi poloska és néhány vérszopó rokona. (Természet II, 1870, p. 32—35).
6. Az énekes kabóczák. (U. o. II, 1870, p. 57—60).
7. A második német sark-expeditió. U. o. II, 1870, p. 132—138).
8. Adatok a hazai félröpűek ismeretéhez. (M. Tud. Akad. Math. és Termtud. Közlem. VIII, 1870, p. 1—14).
9. A világító rovarok. (Természet III, 1871, p. 197—199, 215—217, 226—228).
10. A tornai hegység téhelyröpű faunája. (Magy. orv. és természetvizsg. aradi nagygyűlésének munkálatai. 1872, p. 219—247).
11. Egy vérengző kalandor. A bolha. (Természet IV, 1872, p. 335—339).
12. Beitrag zur Naturgeschichte von Eumolpus vitis F. (Verhandl. Zool.-Bot. Gesellschaft Wien XXIII, 1873, p. 37—40, Taf. I, B).
13. A magyar fauna pajzsos félröpűi. (Magy. orv. és természetvizsg. mehádiai nagygyűlésének munkálatai 1873, p. 243—253).

14. Néhány szó az állatphaenologia érdekében. (Természettud. Közlöny V, 1873, p. 432—435).
15. A rovarvilág szerepe a növények termékenyítésében. (U. o. V, 1873, p. 463—472, ábrával).
16. Hazánk barlangjainak állatvilága. (Természet V, 1873, p. 323—327).
17. Az alsóbbrendű állatok társadalmi élete. (Természettud. Közl. VI, 1874, p. 273—281).
18. Neue Heteroptera aus Ungarn. (Berl. Ent. Zeitschr. XVIII, 1874, p. 332—336).
19. A fülbemászó. (Természet VI, 1874, p. 251—253).
20. Énumération des Tingides de Hongrie. (Pet. Nouv. Ent. I. nr. 108, 1874, p. 432).
21. Az északi sarkvidék állatvilága. (Természettud. Közl. VI, 1874, p. 459—468).
22. Kérdés a magyar állatkedvelőkhöz. (U. o. VI, 1874, p. 24).
23. Alvó rovarok. (U. o. VI, 1874, p. 24).
24. Hogy hívják a *Pyrrhocoris apterust* Magyarországon? (U. o. VI, 1874, p. 124).
25. Esznek-e a legyek virágport? (U. o. VI, 1874, p. 125).
26. Az oczeánok mélységében élő rákokról. (U. o. VI, 1874, p. 426).
27. A rovarok szaglásáról. (U. o. VI, 1874, p. 426).
28. A burgonya új ellenségéről Amerikában. (U. o. VI, 1874, p. 427).
29. Diagnose d'un Hémiptère nouveau de Hongrie. (Pet. Nuov. Ent. I, nr. 114, 1874, p. 455).
30. Magyarország nagy-pikkelyröpüinek rendszeres névjegyzéke. (M. Tud. Akad. math. és termtud. Közlem. XII, 1875, p. 25—74). Pável Jánossal.
31. Monographia Lygaeidarum Hungariae. Magyarország bodobácsféléinek magánrajza. (Budapest, 1875, p. I—VI és 1—109, színes táblával).
32. Diagnoses de deux Hémiptères nouveaux de la famille des Capsides. (Pet. Nouv. Ent. II, nr. 142, 1876, p. 15).

33. A Phylloxera-kérdéshez. (Természettud. Közl. VIII, 1876, p. 148—160).
34. Diagnoses d'espèces nouvelles du genre *Plinthisus*. (Pet. Nouv. Ent. II, 1876, p. 811).
35. Note sur les Lygéides de la Faune belge. (Ann. Soc. Ent. Belg. XIX, 1876, Compt.-rend. p. 90—92).
36. Die Hemipteren-Gattung *Plinthisus* (Westw.) Fieb. (Verhandl. Zool.-Bot. Ges. Wien XXVI, 1876, p. 721—736).
37. Az 1876-ik évben hazánkból leírt új féltröpi fajokról. (Természetr. Fü. I. 1877, p. 25—27).
38. Az állat- és növényország határára. (Természettud. Közl. IX, 1877, p. 16—23, 66—74).
39. *Saldides recueillis* en Belgique par M. Camille Van Volxem. (Ann. Soc. Ent. Belg. XX, 1877, Compt.-rend. p. 16—17).
40. *Piezocranum*, novum genus *Capsidarum*. (Természetr. Fü. I, 1877, p. 92—93).
41. A manna-kabócza hazánkban. (U. o. I, 1877, p. 93—94).
42. A szamosfalvi sóstavakban élő rovarokról. (U. o. I, 1877, p. 94).
43. A magyarországi rablópoloskák átnézete. (U. o. I, 1877, p. 136—151).
44. Aphidák. (U. o. I, 1877, p. 234—235).
45. Synonymiai jegyzetek. (U. o. I, 1877, p. 235).
46. Magyarország vízenjáró poloskái. (U. o. II, 1878, p. 126—137, t. VI).
47. Über das Sammeln und Präpariren der Hemipteren. (Ent. Nachr. IV, 1878, p. 98—103).
48. Préparation et récolte des Hémiptères. (Bull. mens. Soc. Linn. Nord de la France IV, 1878, p. 88—94).
49. Europäische Hemipteren in fremden Welttheilen. (Ent. Nachr. IV, 1878, p. 170—175).
50. Stál Károly emlékezete. (Természetr. Fü. II, 1878, p. 211—212).
51. Beitrag zur Hemipteren-Fauna Transkaukasiens. (in: Dr. O. Schneider, Naturwissenschaftliche Bei-

- träge zur Kenntniss der Kaukasusländer 1878, p. 72—86).
52. Hemiptera-Heteroptera a Dom. Joanne Xantus in China et in Japonia collecta. (Természettr. Fü. III, 1879, p. 141—152, tab. VII).
 53. Hemipterologisches aus Transkaukasien. (Sitzungsber. Naturw. Ges. Isis zu Dresden 1879, p.).
 54. Hémiptères recueillis au Japon par M. Gripenberg. (Ann. Soc. Ent. Belg. XXII, 1879, Compt.-rend. p. 107—110).
 55. Az állatvilágban felmerülő időszakos tűneményekről. (Természettud. Közl. XII, 1880, p. 108—116).
 56. Ueber periodische Erscheinungen im Thierreiche. (Ent. Nachr. VI, 1880, p. 97—103, 109—115).
 57. *Ischnocoris intermedius* n. sp. (Ann. Soc. Ent. France [5] X, 1880, Bull. p. 63—64).
 58. Hemipterologiai közlemények. (Természettr. Fü. IV, 1880, p. 184—192).
 59. A phylloxerás szőlők ügyében. (Magyar Föld 1880. decz. 7-i szám).
 60. Jelentés, melyet a phylloxeraügy tanulmányozása céljából tett külföldi utazásomról báró Kemény Gábor földművelés-, ipar- és kereskedelemügyi m. kir. miniszter úr ő nagyméltóságának benyújtott. Budapest, 1880, p. 1—74.
 61. A búza és árpa gyökerén élő *Schizoneura*-fajról. (Természettr. Fü. IV, 1880, p. 275—276).
 62. Remarques sur divers Hémiptères. (Ann. Soc. Ent. France [6] I, 1881, Bull. p. 33—35).
 63. Az amerikai szőlőnek magról való tenyésztése. (Gazdasági Lapok és Magyar Föld 1881, márcz. 13-i szám).
 64. Védekezés a fillokszéra ellen és az amerikai szőlőfajok. (Természettud. Közl. XIII, 1881, p. 145—159, 193—205, 4 ábrával).
 65. Hemiptera nova vel minus cognita. (Természettr. Fü. V, 1881, p. 39—42, 217—225, színes táblával).
 66. Hemiptera Europae annis 1875—78 descripta. (Ent.

- Nachr. VII, 1881, p. 173—186 & VIII, 1881, p. 43—44).
67. A phylloxera-ügy külföldön. (Magyar Föld 1881. aug. 30, 31 és szept. 1-i száma).
 68. A síma szőlővesszők desinficiálása. (U. o. 1881. szept. 8-i szám).
 69. Rovarok okozta hibriképződés egy esete. (Természettud. Közl. XIII, 1881, p. 353—354).
 70. Ueber einige Lygaeiden. (Wien. Ent. Zeitg. I, 1882, p. 143—149).
 71. Jelentés az országos phylloxera-kísérleti állomás 1881-ik évi működéséről. Budapest, 1882, p. 1—89, 9 ábrával).
 72. A phylloxera irtásához. (Magyar Föld 1882. júl. 30 és aug. 1-i száma).
 73. Egy új szőlőbetegség fellépése hazánkban. (U. o. 1882. szept. 19-i szám).
 74. Eine neue Lygaeiden-Art aus Griechenland. (Wien. Ent. Zeitg. I, 1882, p. 254).
 75. Die Schwefelleber in Ungarn (Weinlaube XIV, 1882, p. 571).
 76. Rapport annuel de la Station phylloxérique hongroise. Première année. 1881. Budapest, 1882, p. 1—27.
 77. A francia kormány tevékenysége a phylloxera-ügy terén. (Magyar Föld 1882. decz. 16 és 17. száma).
 78. A fillokszera elterjedése hazánkban. (Természettud. Közl. XIV, 1882, p. 71).
 79. Amerikai kártékony rovarok Európában. (U. o. XIV, 1882, p. 72).
 80. Trihinek a sertések hurkaszírában. (U. o. XIV, 1882, p. 73).
 81. A régi görögök „phtheir” nevű rovaráról. (U. o. XIV, 1882, p. 116).
 82. A rozskalászokat károsító levéltetvek. (U. o. XIV, 1882, p. 383).
 83. A cukorrépa növekedésbeli viszonyai. (U. o. XIV, 1882, p. 383).

84. Új szőlőbetegség hazánkban. (U. o. XIV, 1882, p. 420).
85. Révision du genre *Eremocoris* Fieb. (Rev. d'Ent. II, 1883, p. 1—12, tab. 1).
86. Az *Eremocoris*-fajok magánrajza. (M. Tud. Akad. Érték. termtud. köréből XIII, 2. sz., 1883, p. 1—30, 2 táblával).
87. Sur les migrations des Pucerons. (Rev. d'Ent. II, 1883, p. 64—67).
88. A phylloxera és a téli hideg. (M. Tud. Akad. Math. és Termtud. Ért. I, 1883, p. 267—272).
89. Die europäischen Podoparien. (Wien. Ent. Zeitg. II, 1883, p. 133—138, 161—167, Taf. 2).
90. A naphtalin mint phylloxera-irtószer. (Magyar Föld 1883, aug. 8-i szám).
91. Még egyszer a naphtalinról. (U. o. 1883. aug. 12-i szám).
92. Jelentés az országos phylloxera-kísérleti állomás 1882-ik évi működéséről. Budapest, 1883, p. 1—121, 3 táblával és 7 ábrával.
93. Az amerikai szőlők magyar terméséről. (Borászati Lapok X, 1883, p. 253—255).
94. Note sur le genre *Tetraneura*. (Rev. d'Ent. II, 1883, p. 310—312, fig.).
95. Eine neue Wanzengattung aus dem Himalaya. (Wien. Ent. Zeigt. II, 1883, p. 296—297).
96. A rovarok dimorphismusáról. (M. Tud. Akad. Érték. termtud. köréből XIII, 4. sz., 1883, p. 1—50, táblával).
97. Heteroptera anatolica in regione Brussae collecta. (Természetr. Füzet. VII, 1883, p. 21—30).
98. A pirregő tücsök fejlődési viszonyairól. (M. Tud. Akad. Math. Termtud. Ért. II, 1883, p. 76—83, táblával és Rovart. Lap. I, 1884, p. 8—14, táblával).
99. A mézharmatról. (Természettud. Közl. XV, 1883, p. 35).
100. A fillokszéna terjedése hazánkban 1882-ben. (U. o. XV, 1883, p. 127).

101. A kutyák és a juhtenyésztés Amerikában. (U. o. XV, 1883, p. 128).
102. Mikor kell és mikor legjobb valamely kultivált növényt vetni? (U. o. XV, 1883, p. 488).
103. Le phylloxera et le froid d'hiver. (Mathem. Naturw. Ber. aus Ungarn I, 1884, p. 224—229).
104. A kártékony rovarok rendszeres megfigyeléséről hazánkban. (Rov. Lap. I, 1884, p. 14—18).
105. A hernyózásról. (U. o. I, 1884, p. 37—40, ábrával).
106. Note sur les Hémiptères du Haut-Balkan et de la Dobroudja. (Ann. Soc. Ent. Belg. XXVIII, 1884, Compt.-rend. p. 114—116).
107. A phylloxeraügy állása hazánkban. I—II. (Rov. Lap. I, 1884, p. 77—82, 99—102).
108. Diagnoses Hemipterorum. I—II. (Természetr. Füzet. VIII, 1884, p. 9—15, 315—320).
109. Ueber Centrocoris variegatus Kolen. und seine Verwandten. (Wien. Ent. Zeitg. III, 1884, p. 111—115, mit Abbild.).
110. A katonás czinczér fejlődési viszonyai. (Rov. Lap. I, 1884, p. 133—139, 2 ábrával).
111. Jelentés az 1883-ik évben Magyarország területén fellépett és megfigyelt kártékony rovarokról. Budapest, 1884, p. 1—48, 8 ábrával.
112. A kolumbácsi légy. (Rov. Lap. I, 1884, p. 195—204, színes táblával).
113. Jelentés az országos phylloxera-kísérleti állomás 1883-ik évi működéséről. Budapest, 1884, p. 1—73, táblával.
114. Egy mult századbeli napló. (Rov. Lap. I, 1884, p. 217—223).
115. Van-e a tyukfélék közt hermafrodita? (Természettud. Közl. XVI, 1884, p. 26, ábrával).
116. A házinyúl tenyésztésének jövedelmező volta. (U. o. XVI, 1884, p. 75).
117. Aphida-peték nagy tömegben. (Rov. Lap. I, 1884, p. 21).

118. Kukoriczaszemekben élősködő rovarálczák. (U. o. I, 1884, p. 104).
119. A magyar fauna legnagyobb rovarfaja. U. o. I, 1884, p. 126).
120. Zabpusztító levéltetvek. (U. o. I, 1884, p. 143).
121. Torzlábú cserebogár. (U. o. I, 1884, p. 169, ábrával).
122. A magyarországi vizenjáró poloskákról. (U. o. I, 1884, p. 187).
123. Növényevő futrinkák. (U. o. I, 1884, p. 233).
124. Szüreti eredmények Farkasdon 1884-ben. (Borászati Lapok XII, 1885, p. 3—4).
125. A paréjpoloska és színváltozatai. (Rov. Lap. II, 1885, p. 74—81, ábrával).
126. A rovartan a budapesti országos kiállításon. (U. o. II, 1885, p. 113—115, 5 ábrával).
127. A rovarok legújabb osztályozása. (U. o. II, 1885, p. 139—141).
128. Egy gubacsképző levéltetű biológiája. (U. o. II, 1885, p. 153—160, táblával és ábrával).
129. Rovarokról vett magyar helynevek. (U. o. II. 185 p. 183—187).
130. A magyarországi szunyógpoloskák. (U. o. II, 1885, p. 200—208, ábrával).
131. Jelentés az országos phylloxera-kísérleti állomás 1884-ik évi működéséről. IV. évf. Budapest, 1885, p. 1—75, színes táblával.
132. Hémiptères nouveaux. (Rev. d'Ent. IV, 1885, p. 320—324).
133. Álskorpiók növényeken. (Rov. Lap. II, 1885, p. 19).
134. Gyertyafénynél fogott vízi poloskák. (U. o. II, 1885, p. 44).
135. Vándorsáska a magyar tengerparton. (U. o. II, 1885, p. 60).
136. A bodobácsok biológiájához. (U. o. II, 1885, p. 108).
137. A phylloxeravész állása hazánkban 1884-ben. (U. o. II, 1885, p. 125).
138. Egy bolgárországi szőlőtökén talált állatok. (U. o. II, 1885, p. 148).

139. A paréjposloska ös alakja. (U. o. II, 1885, p. 172).
140. A magyarországi Chermes-fajokról. (U. o. II, 1885, p. 188, ábrával).
141. Termiták hazánkban. (U. o. II, 1885, p. 208).
142. Poloskákban élősködő legyek. (U. o. II, 1885, p. 238).
143. Termitáknál zselléreskedő rovarok. (U. o. II, 1885, p. 251).
144. A magyarországi Psyllidákról. (M. Tud. Akad. Math. Termtud. Közlem. XXI, 1886, p. 291—320, ábrával).
145. Jelentés az országos phylloxera-kísérleti állomás 1885-ik évi működéséről. V. évf. Budapest, 1886, p. 1—80.
146. Nouvelle révision du genre Plinthisus. (Rev. d'Ent. V, 1886, p. 215—222).
147. A magyarországi kéregpoloskák. (Rov. Lap. III, 1886, p. 153—159).
148. Die Hemipteren des Talysch-Gebietes. (in: Radde, Die Fauna und Flora des südwestlichen Caspi-Gebietes. Leipzig, 1886, p. 246—254).
149. A hangyák szellemi életéből. (Rov. Lap III, 1886, p. 78).
150. Magpusztító fürkésző-darázs. (U. o. III, 1886, p. 125).
151. A phylloxeravész állása hazánkban 1885-ben. (U. o. III, 1886, p. 188).
152. Szükség törvényt ront. (U. o. III, 1886, p. 210).
153. A bab gyökértetvéről. (U. o. III, 1886, p. 225).
154. A gubacsképző levéltetvek mézgás váladékáról. (M. Tud. Akad. Math. Termtud. Ért. V, 1887, p. 130—136).
155. Az amerikai szőlők kérdése. (Természettud. Közl. XIX, 1887, p. 129—138, 2 ábrával).
156. Voprosz ob amerikanszkich lozach. (Trudy szoviescsanija szozvannago v g. Odessie po voproszu o mierzach borbi sz fillokszeroy. Odessa 1887, p. 149—152).
157. Pitanje amerikanske loze. (Gospodarski List XXXV, 1887, p. 65—67, 2 fig.).
158. Notes additionelles sur les Hémiptères-Hétéroptères

- des environs de Gorice (Illyrie). (Rev. d'Ent. VI, 1887, p. 68—74, 5 ábrával).
159. Note emitterologique. (Bull. Soc. Ent. Ital. XIX, 1887, p. 278—285).
160. A szénkéneg használata a gyakorlatban. (Borászati Lapok XIV, 1887, p. 235—236).
161. Description de deux Hémiptères nouveaux de France. (Rev. d'Ent. VI, 1887, p. 253—254, fig.).
162. Die Excremente der gallenbewohnenden Aphiden. (Wien. Ent. Zeitg. VI, 1887, p. 249—254).
163. A filloxerás szőlők gyérítő kezelése. (Borászati Lapok XIX, 1887, p. 303—304).
164. Izlet u Podsuded u zagrebačkoj okolici mjeseca novembra. (Glasnik hrvatskoga naravoslovnoga društva. Zagreb, II, 1887, p. 267—274).
165. Un genre nouveau d'Hémiptères du Brésil. (Rev. d'Ent. VII, 1888, p. 75—76).
166. Paprikában élő rovarok. (Természettud. Közl. XX, 1888, p. 111—112).
167. Matériaux pour servir à l'étude des Hémiptères de la faune paléarctique. (Rev. d'Ent. VII, 1888, p. 168—189, táblával).
168. Uebersicht der europäischen Cymus-Arten. (Wien. Ent. Zeitg. VII, 1888, p. 309—310).
169. A dohány mozaikbetegsége. (Természettud. Közl. XXI, 1889, p. 117—119).
170. Analecta ad cognitionem Heteropterorum Himalayensium. (Természetr. Füv. XII, 1889, p. 29—40).
171. Papirosból építő hangyák. (Természettud. Közl. XXI, 1889, p. 151—154, 2 ábrával).
172. A szénkéneg helyes adagolásáról. (Borászati Lapok XXI, 1889, p. 94—95).
173. Beitrag zur Hemipteren-Fauna von Turkmenien. (Wien. Ent. Zeitg. VIII, 1889, p. 169—174).
174. A rovarok okozta károk a gazdaságban. (Természettud. Közl. XXI, 1889, p. 264—268).
175. Essai monographique sur le genre Trigonosoma. (Rev. d'Ent. VIII, 1889, p. 33—49).

176. A fillokszera-ügy jelenlegi állása. (Egyetértés 1889. 343. és 344. szám, decz. 13—14).
177. Notes synonymiques et géographiques sur les Hémiptères paléarctiques. (Rev. d'Ent. VIII, 1889, p. 325—331).
178. A permetező készülékek a kertészet szolgálatában. (Természettud. Közl XXII, 1890, p. 73—80, 6 képpel).
179. A permetező készülékek a kertészet szolgálatában. (A M. Kir. Rovart. Áll. Közlem. I, 1890, 1. füz., p. 1—18, 8 ábrával).
180. Synopsis des Nysius paléarctiques. (Rev. d'Ent. IX. 1890, p. 185—191).
181. Prilog k hemipterskoj fauni bugarskoj. (Glasnik hrvatskoga naravoslovnoga društva. Zagreb, V, 1890, p. 187—188).
182. A repczepusztító „fekete hernyók” irtásáról. (Gazdasági Lapok XLIII, 1891, p. 27—28).
183. Az akáczfák paizstetvéről. (M. Tud. Akad. Math. Termtud. Ért. IX, 1891, p. 156—164, 2 ábrával).
184. Synopsis of the genus Scolopostethus. (Ent. Monthly Mag. 1891, p. 116—119).
185. Hemipterološki izlet u Primorje i na Plitvička jezera. (Glasnik hrvatskoga naravoslovnoga društva. VI, 1891, p. 29—49).
186. Trois Bértyides nouveaux. (Rev. d'Ent. X, 1891, p. 47—49).
187. Eine neue Hemipterengattung aus der Familie der Lygaeiden. (Wien. Ent. Zeitg. X, 1891, p. 129—131).
188. Hémiptères recueillis dans l'Arménie russe avec la description d'espèces et variétés nouvelles. (Rev. d'Ent. X, 1891, p. 68—81).
189. A filloxéra-ügy jelen állása. (Természettud. Közl. XXIII, 1891, p. 561—568).
190. Az új természetrajzi múzeum. (Egyetértés 1891, 321. sz., nov. 13).
191. Notes sur le Gribouri. (Progrès agricole et viticole VIII, 1891, p. 553—554).
192. A gubacsképző levelészek. (Emlékkönyv a Kir. Magy.

- Természettudományi Társulat félszázados jubileumára. Budapest, 1892, p. 353—362, 12 ábrával).
193. Sur l'existence des séries parallèles dans le cycle biologique des Pemphigiens. (Comptes rendus de l'Académie des Sciences. Paris, CXIV, 1892, I, p. 842—844).
 194. Chasses hivernales dans le Midi de la France. (Rev. d'Ent. XI, 1892, p. 128—140).
 195. Hemiptera nonnulla nova asiatica. (Természet. Füz. XV. 1892, p. 134—137).
 196. Nouvelle révision du genre Scolopostethus. (Rev. d'Ent. XI, 1892, p. 253—256).
 197. A ködkárok kérdéséhez. (Természettud. Közl. XXIV, 1892, p. 601—602).
 198. A gazdasági rovartan gyakorlati fontosságáról. (Köztelek II, 1892, p. 1854—1855).
 199. A honvédbogár és az ellene való védekezés. (U. o. II, 1892, p. 1915—1916, ábrákkal).
 200. A csajkó. (Borászati Lapok XXIV, 1892, p. 554—555, ábrával).
 201. Uebersicht der Hemipteren-Gattung Campylostira Fieb. (Wien. Ent. Zeitg. XI, 1892, p. 309—313).
 202. Hemiptera nova africana. (Természet. Füz. XV, 1893, p. 254—267).
 203. Kártékony-e a méh a szőlőben? (Borászati Lapok 1893, p. 123—125).
 204. Védekezés a kártékony rovarok ellen. (Rov. All. Közlem. I, 1893, 9. füz. p. 1—23, 5 ábrával és Orsz. Magy. Gazd. Egyesület Évkönyve II, 1893, p. 109—125).
 205. A cserebogár fejlődésének időtartama hazánkban. (Természettud. Közl. XXV, 1893, p. 184—190).
 206. Eine neue Anthocoris-Art aus Deutschland. (Wien. Ent. Zeitg. XII, 1893, p. 171).
 207. A homoki szőlőültetések és a pajor. (Borászati Lapok XXV, 1893, p. 326—328).
 208. Filloxernij wopros w Bessarabii i na Kawkazie. (Wiestnik Winodielia II, 1893, p. 597—601).

209. Les Scolopostethus amériçains. (Rev. d'Ent. XII, 1893, p. 238—241).
210. Les vignes américaines en Russie. (Progrès agricole et viticole X, 1893, p. 594—596).
211. A téli araszoló pillék. (Köztelek III, 1893, p. 910—911, 3 ábrával).
212. Sur la stridulation de „Spathocera laticornis“ Schill. (Feuille Jeun. Naturalistes 1894, p. 90).
213. Hémiptères recueillis dans la Russie méridionale et en Transcaucasie. (Rev. d'Ent. XIII, 1894, p. 169—189, 2 fig.).
214. Notes sur quelques Capsides. (U. o. XIII, 1894, p. 190—193).
215. Védekezés a pajorok ellen. (Borászati Lapok XXVI, 1894, p. 653—654).
216. Sur le Piezocranum simulans Horv. (Rev. d'Ent. XIII, 1894, p. 283—284).
217. Révision des Sehirus noirs. (U. o. XIV, 1895, p. 128—130).
218. Hémiptères nouveaux d'Europe et des pays limitrophes. (U. o. XIV, 1895, p. 152—165).
219. Species generis Pionosomus Fieb. (Természetr. Füz. XVIII, 1895, p. 39—41).
220. Az aranytermő szőlők meséje. (Természettud. Közl. XXVII, 1895, p. 505—514, 2 ábrával).
221. Hemiptera nova turkestanica. (Természetr. Füz. XVIII, 1895, p. 221—225).
222. Eine alte und drei neue Aphiden-Gattungen. (Wien. Ent. Zeitg. XV, 1896, p. 1—7).
223. Sur la capture des Cigales. (Ann. Soc. Ent. France [7] VI, 1896, Bull. p. 170).
224. A jegenyefenyő új rovarrellensége. (Természetr. Füz. XIX, 1896, p. 187—208, 2 táblával és 2 ábrával és Erdészeti Lapok XXXV. 1896, p. 565—596, 2 táblával és 2 ábrával).
225. Hemiptera nova palaeartica. (Természtr. Füz. XIX, 1896, p. 322—329).

226. A honfoglaló magyarok természetrajzi ismeretei. (Természettud. Közl. XXVIII, 1896, p. 513—526).
227. Notes sur le genre *Trigonosoma*. (Rev. d'Ent. XV, 1896, p. 231).
228. A magyar állat- és növénynevek bizonyító ereje. (Természettud. Közl. XVIII, 1896, p. 624—628).
229. A csajkó kártétele a mezőgazdaságban. (Rov. Lap. IV, 1897, p. 13—15).
230. Frivaldszky János. Életrajzi vázlat. (Természetr. Füzet. XX, 1896, p. 1—16, arcképpel).
231. Frivaldszky János emlékezete. (Akadémiai Értesítő VIII, 1897, p. 57—64 és Természettud. Közl. XXIX, 1897, Pótfüz. p. 50—60).
232. Description d'Hémiptères nouveaux et Notes diverses. (Rev. d'Ent. XVI, 1897, p. 81—95).
233. Hemiptera. (Gróf Széchenyi Béla keletázsiai útjának tudományos eredményei. II, 1897, p. 691—698).
234. Species generis *Galeatus* Curt. (Természetr. Füzet. XX, 1897, p. 455—460).
235. Homoptera nova ex Hungaria. (U. o. XX, 1897, p. 620—643).
236. Hemiptera. (in: A Magyar Birodalom Állatvilága. Fauna Regni Hungariae. Budapest, 1897, H. p. 1—72).
237. Egy hét az erdélyi Mezőségen. I—II. (Rov. Lap. V, 1898, p. 1—7, 23—27).
238. A Magyar Birodalom Hemiptera-faunája. (Akad. Értesítő IX, 1898, p. 130—134).
239. Quatre espèces et variétés nouvelles d'Hétéroptères paléarctiques. (Rev. d'Ent. XVII, 1898, p. 67—72).
240. Hétéroptères recueillis par M. le Dr A. Fauvel en Algérie. (U. o. XVII, 1898, p. 148—156).
241. Capsidae novae aut minus cognitae. (Természetr. Füzet. XXI, 1898, p. 501—505).
242. Magyarország Hemipterái. (Rov. Lap. V, 1898, p. 149—153).
243. Remarques synonymiques sur les Hémiptères paléarctiques. (Rev. d'Ent. XVII, 1898, p. 275—281).

244. Espèces et variétés nouvelles des Lygaearia paléarctiques. (U. o. XVII, 1898, p. 281—284).
245. Troides (Ornithoptera) Elisabethae-reginae n. sp. (Természetr. Fü. XXII, 1899, p. 114—115). Mocsáry Sándorral.
246. Description of a new Species of Gerrididae. (Ann. Mag. Nat. Hist. [7] III, 1899, p. 177).
247. Adatok a magyar tengermellék lepkefaunájához. (Rov. Lap. VI, 1899, p. 45—47).
248. Monographia generis Aphelocheirus. (Természetr. Fü. XXII, 1899, p. 256—267, 10 fig.).
249. Species nova Notonectidarum madagascariensis. (U. o. XXII, 1899, p. 268).
250. Note sur le *Shirus maculipes* et espèces affines. (Rev. d'Ent. XVIII, 1899, p. 82—84).
251. Hémiptères de l'île de Yesso (Japon). (Természetr. Fü. XXII, 1899, p. 365—374).
252. Heteroptera nova Europae regionumque confinium in Museo Nationali Hungarico asservata. (U. o. XXII, 1899, p. 444—451).
253. Note sur le genre *Nordenskjöldiella* Hagl. (Rev. d'Ent. XVIII, 1899, p. 100).
254. Hemiptera Caucasia. (in: Radde, Die Sammlungen des Kaukasischen Museums, I, 1899, p. 456—459).
255. Synopsis des Micronecta paléarctiques. (Rev. d'Ent. XVIII, 1899, p. 101—104).
256. Hemiptera. (in: Semon, Zoologische Forschungsreisen in Australien und dem Malayischen Archipel. V, 1900, p. 627—642).
257. A Magyar Nemzeti Múzeum Troides-gyűjteménye és Erzsébet királyné pillangója. (M. Tud. Akad. Math. Termtud. Ért. XVIII, 1900, p. 97—101). Mocsáry Sándorral.
258. Species nova Jassidarum ex Hispania. (Természetr. Fü. XXIII, 1900, p. 128).
259. Les espèces du genre *Troides* appartenant aux collections du Musée National Hongrois. (U. o. XXIII, 1900, p. 160—165, 3 színes táblával). Mocsáry Sándorral.

260. A magyar fauna keletkezése. (Magy. Orv. Természetvizsg. Szabadkán tartott XXX. vándorgyűlésének munkálatai. 1900, p. 253—256 és Természettud. Közl. XXXII, 1900, Pótfüz. p. 201—204).
261. A Bácska Hemiptera-faunája. (Magy. Orv. Természetvizsg. Szabadkán tartott vándorgyűlésének munkálatai. 1900, p. 608—615).
262. *Analecta ad cognitionem Tessaratominorum*. (Természetr. Füz. XXIII, 1900, p. 339—374, 2 táblával és 7 ábrával).
263. Sólóymvadászat a Kaukázusban. (Uránia II, 1901, p. 7—9, ábrával).
264. Bevezetés és Hemipterák. (Zichy Jenő gróf harmadik ázsiai utazásának állattani eredményei. Budapest, 1901, p. IX—XI és 245—274).
265. Gr. Zichy Jenő harmadik ázsiai utazásának állattani eredményei. (Akad. Ért. XII, 1901, p. 425—428).
266. Hémiptères du voyage de M. Martinez Escalera dans l'Asie-Mineure. (Természetr. Füz. XXIV, 1901, p. 469—485).
267. Die nordamerikanische Aphiden-Gattung *Hamamelistes* in Europa. (Wien. Ent. Zeitg. XX, 1901, p. 165—168).
268. Pável Jánosról. Természettud. Közl. XXXIII, 1901, Pótfüz. p. 256—260).
269. A malária és a szunyogok. (Gyógyászat XLI, 1901, p. 811).
270. A magyar faunaterület határai. (Állatt. Közlem. I, 1902, p. 39—43).
271. Jelentés az 1901. évi berlini V. nemzetközi zoológiai kongresszusról és néhány németországi múzeumról. (Jelentés a Magyar Nemzeti Múzeum 1901. évi állapotáról. 1902, p. 122—142).
272. Az V. nemzetközi zoológiai congressus. (Állatt. Közlem. I, 1902, p. 153—164).
273. Sur un Aphidien radicole des Sapins. (Rev. d'Ent. XXI, 1902, p. 44).
274. *Tingitidae novae palaearticae*. (Természetr. Füz. XXV, 1902, p. 593—600).

275. Descriptions of new Hemiptera from New South Wales. (U. o. XXV, 1902, p. 601—612).
276. Az állattár története. (A Magyar Nemzeti Múzeum múltja és jelene. 1902, p. 211—221).
277. Rovarok. (U. o. p. 242—243).
278. Lepkék. (U. o. p. 246—248).
279. Hemipterák. (U. o. p. 252—253).
280. Trois Tingitides nouveaux d'Algérie. (Rev. d'Ent. XXII, 1903, p. 77—79).
281. Szerbia Hemiptera-faunája. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. I, 1903, p. 3—28).
282. Conspectus specierum generis Graphosoma. (U. o. I, 1903, p. 345—354).
283. Pentatomidae novae extraeuropaeae. (U. o. I, 1903, p. 400—409).
284. Konyhasós és szíkes területeink rovarfaunája. (Állatt. Közlem. II, 1903, p. 206—211).
285. Synopsis generis Doratura Sahlb. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. I, 1903, p. 451—459, táblával).
286. Hemiptera quinque nova ex Hungaria. (U. o. I, 1903, p. 472—476).
287. Adnotationes synonymicae de Hemipteris palae-arcticis. (U. o. I, 1903, p. 555—558).
288. Monographia Colobathristinarum. (U. o. II, 1904, p. 117—172).
289. Pentatomidae novae africanae. (U. o. II, 1904, p. 253—271).
290. Species palaearticae generis Caliscelis Lap. (U. o. II, 1904, p. 378—385).
291. A rovarfiókok fenekének kibélelése. (Rov. Lap. XI, 1904, p. 133—135, ábrával).
292. A máramarosi konyhasós területek rovarfaunájáról. (Állatt. Közlem. III, 1904, p. 230).
293. Johann Pável. (Math. Naturw. Ber. aus Ungarn XIX, 1904, p. 491—492).
294. Insecta Heptapotamica a DD. Almásy et Stummer-Traunfels collecta. I. Hemiptera. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. II, 1904, p. 574—590).

295. *Hydrocorisae tres novae*. (U. o. II, 1904, p. 594—595).
296. Sur les cornicules ou nectaires des Aphidiens. (Compte-rendu du Sixième Congrès International de Zoologie. 1905, p. 421—424).
297. Descripciones de algunos Hemipteros nuevos del centro de España. (Bol. R. Soc. Españ. Hist. Nat. Madrid. V, 1905, p. 272—277).
298. Jelentés néhány külföldi Múzeum meglátogatásáról. (Jelentés a Magyar. Nemzeti Múzeum 1904. évi állapotáról. 1905, p. 140—144).
299. *Berytidae novae*. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. III, 1905, p. 56—60).
300. *Species generis Ommatidiotus Spin.* (U. o. III, 1905, p. 378—387).
301. Hemiptères nouveaux de Japon. (U. o. III, 1905, p. 413—423, 2 ábrával).
302. *Tingitidae novae vel minus cognitae e regione palae-arctica*. (U. o. III, 1905, p. 556—572).
303. A tévesztő színek szerepe az állatvilágban. (Állatt. Közlem. IV, 1905, p. 165—170).
304. A new gall-inhabiting bug from Bengal. (Ent. Monthly Mag. [2] XVII, 1906, p. 33—34).
305. Les *Tingitides* d'Achille Costa. (Ann. Mus. Zool. R. Univ. Napoli N. S. II, nr. 10, 1906, p. 1—3).
306. Jelentés a Londonban tartott IV. nemzetközi ornithologiai kongresszusról. (Jelentés a Magyar. Nemzeti Múz. 1905. évi állapotáról. 1906, p. 163—166).
307. *Synopsis Tingitidarum regionis palaearcticae*. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. IV, 1906, p. 1—118, táblával és 4 ábrával).
308. Description de deux *Plinthisus* nouveaux. (U. o. IV, 1906, p. 274—275).
309. Ergebnisse einer naturwissenschaftlichen Reise zum Erdschias-Dagh (Kleinasien): Hemipteren. (Ann. Naturhist. Hofmus. Wien XX, 1906, p. 179—189).
310. A palearktikus faunaterület Tingitidái. (M. Tud. Akad. Math. Termtud. Ért. XXIV, 1906, p. 495—502).
311. Monographia generis Hemipterorum *Odontotarsus*

- Lap. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. IV, 1906, p. 463—483, 2 fig.).
312. Un genre nouveau de Capsides. (U. o. IV, 1906, p. 545—546).
313. Sur quelques Hémiptères nuisibles de Cochinchine. (Bull. Soc. Ent. France 1906, p. 295—297, fig.).
314. Hémiptères du genre Mustha. (Bull. Mus. d'Hist. Nat. Paris 1906, p. 514—516).
315. Linné mint zoologus. (Állatt. Közlem. VI, 1907, p. 53—57).
316. Hemiptera nova vel minus cognita e regione palaeartica I. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. V, 1907, p. 289—323).
317. Pótlék a Magyar Birodalom Hemiptera-faunájához. Supplementum ad Faunam Hemipterorum Regni Hungariae. (U. o. V, 1907, p. 500—506).
318. A newyorki természetrajzi múzeum. (Múzeumi és Könyvtári Értesítő I, 1907, p. 147—154, 7 ábrával).
319. A rovarászat mint sport. (Az állatvilág I, 1908, p. 17—19 és Rov. Lap. XV, 1908, p. 93—96).
320. A Bostonban megtartott VII. nemzetközi zoologiai congressus. (Állatt. Közlem. VII, 1908, p. 51—61).
321. Dr. Horváth Géza osztályigazgató jelentése a Bostonban megtartott VII. nemzetközi állattani kongresszusról. (Jelentés a Magy. Nemzeti Múz. 1907. évi állapotáról. 1908, p. 185—197).
322. Description d'un Fulgoridae nouveau de France. (Bull. Soc. Ent. France 1908, p. 165).
323. Description d'un Aphidien nouveau de Portugal. (Brotéria, Sér. zool. VII, 1908, p. 131—132).
324. Les relations entre les faunes hémiptérologiques de l'Europe et de l'Amérique du Nord. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. VI, 1908, p. 1—14 & Proceed. of the Sewenth International Zoological Congress 1912, p. 560—571).
325. Két hét egy amerikai őserdőben. (Természettud. Közl. XL, 1908, p. 393—412, 17 rajzzal).
326. Remarques sur quelques Hemiptères de l'Amérique

- du Nord. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. VI, 1908, p. 555—569).
327. Colobathristinae et Heterogastrinae novae in Museo Nationali Hungarico. (U. o. VI, 1908, p. 591—595).
328. Poloska-óriás a magyar faunában. (Rovartani Lapok XVI, 1909, p. 49—53, 2 ábrával).
329. Cicadetta montana. (Acta Soc. Ent. Bohemiae VI, 1909, p. 31).
330. A madárvilág óriásai. (Jelentés a Magy. Nemzeti Múz. 1908. évi állapotáról. 1909, p. 223).
331. Les Graphosoma d'Europe. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. VII, 1909, p. 143—150, 6 ábrával).
332. Hémiptères recueillis par M. Th. Becker aux îles Canaries. (U. o. VII, 1909, p. 289—301).
333. Species generis Reduviidarum Sirthenea Spin. (U. o. VII, 1909, p. 356—368).
334. Species Lygaeidarum Clareda Sign. (U. o. VII, 1909, p. 622—625).
335. Adnotationes synonymicae de Hemipteris nonnullis extraeuropaeis. (U. o. VII, 1909, p. 631—632).
336. Description of a new Bat-bug from British Columbia. (Ent. Monthly Mag. [3] XXI, 1910, p. 12—13, fig.).
337. Entomológiai munkaprogramm. (Rov. Lap. XVII, 1910, p. 1—3).
338. Hemiptera Tingitidae und Aradidae. (in: Sjöstedt, Wissenschaftliche Ergebnisse der Schwedischen Zoologischen Expedition nach dem Kilimandjaro, dem Meru und den umgebenden Massasteppen Deutsch-Ostafrikas. Stockholm, 1910, p. 63—72).
339. Hím és nőstény az állatvilágban. (Jelentés a Magy. Nemzeti Múz. 1909. évi állapotáról. 1910, p. 269—272).
340. Notes sur le genre Nysius Dall. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. VIII, 1910, p. 11—14).
341. Ad cognitionem Dictyopharinarum regionis palaearcticae. (U. o. VIII, 1910, p. 175—184, 6 ábrával).
342. Species nova europaea Cimicum sanguisugarum. (U. o. VIII, 1910, p. 361—363, ábrával).

343. Trois Réduviides nouveaux d'Afrique. (Bull. Mus. Nat. d'Hist. Nat. Paris 1910, p. 271—273).
344. Magyarországi új Homoptera. (Rov. Lap. XVII, 1910, p. 176—177).
345. Deux genres nouveaux et deux espèces nouvelles des Polyctésides. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. VIII, 1910, p. 571—574, táblával).
346. A magyar entomológusok tömörülése. (Rov. Lap. XVIII, 1911, p. 1—3).
347. Note sur le genre Artemidorus Dist. (Ann. Soc. Ent. Belg. LV, 1911, p. 33—34).
348. A Polycetésidák biológiai alkalmazkodása. (M. Tud. Akad. Math. Termtud. Ért. XXIX, 1911, p. 103—111, 2 ábrával).
349. Hemiptères récoltés par M. le Dr. W. Innes Bey en Égypte. (Bull. Soc. Ent. d'Égypte 1910, p. 99—117, fig.).
350. Nomenclature des familles des Hémiptères. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. IX, 1911, p. 1—34).
351. Miscellanea hemipterológica. I—V. (U. o. IX, 1911, p. 327—338, táblával).
352. Anthocoridae nouveau du Dahomey. (Bull. Mus. Nat. d'Hist. Nat. Paris 1911, p. 216—217).
353. Nota sul Leptopus assouanensis Costa. (Ann. Mus. Zool. R. Univ. Napoli N. S. III, 1911, nr. 20, p. 1—2).
354. Les Polyctésides et leur adaptation à la vie parasitaire. (I. Congr. International d'Entomologie II, 1911, p. 249—256, táblával).
355. Révision des Leptopodides. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. IX, 1911, p. 358—370, 5 fig.).
356. Miscellanea hemipterologica. VI—VII. (U. o. IX, 1911, p. 223—235, 2 fig.).
357. Hemiptera nova vel minus cognita e regione palae-arctica. II. (U. o. IX, 1911, p. 573—610, 2 fig.).
358. Jelentés a Brüsszelben tartott I. nemzetközi entomológiai és a Grácban tartott VIII. nemzetközi zoológiai kongresszusról. (Jelentés a Magy. Nemzeti Múzeum 1910. évi állapotáról. 1911, p. 232—247).

359. Kihalt és új állatfajok Magyarországon. (U. o. 1911, p. 352—354).
360. Sur les noms des familles et sous-familles du Règne animal. (Verh. VIII. Internat. Zool. Kongresses zu Graz. 1912, p. 851—854).
361. Deux Tingitides nouveaux du Congo belge. (Rev. Zool. Africaine I, 1912, p. 353—355).
362. Revision of the American Cimicidae. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. X, 1912, p. 257—262).
363. Species generis Tingitidarum Stephanitis. (U. o. X., 1912, p. 319—339, 3 fig.).
364. A Stephanitis-nemzetség fajai. (Akad. Ért. XXIII, 1912, p. 450—452).
365. Miscellanea hemipterologica. VIII—XII. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. X, 1912, p. 599—609, 7 fig.)
366. Az amerikai bivalykabócza Magyarországon. (Rov. Lap. XIX, 1912, p. 145—147, 2 ábrával).
367. Hemipteren aus Java. (Tijdschrift voor Ent. LV. 1913, p. 338—346, 3 fig.).
368. Hémiptères recueillis par M. Malcolm Burr en Transcaucasie. (Mitt. Kauk. Mus. Tiflis VII, 1913, p. 200—202).
369. Rectification synonymique. (Bull. Soc. Ent. France 1913, p. 131).
370. Revisio critica generis Paryphes Burm. et affinium. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. XI, 1913, p. 344—375, 8 fig.).
371. Honnan származik a házipoloska? (Természettud. Közl. XLV, 1913, p. 738—742).
372. Az oxfordi II. nemzetközi entomológiai kongresszus. (Rov. Lap. XX, 1913, p. 137—143).
373. A propos de deux Cimicides du Soudan français. (Bull. Soc. Ent. France 1913, p. 370—372, fig.).
374. Ernst Hartert's Expedition to the Central Western Sahara. XV. Rhynchota Heteroptera. (Naturae Novitates XX, 1913, p. 592—597).
375. Étude morphologique sur la construction de l'élytre

- des Cicadides. (2nd Internat. Congress of Entomology: Transactions II, 1913, p. 422—432, 2 fig.).
376. Dr. Horváth Géza osztályigazgató jelentése az Oxfordban tartott II. entomológiai kongresszusról. (Jelentés a Magy. Nemz. Múz. 1912. évi állapotáról. 1913, p. 284—291).
377. Description d'un Fulgoridae nouveau du Mont Sinaï. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. XI. 1913, p. 398—399, fig.).
378. Espèces nouvelles des genres Bursinia et Orgerius. (U. o. XI, 1913, p. 452—455).
379. Species mundi antiqui generis Calisius. (U. o. XI, 1913, p. 623—634, 10 fig.).
380. Objev stěnice Cimex dissimilis Horv. v Čechách.. Die Entdeckung der Wanze Cimex dissimilis Horv. in Böhmen. (Acta Soc. Ent. Bohemiae X, 1913, p. 140—142).
381. Aquatic and Semi-aquatic Rhynchota from the Lake of Tiberias and its immediate vicinity. (Journ. Proceed. Asiatic Society of Bengal, N. S. IX, 1913, p. 477—480, 2 fig.).
382. Deux Hétéroptères nouveaux de France et de Corse. (Bull. Soc. Ent. France 1914, p. 88—90).
383. La Distribution géographique des Cimicides et l'Origine des Punaises des lits. (IXe Congrès Internat. Zool. 1914, p. 294—299).
384. Reduviidae novae africanae. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. XII, 1914, p. 109—145).
385. Species quatuor novae Reduviidarum generis Ulpus Stal. (U. o. XII, 1914, p. 443—447, négy ábrával).
386. Miscellanea hemipterologica. XIII—XVII. (U. o. 1914, p. 623—660, 9 fig.).
387. A törpe egér magyarországi alakjának tudományos neve. (Allatt. Közlem. XIV, 1915, p. 1—5).
388. Magyarországi új Psyllida. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. XIII, 1915, p. 190, ábrával).
389. Monographia generis Coctoteris et affinium ad familiam Pentatomidarum pertinentium. (U. o. XIII, 1915, p. 224—251, 15 fig.).

390. Monographia Coreidarum generis Pternistria. (U. o. XIII, 1915, p. 397—423, 19 fig.).
391. Monographie des Mésovéliides. (U. o. XIII, 1915, p. 535—556, 9 fig.).
392. Novum genus peculiare Acanthiidarum. (U. o. XIII, 1915, p. 598—599, fig.).
393. A Saga serrata Fabr. elterjedése hazánkban. (Rov. Lap. XXIII, 1916, p. 33—35).
394. Adalék a nagyváradi Püspökfürdő faunájához. (Állatt. Közlem. XV, 1916, p. 103—107),
395. Albánia Hemiptera faunája. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. XIV, 1916, p. 1—16).
396. Note sur les deux Microvelia d'Europe. (U. o. XIV, 1916, p. 68—71, 2 fig.).
397. Revisio Cyrtocorinarum. (U. o. XIV, 1916, p. 218—224, 5 fig.).
398. Colobathristidarum species nova. (U. o. XIV, 1916, p. 422).
399. Species palaearticae generis Melanocoryphus. (U. o. XIV, 1916, p. 459—470).
400. Micronectae duae novae ex Hungaria. (U. o. XIV, 1916, p. 501—503).
401. Description d'une nouvelle Cigale d'Égypte. (Bull. Soc. Ent. d'Égypte 1914—1915, p. 609 & Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. XV, 1917, p. 445—447).
402. Bizonyos állatfajok szigetszerű előfordulásának magyarázata. (Állatt. Közlem. XVI, 1917, p. 2—9).
403. Species generis Corizus Fall. (Therapha Am. Serv.). (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. XV, 1917, p. 166—174.)
404. A görög latin állatnevek magyar ragozásáról. (Akad. Ért. 1917, p. 508—582.)
405. Heteroptera palaeartica nova vel minus cognita. I. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. XV, 1917, p. 365—381).
406. Fagyöngyön élő rovarok. (Rov. Lap. XXIV, 1917, p. 180—181).
407. Érdekes vízipoloska a Duna fenekén. (Állatt. Közlem. XVII, 1918, p. 73—75).

408. Horváth Boldizsár jászói prefektus végrendelete 1617. (Történelmi Közlemények Abauj-Torna vármegye és Kassa multjából. VI, 1918, p. 33—36).
409. Kitaibel Pál állattani megfigyelései. *Observationes zoologicae Pauli Kitaibel. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. XVI, 1918, p. 1—26).*
410. *De Hydrocorisis nonnullis extraeuropaeis. (U. o. XVI, 1918, p. 140—146, 3 fig.).*
411. Adatok a Balkán-félsziget Hemiptera-faunájának ismeretéhez. *Ad cognitionem faunae Hemipterorum balcanicae. (U. o. XVI, 1918, p. 321—340, 2 fig.).*
412. *Species europaeae generis Euphyllura. (U. o. XVI, 1918, p. 468—472, 6 fig.).*
413. Az első eleven barlangi göte Budapesten. (Állatt. Közlem. XVII, 1918, p. 149—150).
414. Budapest környékének emlősfauája száz év előtt. (U. o. XVII, 1918, p. 150—151).
415. *Analecta ad cognitionem Cydnidarum. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. XVII, 1919, p. 205—273).*
416. Beszéd id. Entz Géza ig. és r. t. ravatalánál 1919. december 6-án. (Akad. Ért. XXX, 1919, p. 306—308).
417. Hemipteren von den Aru- und Kei-Inseln. (Abhandl. Senckenberg. Naturf. Gesellsch. XXV, 1920, p. 305—314).
418. Elnöki megnyitó a kir. m. Természettudományi Társulat állattani szakosztályában. (Állatt. Közlem. XIX, 1920, p. 1—4).
419. *Description d'un Fulgoride nouveau des dattiers. (Bull. Soc. d'Hist. Nat. l'Afrique du Nord XII, 1921, p. 179—180 & Bull. Soc. R. Ent. d'Égypte 1924, p. 91—93).*
420. Die Nomenklatur der Psylliden-Gattungen Livia Latr. und Diraphia Waga. (Deutsche Ent. Zeitschr. 1921, p. 181—184).
421. *Genera duo nova Scutelleridarum. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. XVIII, 1921, p. 145—146).*
422. Ueber eine dem Tabak schädliche Hemipteren-Art aus Sumatra. (Konowia I, 1922, p. 174—176, fig.).

423. A Bencze-poloska. (Rovart. Lap. XXVI, 1922, p. 1—4).
424. Species palaearticae generis *Stenolaemus* Sign. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. XIX, 1922, p. 103—106, 8 fig.).
425. Note sur le genre *Pseudaraeopus* Kirk. (U. o. XIX, 1922, p. 129—132, 6 fig.).
426. Colobathristidae novae in Museo Nationali Hungarico. (U. o. XIX, 1922, p. 153—160).
427. Two new Neididae from Borneo and Formosa. (U. o. XIX, 1922, p. 187—188).
428. Description d'un Miride nouveau de Corse. (Bull. Soc. Ent. France 1823, p. 64—65).
429. A new species of *Galeatus* from New Mexico. (Ann. Carnegie Mus. XV, 1923, p. 108—109).
430. Miridarum genus novum palaearticum. (Folia Ent. Hung. I, 1923, p. 8—9).
431. Kihalt és új állatfajok Magyarországon. (Természet-tud. Közl. LV, 1923, p. 65—76, 2 képpel).
432. Hétero-ptères d'Algérie nouveaux ou imparfaitement connus. (Bull. Soc. d'hist. Nat. l'Afrique du Nord. XIV, 1923, p. 201—206).
433. Description de trois espèces nouvelles du genre *Cyrtocoris* A. White. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. XX, 1923, p. 148—151, 8 fig.).
434. A Fertő-tónak és közvetlen környékének Hemiptera-faunája. Faunula Hemipterorum lacus Fertő in Hungaria occidentali regionisque adjacentis. (U. o. XX, 1923, p. 182—199).
435. Species aegyptiacae generis *Stenolaemus* Sign. (Bull. Soc. R. Ent. d'Égypte 1924, p. 84—90, 4 fig.).
436. Remarques sur trois espèces du genre *Mesovelgia* M. R. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. XXI, 1924, p. 135—136, 1 fig.).
437. Heteroptera nova madagascariensia. (U. o. XXI, 1924, p. 188—194).
438. Results of Dr E. Mjöberg's Swedish Scientific Expeditions to Australia 1910—1913: Tingitidae. (Arkiv

- för Zoology, Stockholm XVII, A, nr. 24, 1925, p. 1—17, 17 fig.).
439. Description of a new Bat-Bug from India. (Records Indian Mus. XXVII, 1925, p. 191—192, 1 fig.).
 440. Wissenschaftliche Ergebnisse der schwedischen entomologischen Reise des Herrn Dr A. Roman in Amazonas 1914—1915: Tingitidae. (Ent. Tidskrift XLVI, 1925, p. 219—220).
 441. De Pentatomidarum genere *Loxa* Am. Serv. et de novo genere ei affini. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. XXII, 1925, p. 307—328, fig. et 2 tab.).
 442. Megemlékezés Duka Tivadar tiszteleti tagról. (Akad. Ért. XXXVI, 1925, p. 341—344).
 443. La distribution géographique des Hémiptères. (Verhandl. III. Internat. Entomologen-Kongresses, Zürich 1925. II, 1926, p. 323—330).
 444. Sur les *Oxycarenus* nuisibles aux Cottoniers, avec la description d'une espece nouvelle. (Bull. Soc. Ent. France 1926, p. 135—136).
 445. Zoological Results of the Swedish Expedition to Central Africa 1921: Aquatic and Semi-aquatic Hemiptera. (Arkiv för Zoologi, Stockholm XVIII, A, nr. 31, 1926, p. 1—5, 2 fig.).
 446. Hemipterologische Notizen aus Niederländisch-Indien. (Treubia, Buitenzorg VIII, 1926, p. 327—332, 3 fig.).
 447. Les noms génériques de nos trois grandes Cigales indigènes. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. XXIII, 1926, p. 93—98).
 448. Species Miridarum generis *Myrmecophyes* Fieb. (U. o. XXIII, 1926, p. 187—197, fig.).
 449. Voyage zoologique d'Henri Gadeau de Kerville en Syrie. Tome I. Hémiptères, p. 107—119.
 450. General Catalogue of the Hemiptera. I: Avant-propos Northampton, 1927, p. 1—6.
 451. General Catalogue of the Hemiptera. II: Mesovelidae. Northampton, 1927, p. 1—24.
 452. New Tingitidae from the Ethiopian Region. (Annals Mag. Nat. Hist., London [10] III, 1929, p. 319—326).

453. Rhynchoten aus Palästina und Syrien. (Sitzungsber. Akad. Wissensch. Wien, Math.-Naturw. Klasse, Abt. I, Bd. 138, 1929, p. 329—334).
454. A magyar orvosok szerepe Magyarország állatvilágának kutatásában. (Állatt. Közlem. XXVII, 1930, p. 1—5).
455. Prirodoslovna istraživanja sjevernodalmatinskog otočja. I. Dugi i Kornati: Hemiptera. (Prirodoslovna istraživanja Kraljevine Jugoslavije. 16, 1930, p. 42—45).
456. Id. Entz Géza ig. és r. tag emlékezete. (M. Tud. Akad. Emlékbeszédek XX, 1930, p. 1—35, arcképpel).
457. Species novae Hebridarum (Hem. Het.) in Museo Nationali Hungarico asservatae. (Ann. hist.-nat. Mus. Hung. XXVI, 1930, p. 313—317).
458. Species Lygaeidarum generis Acompus Fieb. (U. o. XXVI, 1930, p. 322—326).
459. La première capture de *Ceresa bubalus* F. en Europe. (Bull. Soc. Ent. France 1931, p. 92).
460. A Balaton vizében és víztükrén élő Hemipterák. (Magy. Biol. Kutató-Int. Munkái IV, 1931, p. 59—63).
461. Les *Prionotyliens*, une sous-famille des *Coréides*. (Soc. Ent. France: Livre du Centenaire 1932, p. 139—148, 11 fig.).
462. Description de deux *Cimicides* nouveaux des Chauves-souris. (Bull. Soc. Ent. France 1934, p. 22—23, 2 fig.).
463. Állatföldrajzi vonatkozások a Keleti-Kárpátok és a Pireneusok között. (Állatt. Közlem. XXXI, 1934, p. 179—182).
464. Eine neue Fledermauswanze aus dem Spessart. (Mitt. Deutsch. Ent. Ges. Berlin, VI, 1935, p. 13—14).
465. Las especies españolas del género *Bursinia* Costa, con descripción de cinco especies nuevas. (Eos, Madrid, XI, 1936, p. 385—387).
466. Über die Homopteren-Gattung *Bobacella* Kusn. (Konowia XV, 1936, p. 196—200, 6 fig.).
467. Monographia Pentatomidarum generis *Bagrada* Stal. (Ann. hist.-nat. Mus. Nat. Hung. XXX, 1936, p. 22—47).

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK

[SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XXIV. KÖTET — 3. SZÁM

MARCZALI HENRIK
L. TAG EMLÉKEZETE

ÍRTA

TÓTH ZOLTÁN

R. TAG

Felolvastatott a Magyar Tudományos Akadémia 1946. évi október 7-én
tartott összes ülésén

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1947

MARCZALI HENRIK

L. TAG EMLÉKEZETE

ÍRTA

TÓTH ZOLTÁN

R. TAG

Felolvasatott a Magyar Tudományos Akadémia 1946. évi október 7-én
tartott összes ülésén

BUDAPEST

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA KIADÁSA

1947

Felelős kiadó: Voinovich Géza.

Sylvester Nyomda Rt., Bpest, XIV., Hermina-út 51. — F. v.: Schlitt H.

MAR CZALI HENRIK EMLÉKEZETE.

Történetkutatóinknak az a nemzedéke, mely az első világháborút megelőző évtizedtől kezdve az idő törvénye szerint mind sebesebb ütemben kellett hogy kitöltse az érde mes elődök sorainak egyre szaporodó hézagait, egyéni meggyőződését, érdeklődési irányzatát, munkaterületét, témaválasztását, számos forrásból, különböző indításokból vette. Módszert és kritikát ellenben legnagyobbbrészt egy helyt tanult; annak a véznaalkatú, révedező pillantású, imbolygó járású öregúrnak szemináriumában, ki az elmúlt évtized első felében még meg-megjelent Akadémiánk ülésein. Az időnek nem volt kedvence, emlékkönyvet nem szerkesztettek tiszteletére, ovációkban nem részesült. De mikor a terembe lépett, mindnyájan mély tisztelettel köszöntöttük. Mindenki érezte, hogy a fáradt, sőt kopott külső egy sorstragédia méltatlan álarca, hogy nemcsak egy félretett, végkielégítésben részesült egyetemi tanár érkezett körünkbe, hanem életek munkájának elindítója, a Professzor: Marczali Henrik.

Az idő ellene fordult. Mikor éppen huszonöt esztendővel ezelőtt betöltötte volt hatvanötödik életévét, szegényen, elhagyottan, majdhogy egyedül állt. Tőretlen szellemi erőben, de komoly munkalehetőségek és kilátások nélkül. Néhány megmaradt barátjával folytatott hosszú beszélgetései mindinkább ama témák felé terelődtek, melyeknek fölényesen művészi kifejtését Thomas Mann éppen akkortájt adta a Zaubenberg II. kötetében. Marczali a kis körben is mindinkább magára maradt. Barátai egyre jobban sejtették és érezték, hogy katasztrofális fordulat, hegyomlás-szerű történeti cezura, a gondolatszabadság éjtszakája s a terror beláthatatlan tartamú uralma következik. Marczali mindvégig kitartott a Settembrini-pólus mellett. Nem tagadta, hogy ősz van s utána kemény, talán embertelen szenvedéseket hozó tél következik, de csak évszakváltozásról lehet szó, új vízőzönben nem tudott hinni. A mult nagy küzdelmei, erőfeszítései nem történtek hiába; hatásuk ki-

irthatatlan. Ilyenkor kipirult, elfakult hangja ércesre fordult. Megfiatalodott. A maga személyére nézve természetesen nem várt változást, de külső tapasztalatai hiába ellenkeztek a belsőkkel. Rendületlenül hitt a szellemi munka, tudomány és műveltség társadalom- és történetformáló erejében. A XIX. század gyermeke volt. Munkának, tudásnak, műveltségnek — és a XIX. századnak köszönhette azt a pályát, melyet a Magyar Tudományos Akadémia megtisztelő felszólítására megkísérlek röviden összefoglalni és ismertetni.

A kiindulás, a kezdet egy szerény paplak a somogy-megyei Marcaliban. Az ottani zsidó pap háza. Az ősök, apai és anyai ágon, nemzedékeken keresztül ugyancsak zsidó papok. Az első kivétel Marczali Henrik, s hogy sorsa új irányba tért, azt mindenekelőtt a szülői ház belső megújulása magyarázza. Lelkialkatát, egyéniségét, kialakulását nem lehet megérteni a nélkül, hogy legalább atyja emlékét fel ne idézzük. Morgenstern Mihály élete lélektani szempontból — Marczali ezt sűrűn hangsúlyozta — érdekesebb a fiáénál. Roppant változások hordozója, évek alatt szinte évszázadokat élt. A pozsonyi jesiva növendéke, mikor hozzájut Schiller munkáihoz, majd többek között Platon német fordításához. Új világ nyílik meg előtte, felfedezi, hogy Európában van s emez új világrésznek éppen abban a szegletében, hol némelyek történetesen magyarul beszélnek. Hátat fordít Pozsonynak s Pápára költözik Lőw Lipót környezetébe — az itteni zsinagóga volt az első, melyet Magyarországon magyar nyelven avattak fel — majd az ottani kollégiumba is beíratkozva, megtanul magyarul. Innen került a prágai egyetemre, elsajátítva a francia nyelvet is. Minden ember idézet őseiből — mondja Emerson. S ez bizonyára igaz; legalább is a hétköznapiakra nézve. De a lelkek világában néha száguldó ütemű tavaszok adódnak, mikor is az idézetek új színeket, sőt váratlanul új jelentéseket nyerhetnek. S nyilván ezek az emberiség ünnepi korszakai. Morgenstern Mihály ifjúsága a Széchenyiek és Kölcseyek korába esett. A nagy metamorfózisok akkoriban nem voltak éppen ritkák. De csak egészen kivételes esetekben lehettek annyira határozottak és tudatosak, mint Morgenstern Mihálynál. Bizonyos, hogy tépelődések kísérte utat járt meg, töretlen utat, a maga útját. Ime a nagyapa, Morgenstern Henrik a szalónaki, majd zalaszentgróti rabbi még a messze múltban élt. Mikor a harmincas években őt is elkapni látszott a haladás valamely gyenge szellője s reászánta magát néhány német

könyv elolvasására — csakhamar megtorpant. Súlyos betegségbe esve, megpróbáltatását Isten büntetésének tekintette, amiért az ősi hagyománytól eltántorodott. Mikor fia pápai deákoskodásáról hallott, kitagadással fenyegetőzött. Csak Lőw Lipótnak sikerült lecsillapítania. Morgens-tern Mihály, mikor alig tizenhárom éves korában három huszas és sok jó tanács birtokában elhagyta a szülői házat, tulajdonképpen egyedül maradt önnön lelkiismeretével. Szalónak, a kis vasmegyei község, lankás hegyoldalban feküdt, a csúcsán az 1440-ben épült vártoronnyal. A kis Mihály játszótársai arról álmodoztak, hogy a másvilágon minden megfordul; ők fognak a toronyban lakni s a gróf kapaszkodik majd fel gyalogszerrel a lejtőn. Morgens-tern Mihály nem várt a másviláig. Sokkal magasabb és meredekebb hegyre küszködte fel magát, mint a szalónaki volt s felhágott a toronyba is, mely multba és jelenbe messze kilátást nyújtott. Fia már társa lehetett a Faust II. része Linkeusának, a toronyőrnek:

Zum Sehen geboren.
Zum Schauen bestellt.

Szinte magától értődik, hogy első tanítója ugyancsak édesapja volt. Alapjában autokrata természet, de bölcs pedagógus is. Fia hajlamait nem igyekezett befolyásolni. Szisszenés nélkül tűrte, mikor a gyermek kijelentette, hogy a talmud helyett inkább latin nyelvet tanulna. Az első olvasmányt természetesen az apa választotta meg. Együtt ültek neki a Vulgata ószövetségi részének s Marczali deáktudományának nyilván nem ártott, hogy Szent Jeromos nemesveretű latinságán nevelkedett. Egy másik sorsdöntő választás ellen sem esett szülői részről semmiféle kifogás. Atyja csak örült, mikor látta, hogy fiát elsősorban történelmi olvasmányok kötik le. Tanulnia természetesen egyebet is kellett. Az idő múlásával tantervi szempontok is jelentkeztek. Kilenc éves korában állott először a csurgói református gimnáziumban ismeretlen cenzorok elé s kitüntetéssel tett vizsgát az első és második gimnáziumi osztály anyagából. A következő évben ugyanott ugyanígy a harmadik és negyedikből. Akkor már nemcsak olvasta, hanem a részletekig ismerte Becker tizennégy kötetes világtörténetét, úgyhogy a felsőbb osztályokban, melyeket a győri bencéseknel s a pápai református kollégiumban járt végig, iskolai történettanulásra nem volt szüksége. 1870-ben tizennégy éves korában letette az érettségi vizsgálatot s az

esztendő őszén beíratkozott a budapesti egyetem bölcsészeti karának hallgatói közé.

Az első érzése valami csalódásféle volt. Az akkori fakultás nivóját nem találta a pápai főiskola felett állónak, sőt pápai történettanárát, a valóban nagytudományú Bocsor Istvánt egyenesen többre értékelte Somhegyinél, a világtörténet pesti ordináriusánál. Csak Greguss és Kerékgyártó előadásait hallgatta szívesen. A legközvetlenebb hatást pedig Hunfalvy János gyakorolta reá, a geográfia tanára, kinek tárgyában nagy segítségére volt kifűnő matematikai érzéke. Kevesen tudják, hogy Akadémiánkban is először a III. osztály körében lépett az előadói asztalhoz. Néhai Szily Kálmán felszólítására az 1874-i Venusátvonulásról érkezett. A felolvasás szövegét nem ismerem, nem is tudnék hozzászólni, de nyilván volt mondanivalója. A vendégelőadások tudvalevőleg kényesek, előleges bírálatban szoktak részesülni. Utóbb doktori értekezése témáját is a történet és földrajz határterületéről vette. „A földrajzi viszonyok hatása Magyarország történetére” a dolgozat címe s a Földrajzi Közlemények hasábjain jelent volt meg.

A szegénysorsú bölcsészethallgató élete külsőségekben nem változatos. Előadások látogatásával s nevelősködéssel telt egyik nap a másik után. A szenvedélyesen olvasó fiatalember, hogy tudásvágyát kielégítse, az éjtszaka nyugalomra hivatott óráit tette nappaliakká. Másodéves korától valamivel kényelmesebb az élete, tanárképzői ösztöndíjban részesült. Most már a délutánok folyamán is akadnak szabad órái. Ezek az Egyetemi Könyvtár olvasótermében teltek el, kezdetben eléggé mulatságos körülmények között. Az ügyeletes könyvtárőr, dr. Márki István t. i., ha a gyerekkülsejű ifjú valamely tudományos munkát keresett, tankönyvvvel kínálhatta, — hogy az is jó lesz. A tizenötéves filozopter összeszedte minden bátorságát s bekopogtatott a nagynevű igazgató, Toldy Ferenc ajtaján, elpanaszolva, hogy már többszörösen minő „méltatlanság” esett rajta. Toldy Ferenc hosszasan megexaminálta zsengekorú ügyfelét s azután személyesen vezette vissza az olvasóterembe, kiadva egyúttal a rendelkezést, hogy a fiatalembernek mindig szolgáltatassák ki a keresett könyvet, mert külseje ellenére nem középiskolás deák, hanem egyetemi polgár s nem is az utolsók közül való.

Mikor 1873 decemberében megszerezte a tanári oklevelet, már ösztöndíjas gyakorlótanár volt a Tanárképző Intézet Kármán Mór módszeres irányítása alatt álló főgimná-

ziumában. Az intézet nyolcadik osztályának nem egy tanulója idősebb volt nála. Zavarbaejtően sokat tudott s anyagát valóságos enyvmemóriával őrizte. Ismeretei azonban rendszertelenek, ítélete bizonytalan, módszere tapogatózó, élettapasztalata semmi. Első megjelenése a katedrán tökéletes kudarcba fulladt. A gyerekek pusmogtak, vihogtak, s szemlátomást nagyon élvezték a lámpalázás kamasz-tanár dadogását. Vezető tanárának, Heinrich Gusztávnak derűs egyénisége azonban nem engedte, hogy elesüggedjen, s a Kármán vezetése alatt tartott didaktikus értekezletek a tanulása után a helyes tanítás vágyát is felkeltették benne; annál is inkább, mert önmagán tapasztalta, hogy „docendo discimus“. Kármán szigorú irányító volt. Fogymozgások, hibák és botlások kérlelhetetlen leleplezője. Sokoldalú műveltsége, kiérlett bölcsesége és tanári művészete a fiatal gyakorlótanárt formaszerint elragadta, jóllehet Kármán ítélete Morgenstern Henriket illetőleg eleinte éppen nem volt hízelgő. Teljesen elismerővé pedig sohasem vált. Ennek — furán hangzik — a fiatal kezdő eléggé hamar kialakult tanáregyénisége volt az oka. Kármán módszere az anyag felaprózását, a fontos részleteknek a tanulókkal való megbeszélését, az eredményre való reáeszméltetést írta elő. Morgenstern Henrik viszont, bár belátta, hogy ez az eljárás némely tárgyban gyönyörű eredményekhez vezet, a történelmet mástermészetűnek ítélte. Pedagógiai síkon tehát sohasem találkoztak. Egy-más megbecsülésében annál inkább. Marczali Kármánt Magyarország Sokratesének tartotta. Az ő hatása alatt szerzett filozófiai olvasottságot, s gondolatai és összefoglalásai is lényegesen finomodtak, mialatt olyan kifejezési formákat kerestek, melyek Kármán kritikáját elbírják. Ismeretei itt a gyakorlóiskolában öltöttek rendszert; ezt sűrűn hangsúlyozta. Kármán viszont kénytelen volt elismerni, hogy a gyámoltalan kezdőből néhány esztendő alatt az intézet egyik legrespektáltabb tanára vált, kinek módszere kerüli a dialektikát, de növendékei a történelmet kitűnően tudják. Nemhogy letörni próbálta volna tehát független ambícióit, útját minden tekintetben egyengette. Az ő égisze alatt estek Morgenstern Henrik első irodalmi szárnypróbálgatásai a „Magyar Tanügy“-ben. Persze nem pedagógiai dolgozatok, hanem könyvismertetések alakjában. Ő hívta fel védencére Gyulai Pál figyelmét, ki a fiatal tanárt azonnal felvette munkatársai sorába s ő mutatta be a nagy miniszternek, Trefort Ágostonnak is, mikor arról lehetett szó, hogy tanulmányai folytatása érdekében nagyobb külföldi ösztöndíjat kapjon.

Ekkor már Marczali Henriknek hívták. Nevét Gyulai Pál magyarosította. Ebben a tekintetben előtte járt atyjának; az fia példáját csak egy esztendővel később követte.

Az óhaj teljesült. Az ösztöndíjat elnyerte, s Trefort döntése nemcsak a lényegét illetőleg volt kedvező, hanem helybenhagyta Marczali munkatervét is. Hamarosan útra kelhetett Berlin felé. Egy félét Berlinben, egyet Párizsban tartozott t. i. tölteni, a további beosztást ellenben saját tapasztalatai szabhatták meg. A miniszter elállott minden utasítástól, teljes bizalommal és elfogulatlan kultúrérzékkel a fiatal ösztöndíjasra bízta, hol találja meg igazi mes-tereit.

Berlinben főleg Mommsen, Nitsch és Dühring leckéit hallgatta, szabad óráiban pedig a királyi könyvtár olvasótermét bújta. Mommsen előadásai nem kötötték le, szemináriuma annál inkább. A nagy tudós nem volt művésze a szónak. Forrásgyakorlatai közben viszont szabadon érvényesült lenyugózóan gazdag tudása. Marczali első dolgozatával nem volt megelégedve. So schreibt kein Historiker — mondotta s rendkívül nehezményezte, hogy magyar hallgatója a görög ékezetek titkaival nincsen tisztában. Marczalit a gáncs csak további munkára serkentette. Újabb témát kért s ennek feldolgozását Mommsen már teljes elismeréssel fogadta. Nitschnek pedig a szemeszter végére legjobb tanítványai közé küzdötte fel magát. Nitsch fejlesztette ki érzékét a források rejtett, sorokmögötti tendenciáinak észrevételéhez. Előadásai is maradandóan hatottak rá. Tőle tanulta a törvényalkotás, igazságszolgáltatás, kormányzás, háború, gazdaság és művelődés együtthatását lépésről-lépésre figyelni a történeti életben. Mintha Montesquieu-t hallotta volna, az „Esprit des lois“-t, de újabb, sokoldalúbb, pontosabban kifejtett feldolgozásban.

A berlini félév értékes, de rideg, egyedül a munkának szentelt, legfeljebb adatgyűjtő kirándulások megszakította hónapjai után Párizs színesebb élete következett. Eppen huszadik születése napján érkezett meg a francia fővárosba. Jó barátjának, Pulszky Károlynak ajánlólevelével azonnal jelentkezett Gabriel Monodnál, ki éppen akkoriban alapította volt meg a Revue Historique-ot. A fogadtatás Pulszky sorai következtében rendkívül szíves és közvetlen volt. A tudós felesége, Herzen Sándornak, a híres orosz forradalmárnak leánya, gyermekkori játszótársa volt Pulszky Károlynak a londoni emigrációban. Marczali aszketikus életébe ez a millió feledhetetlen színeket hozott. Monod házában szerezte Renan, Taine, Gaston Paris isme-

retségét s a francia szellemi élet más nagyjaiét. Itt volt szem- és fültanúja azoknak a szenvedélyes politikai és történeti vitáknak, melyeket a Monodéknál otthonos orosz emigránsok a cári Oroszország Párizsban megforduló s Olga Herzen szalonját ugyancsak szabályszerűen felkereső képviselőivel vívtak, miközben a francia gondolkozók, hol ezt, hol azt a felet támogatták, olykor egymásnak is ellentmondva, mindig finoman és mindig megértően. Nagyrészt itt ivódott belé az a meggyőződés, hogy az elfogulatlan emberi szellem minden emberi problémát megoldhat. Sokat akart még tanulni, de már ekkor tetőtől-talpig historikus volt, minden élményét, minden adatát, gondosan kapcsolni iparkodott a multtal, mely Párizsban olyan sajátos szépségben keveredik a jelen lüktető életével. Rendkívül élvezte az École des Chartes s az École des Hautes Études választékos, finom megfigyelésekkel telt előadásait; fellelte bennük a Maurinusok lelkiismeretes hagyományait is, de megjegyezte, hogy nagyrészt befejezett képeket kapott. Pedig ő elsősorban problémákat keresett. A Bibliothèque Nationale kézíratai mintha többet nyújtottak volna. A magyar mult szempontjából nyilván többet, és Marczali akkorra eldöntötte már, hogy életét Magyarország történetének szenteli. A csodaváros templomaiban, múzeumaiban, ódon színezetűnek maradt zugaiban bolyongva, magyar vonatkozások, magyar emlékek után kutatott. A Magyar Tört. Tár már 1877-ben kiadta párizsi aratásának egy érdekes töredékrészét, köztük II. Ulászló király felesége, Bretagnei Anna fegyverhírnökének tudósítását magyarországi tapasztalatairól, egyebek között Mátyás király elárvult, világhírű könyvtárának akkori állapotáról. A félév végén hazahozta a honvágy, de októberben ismét útrakelt, azonban nem Párizs, hanem mint egy esztendővel előbb, újból Berlin felé.

Nincsen ezen csodálkoznivaló. A párizsi élet sokoldalúbb, szabadabb, fesztelenebb volt a berlininél, akár kulturáltabb is, de a történettudomány napja akkor kétségkívül Berlin felett delett.

Jobban kialakult magyar vonatkozású tervek birtokában most már kevesebb előadást hallgatott. Mommsenhez, Nitschhez természetesen hű maradt, de nem iparkodott az egyetem minden lehetőségével élni. Fogyatozásait mindinkább kiküszöbölte, szellemi fegyverzete tökéletesbédett. Wattenbach görög paleográfiai gyakorlatán a nagynevű professzor görög filológusnak nézte. Szép elégtétel Mommsen nemrégiben esett ékezetkifogásai után. Hama-

rosan teljesedett leghőbb, még Párizsban kialakult vágya is. Monod nyíltan megvallotta volt neki, hogy tudása és módszere javát Göttingában szerezte, Georg Waitz szemínáriumában. Akkoriban Waitz már nem tanított. A Monumenta szerkesztési munkálatai egész embert követeltek. Így került Berlinbe. Tartott azonban lakásán egy heti kétórás szemínáriumi kurzust, s Marczalinak tanárai ajánlára sikerült a legfeljebb tizenkéttagú hallgatói együttesbe befogadtatást nyernie. Életének erre a szakaszára mindig boldog, szinte ellágyult meghatottsággal gondolt. Itt alakult ki véglegesen az a Marczali Henrik, kit tanítványai ismertek. Rendesen valamely kútfő fejtegetése volt a tárgy, kor és hitelesség szempontjából. Azután sor került a legapróbb részletekre, s ezekből egészen új kérdések adódtak. Vita keletkezett, melyben mindenkinek részt kellett vennie. Nem lehetett, hanem kellett. Waitz fölényes tudása és biztos ítélete a szétágazó véleményeket lassan közös mesgyére terelte s megállapodott eredményhez jutottak. Vagy csak hitték. Néha megesett t. i., hogy mikor mindenki úgy érezte, hogy a probléma megoldás felé közeledik, a Mester reámutatott valamely magasabb általános szemponttal való egyeztetetlenségre, esetleg egy hajszálfinom repedésre a részletekben s erre újból kezdődött az eszmecsere. A kétórás tanulmány végére mégis mindig kialakult bizonyos elfogadható kép, melyben mindenki megnyugodhatott; legfeljebb maga Waitz volt kivétel, ki hallgatósága megrökönyödésére nem egy esetben kijelentette, hogy a bonyolult levezetésben aránylag kevés részük volt a kétségtelenül hiteles adatoknak, aránytalanul nagy szerepük a következtetési műveleteknek. Az elégséges okság elvének elég tétetett, de újabb részletek felbukkanása a véglegesnek hitt eredményt gyökeresen elváltoztathatja. Marczali és társai, kik közül rajta kívül Holder-Eggerre, Grauertre és Pastorra várt nagy jövő, maguk sem tudták, hogy Waitz szerénységét, fantáziáját, lelkiismeretességét vagy tudását csodálják-e inkább? A német történetkutatás nagy korszakának talán legnagyobb képviselőjét hallgatták. Marczali szívdobogva mutatta be egyik órán az Anonymus-kérdésről készült tanulmányát.

Még Párizsban történt, hogy a Nemzeti Könyvtárban magyar vonatkozású kéziratokat böngészgetve, egy XIII. századi kódex került kezébe, melyet Berger de Xivrey katalógusa „Liber de preliis Alexandri Magni“ cím alatt tartott számon. Ebben meglelte annak a beszédnek mását, melyet az Anonymus Álmos vezérrel mondatott el Kiew alatt.

Ez irányította figyelmét a rejtélyes királyi jegyző forrásaira. Waitz Marczali beszámolóját nemcsak elismeréssel fogadta, hanem a lecke befejeztével elkérte kéziratát is. Átadta Dümmlernek, ki a szöveget a *Forschungen zur Deutschen Geschichte*-ben egész terjedelmében lenyomatta. Konstantin Grot mindjárt lefordította oroszra, Bécsben Mangold Lajos adott felőle beható és igen kedvező ismertetést, itthon pedig Heinrich Gusztáv közölte a *Filológiai Közlönyben*. Ez volt első kútfőértékezője és nem kellett miatta szégyenkeznie. Kritikája rendkívül szigorú. A kor-meghatározás kérdésében notariusunk multját IV. Béla udvarában keresve, az első kiadó Bél Mátyás mellé szegődött, ami ma sokak szemében nyilván anakronisztikusan hangzik. Tény azonban, hogy pusztán történeti anyag és történeti érvek birtokában Kaindl még másfél évtizeddel később is ugyanerre az eredményre juthatott. A magyar nyelvtudomány a hetvenes években még távol állott attól, hogy a vitába beleszóljon, s tudvalevő, hogy a Marczaliétól elütő döntés elsősorban annak a fel nem becsülhető segítségnek tulajdonítható, amit a filológia nyújtott volt a történetkutatásnak. Abban az időben, mikor Marczali Waitzot hallgatta, jöllehet maga az Anonymus-probléma viszonylag gazdag irodalmi multra tekinthetett vissza, az Anonymus szövegének magyar kapcsolatai sem voltak tisztázottak. Középkorunk írott hagyományának rétegeződése és kialakulása nemcsak megoldatlan kérdéskomplexum volt, hanem a történettudománynak szinte ugarterülete. A nagyérdemű Toldy Ferenc észrevett benne egy-két bozótbenőtte ösvényt, tett is a tájékozódás érdekében néhány érdekes és értékes észrevételt, de inkább ötletszerűt és bizonyítatlant. A módszeres feldolgozók sorát Marczali Henrik nyitotta meg. A fiatal tudós — ekkor már az volt — gazdag jegyzetanyagából még Berlinben kiemelte volt a különböző krónikaszövegek néhány jellegzetesen párhuzamos helyét s ezek alapján Waitz máris elfogadta alaptételét, mely szerint a Bővebb Krónikák ismerték ugyan Kézai feldolgozását, de nem azon alapulnak, hanem egy korábbi szövegezésen, melyet Kézai a későbbieknél erőteljesebben kivonatolt. Azt a munkáját tehát, melyet Akadémiánk utóbb a Vitéz-díjjal tüntetett ki s „A magyar történet kútfői az Árpádok korában” cím alatt 1880-ban a Franklin-Társulat kiadott, tulajdonképpen készen hozta haza tanulmányútjáról. Sikere nagy volt, s a Szent István Életirataira vonatkozó részt kivéve, melyre nézve felfogását utóbb ő maga is módosította, ma sem nélkülözheti ezt

a tanulmányt középkorunk egyetlen kutatója sem. Neve egyszerre fajlagos súlyúvá vált, miután történeti folyóirataink és kritikai rovataink olvasói külföldön kelt közlései alapján már előbb is ismerték. Nem tartozott a véletlen kegyeltjei, az úgynevezett szerencséskezű kutatók közé. A szerencsés kezét szerzetesi odaadás pótolta. Így sikerült a hazai történetnek néhány ismeretlen forrását máris felfedeznie. Oklevélmásolatainak kivonatait pedig „Regesták a külföldi levéltárakból“ címmel 1878-tól 1882-ig több mint egy tucat folytatásban közölte a Történeti Tár. A hatalmas anyag 1371-től bezárólag II. Rákóczi Ferenc koráig nyújt értékes s abban az időben még nem ismert tartalmú adalékokat.

Nemcsak Waitz, valamennyi tanára lelkesen és méltánylóan támogatta. A tatárjárás nyomora szülte „Planctus Hungariae“ boroszlói kódexét maga Wattenbach hozatta át számára Berlinbe. Marczalinak a Neues Archivban megjelent 1876-i szövegkiadása tehát, melyet itthon a Kisfaludy-Társaságban elsőnek Szilády Áron ismertetett, több mint tizenöt esztendővel megelőzhette Holder-Eggerét. Berlini stúdiumainak mindössze egy hiányát érezte. Nem jutott módja Ranke hallgatására. A nagy történetíró akkor már nyolevanegy éves volt és nyugalomba vonult. Ez a kívánsága is betelt azonban és pedig rendkívül megtisztelő körülmények között. Nitsch bemutatta Rankenak, ki biztosította, hogy szívesen veszi látogatásait. A harmadik alkalommal a fiatalember kiöntötte szíve teljesületlen vágyát, mire az agg tudós egyszerűen annyit válaszolt: „Nun will ich Ihnen ein Kolleg lesen“. Azután hátraszegte a fejét s előadói tartásban pontosan háromnegyed órán keresztül magyarázta, miképpen lettek a Mediciek örökös toscanai nagyhercegekké. Akkor éppen ez a téma foglalkoztatta s idevágó tanulmánya 1879-ben meg is jelent. A huszonegy éves Marczali meghatottan köszönte: „Exzellenz, jetzt komme ich mir wie ein König vor“. Ilyen előzmények után ment egy félévre még Angliába, abba az országba, melynek politikai struktúráját és életét mindenekfelett csodálta. És pedig Oxfordba, hol Waitz javaslatára főleg Stubbs alkotmány- és egyháztörténeti előadásait hallgatta. Roppant kényelmesen, évszázadok kialakította formák között folyt itt az élet. Stubbs hetenként mindössze egy órát tartott; szemináriumnak semmi nyoma. Egy Eusebius-téma megbeszélésére viszont két délutánt szánt Marczalinak. Várakozásaiban nem csalódott. Az angol levél- és könyvtárak gazdagsága

egyenesen meglepte. A British Múzeumban lelte meg Odo de Diogilo nevezetes Itinerariumát, a Bodley-könyvtárban Gualterius Mapes De nugis curialium című művét. Az előkelő deákélet sem volt éppen ellenére, de berlini emlékeit, amint előbb Párizs, Oxford sem tudta elsápasztani. Legjobb, ha őt magát idézem. Sok évvel később, már öregségében, 1930 körül, a következőket vetette papírra: „Mély fájdalommal gondolhatok csak arra, mennyi szellemi és erkölcsi kincs veszett el nemcsak tudományunkra, hanem az egész emberiségre nézve a német nemzetnek most bekövetkezett leigázása és kizsarolása által. Hellas bukása óta a műveltség ekkora kárt nem vallott. Olyan Pleiadája a historikusoknak, mint aminővel akkor a berlini egyetem ékeskedett, még soha nem volt s tán nem is lesz együtt főiskolán. Mommsen, Ranke, Waitz, Nitsch, Wattenbach, Droysen, Treitschke, mindegyik külön nagy egyéniség, mindegyik alkalmas arra, hogy mesteriskolát vezessen. Csak Treitschkében és Mommsenben volt meg a német sovinizmus teljes teljében. A többiekben minden hazafiság mellett is túlnyomó az elfogulatlanság. Öröm és gyönyörűség volt akkor Berlinben diáknak lenni.“ Talán nem is egészen véletlen ilyen körülmények között, hogy Marczali addig is ködfelhős öregkorá éppen 1933 táján fordult agg-ságra. Mikorra kiderült, hogy az új birodalom Berlinjének már nincs is szüksége hasonló Pleiadára, ő maga pedig mindinkább kénytelen volt elévült történeti emlékek tekinteni azt a Magyarországot, melybe 1877 végén még *hazaérkezett*.

„Vándoréveim leteltek — írta ugyanakkor — elhagytam a Paradicsomot, melyben a tudás fájának buzgón szedhetém gyümölcsét Kígyó és Éva nélkül.“

A deákkornak csakugyan vége szakadt. A férfikor küzdelmei következtek, de egyelőre semmi oka sem volt derűs és bizakodó optimizmusán változtatni. Tisztes szegénységben élt, ami akkoriban annyit jelentett, hogy jelentékeny könyvvásárlásokra is futotta. Üszkös falaink közül, rongyainkból, kilátástalan horizontunkról a multba pillantva a vagyontalan középiskolai tanár helyzete valóságos Eldorádónak tűnik fel. Munkakedve, munkabírása a régi, legfeljebb tudja már, hogy naponta néhány órát pihennie is ajánlatos. Olyan szerencsés volt, hogy ez a kapcsolódási idő is dús szellemi kamatokat hozott. Szabad óráit rendesen Pulszky Ferenc házában töltötte, hová éppen úgy Pulszky Károly vezette be, mint nemrég Monodékhoz. Színtsüllyedést nem kellett tapasztalnia. Tudva-

levő, hogy Pulszky szalonjában nemcsak a magyar társadalom színe-java volt otthonos, hanem megfordult ott a külföld minden számottevő, Magyarországot felkereső szellemi értéke is. Itt találkozott újból a római feliratokat gyűjtő Mommsennel, itt alakult ki nem egy kipróbált barátsága, többek között Fraknóival és Hampellel. A férfikor veszedelmei, Éva és a Kígyó csak később jelentkeztek s akkor is nagyon elviselhető formában. Éva bájos menyasszonya képében igaz családi boldogságot hozott, a kiegyezés Magyarországnak Kígyói pedig nem voltak született csúszó-mászók, inkább pályájukból kilendült dúló-fúló angyalok, kik származásuk tudatát még nem veszítették el, támadó szándékukat rendszerint eleve bejelentették s marásuk általában nem volt halálthozó. Az öregség határán ez a kép sajnos elváltozott. Hitvesét éppen akkor veszítette el, mikor legnagyobb szüksége lett volna támogató szeretetre s erre az időre a reptiliák rendje is megszerezte a beható főiskolai képzettséget. A Gyakorló Gimnáziumban megállapították, hogy megférfiásodott, ajka felett megjelent a jellegzetes bajusz. Gyulai Pál különösen azon csodálkozott, hogy jó somogyi kiejtése, jól lehet odakünn alig hallott és alig ejtett magyar szót, mitsem változott. Marczali ezt azzal a szokásával magyarázta, hogy reggelenként mielőtt lakásáról eltávozott volna, mindig a szülőföldjén tanult magyar nótákat szokta volt dúdolgatni. Így tartotta fenn a hazai kapcsolatokat. „Nem is hittem volna, hogy ennyi esze van“ — hangzott Gyulai sajátos bókja.

Természetesen nemcsak a Budapesti Szemle szerkesztője, hanem egyéb illetékesek is tudták, hogy a fiatal tanárnak nemcsak esze és tehetsége van, hanem egyike ama „kiműveit emberfők“-nek, kiket Széchenyi a nemzet legfőbb értékeinek ítelt. Az elismerés nem is váratott magára. Már 1878. április 20-án, tehát alig huszonnégy éves korában megtarthatta magántanári próbaelőadását a budapesti egyetemen. Majd jegyzeteit vázlatosan feldolgozva, friss bűvárlati eredményeinek áttekintését Akadémiánk II. osztályában is bemutatta. Horváth Mihály osztályelnök az előadást méltatva, annak a reményének adott kifejezést, hogy hazai történetünket Marczali fogja szervesen egybekötni az általános európai történettel. Ekkor nyerte el a Vitéz-díjat is, miről már említést tettem s alapvető forrástanulmánya néhány évvel később, 1882-ben, Wattenbach közbenjárására némileg bővített szövegben németül is megjelent. Akadémiánk akkori intéző körei vi-

lágosan látták, mit várhat a magyar tudomány Marczali-tól s ennek megfelelően egy nevezetes célkitűzéssel is kezére jártak. Még 1878-ban megbízást nyert II. József és II. Lipót uralma történetének megírására, ami évtizedekre megszabta és lekötötte kutató munkásságának javát. A gyűjtést Bécsben azonnal, még 1878 nyarán megkezdette, itthon mind nagyobb arányokban folytatta s pályája ugyanakkor talán ismeretlen magasságokba lendül, ha a történetíró hivatása felől nincsen kezdettől fogva ridegen kialakult felfogása. A magyar közélet olyan előkelő képviselője, mint Szilágyi Dezső, politikai szerepet óhajtott neki juttatni. Magyarországon mindig ez volt az érvénysülés igazi útja. De Marczali a kitüntetést elhárította magától. Hangsúlyozta, hogy lelkes híve az uralkodó szabad- elvű irányzatnak, de historikus nem lehet parlamenti harcok cselekvő részese. Nem az a feladata, hogy kivihetőségi szempontokat latolgasson és ezek következeképpen önmagával kompromisszumokat kössön, hanem hogy mindig kimondja pillanatnyi meggyőződését. A pártfegyelem efféle magatartást nem tudna elviselni s nem is volna helyes, ha a kormány adott esetben éppen a mögötte ülő képviselők padsoraiból hallana ellenvéleményt. Hasonló kísérletek többször is, később is történtek, de Marczali mindig kitartott eredeti álláspontja mellett. Egész életében egyetlen politikai természetű missziót vállalt, illetve vállalt volna, ám ez a kivétel is csak megerősíti a szabályt, mert a napi politikával nem volt semmiféle közössége. A monarchia utolsó külügyminisztere, gróf Andrássy Gyula angol körökkel folytatandó tárgyalások céljából 1918 októberében Svájcba óhajtotta küldeni. Ezt a megbízást elfogadta, de mielőtt útnak indult volna, az összeomlás bekövetkezett.

1879-ben Somhegyi professzor elhalálózása után a budapesti egyetem világtörténeti tanszékének körét három részre osztották s a középkori történetnek Marczali Henrik lett a helyettes tanára. Ugyanezt a tárgyat a Tanárképzőben is előadta, majd átvette ugyanott a hazai történet tanítását is. Később Salamon Ferenc történeti szemináriumának tagjait is ő vezette be a forráselemzés titkaiba. Széleskörű és rendkívül pontos kútfőismeretei a folytonos gyakorlás közben szinte beleidegződtek emlékezetébe. Ordinárius korában sohasem ő maga tűzte ki jelöltjeinek vizsgálati forrását. Ki-ki szabadon döntött, s csak a vizsgán jelentette be, mit választott. Az egész vizsgálat egyik legfontosabb kérdését tehát nem a tanár tette fel,

hanem a hallgató önmagának. Mégis mindenki örült, ha Marczali igényeinek megfelelhett.

Akkoriban, szinte azt mondhatnók, hogy ezer keze és ezer szeme volt. Ellátta egyetemi előadásait, levéltári anyagát állandóan gyarapította, az éjtszaka felét olvasással töltötte s hű maradt középiskolai tanári hivatásához is. Tekintélye egyre növekedőben. Az Ipolyi elnöklete alatt álló Közoktatásügyi Tanács, melynek Kármán volt a titkára, a Tanterv történeti és földrajzi részének kidolgozását Marczalira bízta s javaslatát szinte változtatás nélkül fogadta el. Marczali ezt tartotta élete egyik legszebb sikerének. 1893-ig változatlanul az ő elgondolása szerint tanítottak Magyarországon középiskolai történelmet. Azóta estek túlterhelés elkerülése címén némely könnyítések. Marczali hol hevesen, hol gúnyosan tiltakozott. Középiskolai túlterhelést — természetesen önkéntelenül a maga multjára gondolt — nem volt hajlandó elismerni. S ha mégis könnyíteni kell, a könnyítés ne a történettantást sujtja; ettől késő öregségében sem tágitott. Ítélete nem hangzik egészen pártatlanul, de megokolása igen figyelemreméltó. Az élet elviseli a grammatikát elfeledő mérnököket, a geometriai levezetésektől elidegenült ügyvédek is; valamennyiüket feltehetően a kiválasztás törvénye minősíti pályájukon, könnyörtelenül, de általában bizonyára jól. Amit elvesztegettek, nyilván nélkülözhetik. Ugyanazek a mérnökök és ügyvédek azonban s bármely más foglalkozásúak egyformán állampolgárai lesznek országuknak. Életük folyamán számtalanszor állanak majd hazájuk és utódaik sorsára nem közömbös döntések előtt s történeti eligazodás híján nyilván rosszul fognak dönteni. Jól megalapozott, világos történeti áttekintés birtokában — talán jól.

A II. József-kori Magyarország történetének feldolgozása több mint tíz esztendő munkáját kívánta. Ha közben megjelent valaminő kiadványa, többnyire az is eme nagyarányú anyaggyűjtés mellékhatása. Állami, egyházi és magánlevéltárak egész sorát, több mint százezer aktát tanulmányozott át. A XVIII. század emez évtizedének nem volt törvényalkotó élete, az idő szíve ebben az elsárgult irattengerben dobogott. A három hatalmas kötet tudós és gazdag képet adott a nemzet akkori életéről. Előzményképpen végigtekintett a tespedőnek ítélt század egész történetén. Kimutatta, hogy viszonylagos csendje nagy értékek felnövekedését segítette elő. Azután sorra vette az élet valamennyi megnyilatkozási síkját, a társadalom ösz-

szes osztályait; a gazdasági alapot, földművelést, állattenyésztést, ipart és kereskedelmet. Megfigyelte a nem-magyar elemek állapotát és lehetőségeit, ugyanúgy a magasabb köröket, az egyházat, a műveltség, az irodalom helyzetét és hatását s mindezek alapján jutott csak el történeti egybefoglalásig. Úttörő volt. XIX. századi elődei inkább csak politikai szintézist adtak, mely önmagában csakhamar elavult. Marczali vizsgálatai viszont olyan széleskörűek, hogy évtizedekbe tellett, míg utánzókra tudott találni. A kritika elismerte, hogy előkelő nemzeti és tudományos érték született. Igazi kultúrtörténet, akár szellem-történetnek is nevezhetnénk, ha nem tudnók, hogy Marczali ez ellen nyomatékosan tiltakozott volna. Szerinte minden valamirevaló történeti munka szellemtörténet: már Thukydides is ilyet írt. Magam az újkori egyetemes történet külföldi irodalmát nem ismerem abban a mérvben, hogy összehasonlító döntést merjek kockáztatni. Egyik legkiválóbb tanítványát, Szekfü Gyulát idézem tehát, az ő szakbeli illetékességét. Szekfü szerint Marczali ebben a munkájában túlszárnyalta külföldi mestereit.

Ezután a hatalmas erőfeszítés után, a XVIII. század java-anyagának birtokában, már szinte könnyű volt Mária Terézia életrajzát megírnia. Munkája időben való rövidségét szinte restelte. Hogy az eredményt megszolgálja, nemcsak a részleteket iparkodott egészen finoman kidolgozni, de az előadás választékosságára is óvatosan ügyelt Stílusban kétségtelen, hogy ez a legesiszoltabb műve. Ami az arányosságot és életteljességet illeti, egy másíknak adnám a babért.

Az előzmények után egészen természetes, hogy a készülő nagy millenáris történet szerkesztője, Szilágyi Sándor, a XVIII. század történetének megírását Marczalira bízta. Nem volt ilyen magától adódó, tehát éles szemét dicséri, hogy ugyanezt tette az Árpádok korával is. Marczalinak a középkor volt ifjúkori bálványa, de már évek óta a magyar újkor tanulmányozásába merült. Most vissza kellett és vissza lehetett térnie régi munkaterületére. Nem elnézésre szoruló tékozló fiú módjára tette. Hajlama sértetlenül élt s ítélete kifejlődött. Kétségtelen, hogy adatapparátusa a II. József korának szentelténél szűkösebb. S talán bőségesebb lehetett volna a középkori anyag egybevetetetlenül szegényesebb adottsága mellett is. De úgy tetszik, hogy ezt a könyvet Renan sem írta volna meg világosabban és elevenebben. Élő, önmagukat igazoló folyamatokban elevenül meg az Árpádok élete. Valóban gene-

tikus történet. Géza és Szent István nemzetmentő munkájának összefoglalása, a királyi udvar mindenhatóságának és minden értéket magában foglaló voltának megokolása és rajza az unott olvasó érdeklődését is felkeltheti. Világtörténeti beavatkozás és hatás indítja meg az osztódást. Először az egyház áll a maga lábára, követi a világi nagybirtokos réteg, majd megmozdulnak a serviensek népes tömegei. Készül a rendi Magyarország. A nemzeti függetlenség egyre megújuló krízisei, kultúra és gazdasági alapvetés kifejtésének társaságában — mozgalmas és felejthetetlen kép. S közben mindig érvényesül az író sokoldalú világtörténeti tudása. Hogy pl. az Aranybulla ellenállási jogában arragóniai hatást kell keresnünk — ma közhely, de megállapításához a Marczali Henrik műveltsége kellett. A munka — hála Marczali tanítványainak — nem egy tekintetben elavult. De ha megkérdeznék, hogy magyar történeti kérdések iránt hajlamot elérülő gyereke ember mivel nyissa meg olvasmányai sorát, csak azért nem merném a leghatározottabban ezt a munkát ajánlani, mert mindnyájan bizonyos elfogultsággal nézzük első ifjúkorunk emlékeit. Én ezzel kezdtem s ezt sohasem felejttem el.

Ennek a kötetnek kidolgozása idején jutott el Marczali pályája zenitjéhez. 1893 óta Akadémiánk tagja, 1895-ben került be a Történelmi Társulat igazgatóválasztmányába s ugyanakkor húsz szavazattal tíz ellenében a Bölcsészeti Kar őt jelölte Salamon Ferenc elárvult tanszékére. Wlassics kultuszminiszter a határozatot örömmel vette tudomásul s meleg ajánlás kíséretében terjesztette fel az Uralkodóhoz. Jelezte azonban, hogy Marczali lenne az egyetem legelső zsidóvallású tanára. Miután a kari állásfoglalás nem volt egyhangú, olyan hírek keltek szárnyra, hogy döntés előtt a Felső más külső tekintélyeket is meghallgat. A boldogult Ferenc József király valóban így cselekedett, de nem magyar tényezőkhöz fordult, kiknek körében esetleges irigységek is érvényesülhettek volna, hanem a kabinetiroda útján két érdektelen osztrák tudós, Arneth és Krones véleményét kérte. Miután mindkettő kedvező, sőt rendkívül elismerő volt, 1895. március 5-én a miniszteri előterjesztést aláírta. Kineveztetése körülményeit Marczali elévülhetetlen emlékként őrizte, annál is inkább, mert ezzel élete ama felének, mely csak a munka küzdelmeit ismerte, körülbelül vége is szakadt. Nem sokkal utóbb elkezdődtek megpróbáltatásai.

Egy megszabott időtartamú emlékezés keretében ki-

látástalan feladat volna, ha néhai Marczali Henrik nagyszámú munkáinak összességét ismertetni próbálnám. Még a jelentősebbek valamennyiének megtárgyalására sem vállalkozhatom. Az eredmény jól-rosszul sikerült jelzőáradatot, alapjában üres és semmitmondó címlajstromot adna. Helyesebbnek és célravezetőbbnek látom, ha e helyett rövid pillantást vetek abba a szellemi világba, mely sajátja volt; jóllehet a feladat nem egészen könnyű. Kutatói alapelveinek rendszerét t. i. nem foglalta írásba. A magam tapasztalataira és emlékeire vagyok tehát utalva. De minthogy nemcsak buzgó és hálás tanítványa voltam, hanem évtizedeken keresztül szűkebb társaságának is részese, talán nem ejtek goromba hibát.

Módszerét, munkarendszerét lelkes hévvel iparkodott átörökíteni hallgatóira, s figyelmesebb olvasói is nyomon követhetik. Történetfilozófiai elveiről viszont feltűnően ritkán beszélt. Ezt a témát szinte műhelytitokként kezelte, ami alatt azt kell érteni, hogy minden erővel biztosítani igyekezett a sorrend-jelentette lehetőségeket. Nincs elriasztóbb látvány — szerette mondogatni — mint a felvetődött elméleteket lapszámra idéző, de a történeti anyaggal csökönyösen hadilábon álló úgynevezett történetfilozófus. A historikusnak mindenekelőtt széleskörű műveltségre és adattudásra van szüksége, majd türelmes kutatómunkára. Csak ezek alapján, ezek következeképpen juthat filozófiai alapvetésig. Ha ezt kívülről hozza, eleve hamis utat választ. Spiritualizmus, materializmus, individualizmus, kollektívizmus igen értékes és tiszteletreméltó szellemi irányzatok, de nem alapvető adottságok, hanem történeti képződmények, melyek önmagukban nem magyaráznak. Éppen ellenkezőleg, maguk szorulnak történeti elemzésre és magyarázatra. A kutató bármelyiket szolgálja, elvesztette objektivitását. A tárgyilagosság természetesen nem azt jelenti, hogy a historikusnak ne lehessen és legyen egyéni meggyőződése. Jelenti ellenben személyiségének folytonos kritikus hozzámérését a történeti adottsághoz és a valóság előtti meghódolást a kutatáson belül. Élhet benne például mélységes meggyőződés az akarat kötöttsége felől, lehet a filozófiai determinizmus lelkes híve, amint tapasztalni kénytelen, hogy munkaterületének személyi szereplőiről eleve nem állapítható meg, vajjon egyéniségüknek, lelki tartalmuknak melyik komponense ragadja magához az énnel való rendelkezés jogát és lehetőségét a cselekvés pillanatában — el kell ismernie, hogy a történetben a szabad akarat élő valóság és e szerint kell

eljárnia. Egy ízben Macaulay egy megfontolását idézték előtte s ő lelkesen helyeselt. Macaulay meg volt győződve a felől, hogy az átlényegülés tana üres hiedelem. A saját lelkesége alapján sehogyan sem érthette meg, hogy egy Morus Tamás hogyan áldozhatta fel értékes életét ilyen fantomért. Ugyanakkor észre kellett azonban vennie, hogy a racionális teológia nem haladó tudomány. Problémái már az ókorban rendre felvetődtek, elfogadható megoldásaik máig késnek. A ma kutatója hajszállal sem képes az idevágó kérdésekben jobban tájékozódni, mint Morus Tamás tudott. Fel kell tehát tennie, el kell fogadnia, hogy az átlényegülés tanának a jövőben is akadhatnak Morus Tamáséhoz hasonló műveltségű vértanúi. Tárgyilagosság alatt Marczali ezt a kritikus szembesítő képességet értette s ezt szerinte elsősorban tanulás és tapasztalat fejlesztheti ki. Ezért vetett el minden külső irányítást, ezért tolt mindenkor a történeti kritikát előtérbe.

Történeti módszertant sűrűn adott elő, történeti kritikát mindig; történetfilozófiát tudomásom szerint csak élemedett korában, mikorra mindenképpen szükségét érezte, hogy elvi elgondolásai s munkaeredményeinek végső gyökerei felől is számot adjon. A számvetés, mint az előbbiekből máris következik, a tapasztalatból fakadt s ha nem csalódom, mégis sikerült a történet kimeríthetetlen gazdagságát tételszerű, legalább is definiálható nevezőre hoznia. A történet első pillantásra kusza összevisszaság benyomását kelti s ha egyes jelenségek szemügyrevételénél maradunk, ezt a műveletet akár a végtelenségig ismételhetjük; egy tapodtat sem jutunk előre. A megtörténtek összességének hiánytalan rekonstrukciója kivihetetlen feladat. A megfigyelő nem lát egyebet, mint folytonos változást. A herakleitosi „panta rhei“ a történet egyetlen egyetemes jelensége. A változások mögött természetesen erők működnek, a változásoknak megfelelő, tehát ugyancsak végtelen, lemérhetetlen mennyiségben. A tudományos rendszeralkotás ilyenformán reménytelen kísérletnek látszik. Formális rendszert nem is fogunk találni, de további megfigyelés mégis biztató tapasztalatokhoz vezet. A történeti elváltozások következetesen és szabályszerűen folyamatokká sűrűsödnek s ezek már kikapinthatók; majd legalább is körülírhatók azok az erőrezultánsok is, melyek a folyamatokat fűtik, a nélkül, hogy minden egyes részváltozásról s az ezeket előidéző atomisztikus erőmegnyilatkozásokról pontos fogalmat keltsene szereznünk. A formula, mint látjuk, meglehetősen

rökon a matematikuséval, aki lemérhetetlenül kis mennyiségek lemérhető összegeivel dolgozik. Ám a historikus integrál-képlete kettőstermészetű. A történeti folyamat nemcsak időben, hanem irányban is terjed. A mögötte lapangó erőrezultáns tehát bizonyos tendenciát tartalmaz, a tendencia pedig nyilván kívánságot, vágyódást, akaratot jelent. Arra a kérdésre, hogy ennek az akaratnak mi a végső oka és lényege, Marczali választ nemhogy adni, keresni sem volt hajlandó. A historikus — ezt szinte unalomig ismételtette — nem léphet ki a történet szférájából. Mindenütt a természet keze fekszik rajtunk (Buckle), de csak lehetőségeket ad, nem dönt, csak befolyásol. A történeti akaratnak az ember a hordozója. És pedig az emberfogalom teljessége. Nem a megfontolás, vagy vak indulat: nem az egyén, csoport, osztály vagy nemzet, nem is az emberiség belátása és kívánságai, hanem a valamennyiük pillanatnyi adottságából, helyzeti fokozatából eredő hiányérzetek összessége. Marczali történetfilozófiájának ez a komplikált szükségfogalom a centrális magva, egész szemlélete ennek megfigyelésén alapult. Kétségtelenül voluntarisztikus természetű, de szemmel láthatóan nem azonos Schopenhauernak a világ lényegét kifejező akaratával. Érintkezés a két alapvetés között természetesen van, örök mellérendeltjük is ugyanaz: az értelem. Itt adódik azonban a legjellegzetesebb különbség, mert a társ minősítésében Marczali jóval nagyobbigényű. Schopenhauernél az értelem az akaratnak silányfegyverzetű, törékeny kísérője. Pislákoló gyertyafénnyel képes csak bevilágítani az akarat önnönlényegéből következő törekvéseit. Marczali szerint a gyertyafény közbenső állomás. Hosszú multja van; kezdetben mécsnek is alig volt tekinthető, napjainkra viszont már reflektorra hatalmasodott. S fejlődési lehetőségei beláthatatlanok. A vak világakaratot a frankfurti bölcsek ítélete szerint legfeljebb megtagadni lehet s csak egészen kivételes egyeseknek: szenteknek és filozófusoknak. Marczalinál a szellem szerepe másjellegű, persze nem a lét lényegét jelentő metafizikai adottsággal, hanem csak emberi szükségletek kitűzte áramlatokkal áll szemben. Ezek természetét kell ismernie és megismernie. Nem az akaratú folyamatok megtagadása, hanem befolyásolása, módosítása, amennyiben lehet, vezetése a feladata. Olyanféle, mint a nevelőé, ki a gyermek öröklött hajlandóságait kiirtani s helyökbe újakat ültetni nem képes, de az értékeseken fejleszthet, a károsakat nyesegetheti.

Ebből az alapvetésből folyik a történeti szereposztás

rendje. A hiányérzetek mindig egy szellemi réteg tudatában manifesztálódnak, a feltörekvő vágyaknak ők adnak nevet, ők jelölik ki a megoldások útját. Felelőségük szinte határtalan. Ha ez a réteg megkövesedik — forradalom, ha nincs hatása, ha a tömegek nem képesek célmegszabásait megérteni — nemzedékek mulasztásaira valló krízis, ha elfonnyad — nemzethalál következik. A szükségletek tudniillik általában csak közös múltú és közös életű csoportokban jelentkeznek ugyanazon időben és közel egyforma intenzitással. Az emberiségnek vannak egységes szükségletei, céljai és eszményei, de ezek is sorrendi egymásutánban öltének testet. Ezekre is előbb a haladottabb nemzetek reagálnak. Kettő következik ebből. Egyrészt Marczali lelkes nemzetkultusza; minden szellemiség végső gyökere nemzeti. Másrészt a gondolatszabadság minden fölé helyezése. Az emberiség legfőbb értéke a szabad gondolat. Ez jelenti az útmutatás, a mindenkori hibák felfedezésének lehetőségét. Nem csalhatatlan, de minden másnál hivatottabb s az egyedüli fejlődésképes, egyetemes értékű műszer. Önmagát ellenőrzi és önmagába tér vissza. Sorsától függ, hogy a történet különböző korszakaiban haladásról vagy hanyatlásról kell beszelnünk. A több szabadság fejlődést, minden gúzsbakötési kísérlet visszaesést jelent.

A rendszer voluntarisztikus magból kiindultán intellektuális távlatokba vész. Marczali természetesen nagyon jól tudta, hogy egyesekre és tömegekre általában nem gondolataikon, hanem érdekeiken és szenvedélyeiken keresztül lehet hatékonyan hatni. A nagy kirobbanásokat érdek és szenvedély váltja ki, de következéseiket a szellemi munka és útmutatás eredményeinél általában értéktelenebbeknek ítélte. Alapvető változások létrehozatalára a szellem útja még mindig a legrövidebb. Szeretett St. Simonra hivatkozni, kinek szociológiai vizsgálatait éppen az a megfigyelés indította meg, hogy a francia állam sorozatos forradalmi átalakulásai a francia társadalmon alig változtattak. Az enciklopedisták hatása Marczali szerint lassúbb és csendesebb, de erősebb és mélyrehatóbb volt. Felülről kiindulva, mindinkább átjárta a tömegeket. Lehet, hogy rendszerében lelkialkata is érvényesült. Nem volt az akarat embere, sohasem kívánt uralkodni, csak tanulni és tanítani. Egészen kétségtelen az is, hogy gondolatvilága bölcsőjénél Hegel hatalmas alakja áll. Lényeges különbség azonban, hogy Marczali tudatos világszellemről sohasem beszélt s a végső célt sohasem tűzte ki. A

cél titok. Legalább is a kutató elme számára. De az út, a szellem fejlődésének útja. Az erők törvénye szerint ellentétekben kell döntenie. Akciót reakció követ. Bodnár Zsigmond hullámmélettét sohasem emlegette. Hatásról tehát nem lehet beszélni, de bizonyos hasonlóságról ebben a tekintetben igen. Ám Marczali nem törekedett szigorú morfológiára. S az idealizmus és realizmus változó hullámait nem írta pontosan körül. Az alapvető okot viszont Bodnárral ellentétben a fent kifejtett szükségkomplexumban megnevezte s ezenfelül az igazi szellemiséget a hullámsorból kiemelte. Az igazi írástudó nemzethez igen, de társadalmi osztályhoz nem is tartozik. Ítélezés és reáismérés a dolga. Érdeke és kívánsága egy van, a szabad kutatás és a szabad kutatás eredményeinek szabad kifejtése. Ebben különbözik minden más rétegtől. Nemzetét és az emberiséget egyedül ezzel szolgálja. Eppen ezért minden kísérlet eleve kárhozatos, mely mástermészetű szellemiséget óhajt kitenyészteni.

A történetkutatói munka lényege a hiteles adatok feltárása és helyes besorozása a megfelelő történeti folyamatokba. A historikust a tartalom, a politikust az irány kell, hogy mindenekelőtt érdekelje. De kiválasztó és minősítő eljárásuk rokon. Sikerük műveltségüktől és tehetségüktől függ elsősorban. Marczali optimisztikus gondolkozó volt és a kutatómunka lehetőségeinek minden csorbitása, korlátozása ellen tiltakozott. Elismerte, hogy a történet nagy rejtélye, de az egyéniséggel sem tett kivételt. A modern történettudomány olyan kiválóságai, mint Eduard Meyer és Adolf v. Harnack tudvalevőleg kiiktatták az életrajzot a kutatás megoldható feladatainak sorából. Marczali nem tartott velük. Munkálkodása során számos életíratot és naplót dolgozott fel; az egyén történeti szerepe egyenesen vonzotta. Úgy vélte, hogyha emberi életek eszményei, törekvései és eseményei koruk áramlataiba beilleszthetők, a történeti biográfia tudományos értékű eredményekhez vezethet. Hiszen — mondhatta volna — a történetírónak rendelkeznie kell egy sajátos tehetséggel is. Nem mondotta, mert ő ennek a szellemi tulajdonságnak eminenter birtokában volt. Nekünk viszont meg kell állapítanunk, hogy kutatói adottságának ez a legszemélyesebb vonása. Az a képesség, melyet intuíciónak szoktunk nevezni s utóbb Bergson kezében egész filozófiai irányzat alapvetésévé vált. A jelenségek lényegének szinte ösztönszerű megragadása, benső tartalmuk újból való átélése ez. Marczali nem Bergsontól tanulta. Elsősorban azokon a munkaterülete-

ken érvényesíthető, melyek nem dicsekedhetnek terjedelmes adathagyatékkal. Nagyobb érték a középkor, mint az újabb idők kutatója birtokában. Am Marczali a középkornak szentelt munkássága, tudvalevőleg fiatal- és javaférfikorába esik, Bergson elméletének kiérése elé. Intuitív tehetségét munka és tapasztalat természetesen fejlesztette és élesítette, de alapjában nem kívülről átvett, hanem veleszületett adottság volt. Aminthogy a történetírói képességek csak bizonyos fokig gyarapíthatók. Marczali és a magyar középkorral foglalkozó két nagy kortársa, Pauler és Karácsonyi elismerték, talán irigyelték is egymás alkati adottságait, de keveset tanultak egymástól. Mindegyikük mindvégig a maga útját járta. Karácsonyi eredményei elsősorban fantáziájának tulajdoníthatók. Pauler ebben a tekintetben messze, Marczali is elmaradt mögötte. De ugyanez a tehetsége hamar elragadta. Valóságérzéke nem versenyezhetett két pályatársáéval. Hipotézisekkel nem fukarkodott, többízben kellett tehát elismernie Pauler szinte enyelgően fölényeshangú kitanításainak jogosságát. E mellett inkább csak a részletek rejtélyei érdekelték. Ezeknek volt mesteri felfedezője és megfejtője. Nagyobbarányú áttekintésekig soha nem jutott, hosszabb lélekzetű folyamatokat nem kívánt, talán nem is lett volna képes megfigyelni. Ez Pauler és Marczali munkaterülete volt. A problémákat a legbőszéesebb fegyverzetben Pauler közelítette meg. Hogy a kérdés a munkasík melyik pontján fekszik, ő tűzte ki a leginkább exakt világossággal, a problémák geográfiai koordinátáit ő állapította meg szinte másodpercekig. De a kérdéseket inkább csak kitapintotta, a lényegét csak körüljárta. Minél komplexebb volt az, annál inkább. Sűrűn tapasztaljuk ezt, különösen egyéni jellemzéseinél. Emberalakjai vértelen formulák, intuíciója nem volt. Marczali — ami a középkorra vonatkozó munkásságát illeti — nem vontatott fel annyi ostromágyút s az erősséget mégis bevette. Ugyanekkor, Karácsonyiról nem is szólva, a világtörténelmi összefüggéseket is jobban ismerte Paulernél. Mindegyikük világító szövéténeke volt a századvégi magyar történetírásnak, de sokoldalúságát tekintve, az ifjúság nevelésére és tanítására nyilván Marczali volt ilyenformán a leginkább elhivatott.

Az idők változása tette, hogy küldetését nem élhette ki teljes egészében.

Körülbelül a századfordulótól kezdve érezhette, hogy munkássága még sok örömet hozhat, részesülhet sok jutalomban is, — ekkoriban kezdte szárnyukra bocsátani tanít-

ványainak első évfjaraait — de abban a magától értődő elismerésben és támogatásban, melyet addig élvezett, nem többé. Kutatótársai között kezdett magára maradni; elvben és gyakorlatban. A magyar honfoglalás kútfőinek hasábjain ismét a forráskutatóval és értelmezővel találkozunk, de ugyanakkor hangsúlyozta, hogy a millenáris történetet nem szabad egy süllyedő világ búcsúajándékává minősíteni. Szükség van további és pedig nemcsak a szakbéliek szintjéhez igazodó szintézisekre is. Hirdette ezt akkor, mikor a hazai történetkutatáson mintha az analízis láza vett volna erőt. Csupa szűkkörű részlettéma került szőnyegre, egyéb már szinte nem is ment tudományszámba. Csak mintegy negyedszázaddal később vált újból elismertté, hogy a történetkutatásnak, ha valamennyire irányítani óhajt, külső érdeklődőkre, közönségre is szüksége van. Marczali sem állított mást. Mégis, mikor átvette a Nagy Képes Világtörténet szerkesztését, a tizenkét kötetes sorozat felét maga írva, sok gáncsban volt része. Némely érdemes, de problémákat csak mikroszkóppal felfedezni képes szakemberek a nagy munkát képeskönyvnek nevezgették. A Műveltség Könyvtárában megjelent Magyarországi történetét pedig szinte észre sem vették. Marczali sohasem óhajtotta meggyőződését másokra erőltetni, de igazának különösen szóbeli védelmében könnyen nyúlt az élcelődés és gúny fegyvereihez. S bár szatírájának nem volt sértő éle, ez az, amit embertársaink legkevésbé szeretnek megbocsátani. Bizonyos, hogy népszerűsége gyorsan fogyott. Tíz esztendei szereplés után kimaradt a Magyar Történelmi Társulat választmányából. Nagyon meglehet természetesen, hogy az úgynevezett művelt közönségnek szánt munkák jelentőségét ő viszont némileg túlbecsülte. Az ilyen kiadványoknak legtöbbször nem a tudásvágy, hanem a kiadócégeknek a reábeszélés lélektanában nagy képzettséggel és gyakorlattal bíró megbízottai szereznek részletfizetéses vásárlókat. Némelyik sorozat békésen porosodott a második világháború bombázáporáig. De végeredményben mégis Marczalinak volt igaza, mert némelyiket mégis elolvasták. Ha nem a vásárló szülők, esetleg gyermekeik. S nem jártak véle rosszul.

Ugyanekkortájt a politikai ellentétek kiélesedése, a stílus eldurvulása s az ezzel együttjáró hamis érzékenység is gyorsütemű elváltozást sejtetett. Salamon Ferenc és Gyulai Pál még bántatlanul nyilatkozhatott Görgey Artúr hadvezéri tehetsége és érdemei felől. Nem is olyan régen „A legújabb kor története” című hatalmas köteté-

ben még maga Marczali is. De mikor 1900-ban bevezette és kiadta gróf Leiningen-Westerburg Károly tábornok naplóját és emlékiratait, némely sajtóhangok már hamisítást emlegettek. Mert hogyan ismerhetné el az aradi vértanúk egyike Görgey jelentőségét s tehetne kritikus megjegyzéseket Kossuth ténykedései felől? Marczalinak már mintegy igazolnia kellett magát. Az eset jelentéktelen volt, tulajdonképpen nevetséges is, de az idők jele.

A lelkek megoszlásának ideje elkövetkezett — harsopta a napisajtó — mikor a legnagyobb egységre lett volna szükség. S a lelkek sürgősen oszlottak. Az akkori idők legnevezetesebb szellemi seregszemlájén, az 1907. évi pécsi szabadoktatási kongresszuson erős baloldal nézett már farkasszemet erős jobboldallal. De egymást inkább értették és értékelték, mint az elmúlt század egységet hirdető liberalizmusának a középén őrlődő néhány képviselőjét. Marczali természetesen ez utóbbiak között volt. Előadói záróbeszédében a következőket mondotta: „Az igaz történetírónak konzervatívnak kell lennie, mert ő tudja legjobban, minő nehéz az építés és milyen könnyű a rombolás. De haladónak is kell lennie, mert a történet lényege a változás és arra kell törekednünk, minthogy ez el nem kerülhető, hogy jobb állapotok következzenek be, ne pedig rosszabbak.“ Nagy hőség volt, a terem fűledt, az idő előrehaladott. Mindenki haza óhajtott már menni, Marczali még tapsot is kapott. A fellélekző közöny tapsát. Három évvel utóbb pedig kiderült, hogy ami személyét illeti, már a közöny is a múlté. Gyűlölet és gyanúsítás következik. 1910-ben kirobbant ellene a politikai jobboldal durva támadása. A vád szerint egy újságírónak, természetesen zsidónak, ki melléktárgyul a hazai történetet választotta, előre megmondta szigorlati kérdését. A paragrafusok még helyükön voltak. Minisztérium, bíróság Marczalinak adott igazat. A baloldal is elítélte a hajszát, de egyik vezető orgánuma ugyanakkor hidegvérrel megállapította, hogy „a megtámadott tanár a megalkuvó tudomány képviselője“. Elveknek már csak a szélsőségesek számítottak. Marczali Henrik, ki csak egy szélsőséget ismert, a mindenkori szabad állásfoglaláshoz való szélsőséges ragaszkodást, maga is tudta már, hogy csak a dolgok „vis inertiae“-je tartja a helyén.

1907-ben Akadémiánk két kötetben kiadta II. Józsefnek méltó folytatását, az 1790—91. országgyűlés történetét s ez az utolsó nagy, önálló forrástanulmányon épült műve. Utána mindjárt belefogott a Budapest multját illető

adatgyűjtésbe. Még Salamon Ferenc hagyta ezt a témát reá, de ez a munka már sohasem jutott befejezéshez. Idő tellett volna hozzá. Marczali Henrik több mint egy negyedszázaddal élte túl az első világháború kitörését, de tudományos eredményeiről nincsen több mondanivalóm. A háborús katasztrófát két forradalom követte, majd egy harmadik, mely magát ellenforradalomnak nevezte. Nyilván helytelenül, mert célkitűzéseitől mi sem állott távolabb mint a háború előtti Magyarország helyreállítása. Új elvek vetődtek felszínre, Deák Ferenc Magyarországaival szögesen ellenkezők. Marczalinak egyik forradalmi mozgalomhoz sem volt semmi köze. De az új rendszer világosabban látott, mint a minapi baloldal. Marczalit nem a megalkuvások emberének, éppen ellenkezőleg, a régi világ egyik legjellegzetesebb hagyatékának tekintette, kit ezenfelül korszerűtlen felekezeti hovatartozás is terhelt. Az ellene emelt üres és komolytalan vádak nem palástolhatták az érvek teljes hiányát. Ám a bizonyítékok nyilván csak zavarták volna bírának predesztinált tisztánlátását. A méltatlan döntés, mely megfosztotta tanszéktől, a rendszer egyik legrikitóbb szegényfoltja. Részesei önmaguk felett mondtak ítéletet, mikor a nagymultú tudóst szellemi számkivetésbe küldték. Tudományosan dolgozni katedra nélkül is lehet, de ilyen előzmény után bajosan. Marczali abban a korban volt már, mikor a kutató elvárhatja, hogy a munkalehetőségek némileg elébe jöjjenek; legalább félúton találkozzék velük. Munkalehetőségek helyett Marczali Henriknek más természetű találkozásokban volt része. Kalapjukat egykor messziről lengető ismerősei között nem egy akadt, ki közeledtére a felhők járásának buzgó tanulmányozásába merült. Másokat az úttest elváltozásai érdekelték s lesütött szemmel haladtak el mellette. Az egészen nagyhorizontúak, a legjobb szeműek, a legmeszebbre látók pedig még idejében átvágtak a túlsó oldalra, nehogy néhány szót kelljen váltaniok ilyen illetlenül destruktív jelenséggel, ki olyan konok rendületlenséggel őrzi a ferenczjózsefi idők szabadelvű hagyományait. Marczali sem a frissen sült meteorológusokat, sem a kincskeresőket, sem a napos oldal fanatikusait nem háborgatta. Csak azokkal érintkezett, kik őt keresték. Tehát kevesekkel. Eme kevesek körében próbálta elviselni a megaláztatás és tétlenség reászakadt kettős tragédiáját, melyhez hamarosan harmadik is társult: a szükségé. Mikor a csapások elkövetkeztek, az a hiedelem érlelődött ki benne, hogy számkivetése nem tarthat soká, napjai megszámlál-

tattak. Nyugdíj helyett tehát végkielégítést kért, hogy ennek javát, vagy legalább egy részét majdan családjá, gyermekei és bálványozásig szeretett unokái örökölhessék. A Gondviselés másképpen határozott. Marczali élt; a végkielégítést viszont elérte az inflációs idők végkielégítési összegeinek szinte törvényszerű sorsa. Elolvadt. Egyetlen mentsvára fáradhatatlan igyekezettel gyűjtött könyvtárának értékesítése lehetett. Keserves áldozat, s hamarosan kiderült, hogy hiábavaló is. A becslésre felszólított antikváriusok Marczali könyveit 1500, legfeljebb 2000 pengőre értékelték s ezt a körülbelül két esztendei koldusszegény megélhetést biztosító összeget sem ítélték bizonyosan elérhetőnek. Ukalegon háza már javában égett, az ajtón az inség kopogtatott.

A legválságosabb pillanatban még egyszer megjelent a mult segítő keze. Néhai Apponyi Albert gróf évenként egy-kétszer meg szokta volt látogatni Marczalit s egy ilyen alkalommal, bár a tényállást senki sem közölte vele, észrevette, hogy a dolgok nincsenek rendjén. Tudakozódott a professzor legszűkebb környezetében s megtudva a valót, azonnal felkereste Klebelsberg Kunó gróf kultuszminisztert, nyomatékosan követelve Marczali megmentését. Az állam vásárolja meg Marczali könyvtárát és pedig komoly segítséget jelentő áron. Politikailag egyedül állott, de szerencsétlen hazáját Genfben annyi méltósággal képviselve, éppen akkoriban élte államférfiúi pályájának legértékesebb és legszebb napjait. Kívánságát nem lehetett elutasítani s talán a nagyműveltségű miniszterben is felújult Marczali multjának emléke. Tény, hogy Apponyi fehér lapot kapott s éhajtására nem valamely hivatalos könyvtári szerv, hanem az intéző köröktől és az időktől távolálló két múzeumi tisztviselő kapott utasítást a Marczali könyvgyűjteményét illető előterjesztésre. A két megbízott a könyvanyagot 2.000 helyett 24.000 pengőre értékelte s a szerződésbe belevétette, hogy a könyvtár azonnal átmegy ugyan az állam tulajdonába, de haláláig Marczali lakásán, Marczali birtokában marad. A nyomor veszedelme tehát elmúlt. A könyvek városa sem omlott össze. A miniszter 600 pengős havi életjáradék kiutalására mutatkozó hajlandónak; Marczali sajnos nem fogadta el. Inkább havi 250 pengős részlettörlesztést kért, hogy — ugyanaz a szerencsétlen megfontolás, mint előbb — az összeg fel nem vett része családjá öröksége maradhasson. Legfeljebb nyolc esztendőben szabta meg ilyenformán a maga hátralevő életidejét — s megint tévedett. Egyelőre mindenesetre

jobb napok következtek. Ismét órákat töltött íróasztalánál, tanítványai szerkesztette szakfolyóiratokban, középállású napilapokban meg-megjelent egy-egy cikke. A Budapest multjára vonatkozó gyűjtése is egyre gyarapodott. (Hogy mi lett a hatalmas jegyzetanyag sorsa — nem tudom.) Barátait újból egy-egy csésze forró tea meghitt párájában fogadhatta s hamutartóin ismét megjelentek az akkori Dohányjövédék ilesőbb szivarfajtáinak esonkig fogyasztott maradványai. Azzal vigasztalta magát, hogy a jó állampolgár sorsa illik, ha párhuzamosan halad hazájáéval. Az övé a korabeli Magyarországéval kétségkívül kísértetiesen egyezett. Sokat már nem remélhetett. Öregsége aggságra fordult s kezdett betegeskedni is. Nyolcvanadik születése napján még meghatottan köszönte meg tanítványai egy népes csoportjának tiszteletését, kiknek nevében meleghangú beszéddel Domanovszky Sándor üdvözölte. De egészsége állandóan hanyatlott. „A könyveimet sem lelem, — mondogatta — ez már a vég.” Az életkedv is mindinkább kifogyott belőle, amint a részlettörlesztések végső terminusa egyre közeledett. Ekkor egykori deákjainak egy kis küldöttsége kereste fel Hóman Bálint akkori kultuszminisztert, ki az egyetemi padokban valamikor szintén Marczali tanítványa volt. Miután a miniszter megígérte, hogy a 250 pengős havi összeget valamely rendelkezésére álló alapból Marczali haláláig ki fogja utaltatni s állotta a szavát, sikerült az anyagi romlást, a kimondott nyomort az agg tudós személyétől mindvégig távoltartani. Nagyobb terhet a miniszteri döntés nb. már nem rótt az államkinestárra, Marczali Henrik elfoglalta utolsó földi szállását a városligeti Szeretetkórház egy ridegberendezésű betegszobájában.

1940-et írtunk. A második világháború már egy éve folyt. A közeljövő baljós kísértete mind határozottabb körvonalakat öltött. Az az idő az exodusok korszaka volt. Sokan menekültek a tengerentúlra, semleges országokba, különböző ígértföldre. Ködösödő aggyal Marczali is menekült; nem idegenbe, most már nem is történeti megfontolásai, gyermekkora Édenkertjének napsugaras emlékei közé. Töredezett mondatai egyre a somogyi tájakat idézték, a szülői házat, a szűkebb haza népét, régen elköltözött játszótársait. Láza most már sohasem hagyta el, önkívületi állapotai egyre sokasodtak.

Nemzedéke nagyot vállalt és nagyot végzett. A XVIII. század hazai historiográfiája európai történetírás volt a szó legszigorúbb értelmében. Bél Mátyás, Kollár Ádám, Pray

György és társaik európai értékek. Munkásságuk a művelt világ közkinccse. De utánuk tudvalevőleg törés következett s ezt a szakadékot csak a múlt század utolsó harmadában sikerült akkori kutatóinknak áthidalniok. Művelődéstörténetünk az ő emléküket is megőrzi s közöttük a legelső helyek egyike Marczali Henriké. Mint kora és kortársai javarésze, ő is racionalista volt. A történeti életet folyamatokra bontva, az emberi értelem adottságainak megfelelő összefüggéseket keresett. Az elsőséget az ember rendelkezésére álló lehetőségek közül a kutató-észnek adta. Ez a legmegbízhatóbb útmutató élet és történet határáig. De a végtelen tér és végtelen idő peremén, hol csillagok és sírok összeérnek, ugyanazzal a meghatott elfogódással állott meg, mint a Symbolum hasonlíthatatlan költője.

... stille
Ruhn oben die Sterne
Und unten die Gräber.

És ugyanazzal a bizakodással is. A nyomasztó csendből ő is kihallotta Goethe földöntúli himnuszát, mely munkás életeknek gazdag jutalmat ígér.

Hier winden sich Kronen
In ewiger Stille.

1940. július 21-én betegségelgyötörte testéből kilobbant az élet. Téren és időn, az emberi szemlélet formáin túl talán kiderül, hogy a szózat honnan származott, a sírokból vagy a csillagokból.

Annyi bizonyos, hogy ugyanezt a misztikus kórust a szellem minden alázatos munkása hallja. A magány, a lelkiismeret, az ihlet, az alkotás önfeledt óráiban bizonyosan.

...rufen von drüben
Die Stimmen der Geister
Die Stimmen der Meister.

A tartalom persze változik, gazdagszik. A régi hangok közé újak szövődnek; a nemrég elköltözött Mesterekéi. A magyar történetkutatás művelői, élők és eljövendők mindig kicsendülni vélik majd belőle Marczali Henrik szavát.

A poros vidéki városkából, az egyszerű paplaktól idevezetett, magasraívelő és egyenes volt az út.

